Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 84

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 84.
Wolters-Noordhoff N.V., Groningen 1969

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005196901_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

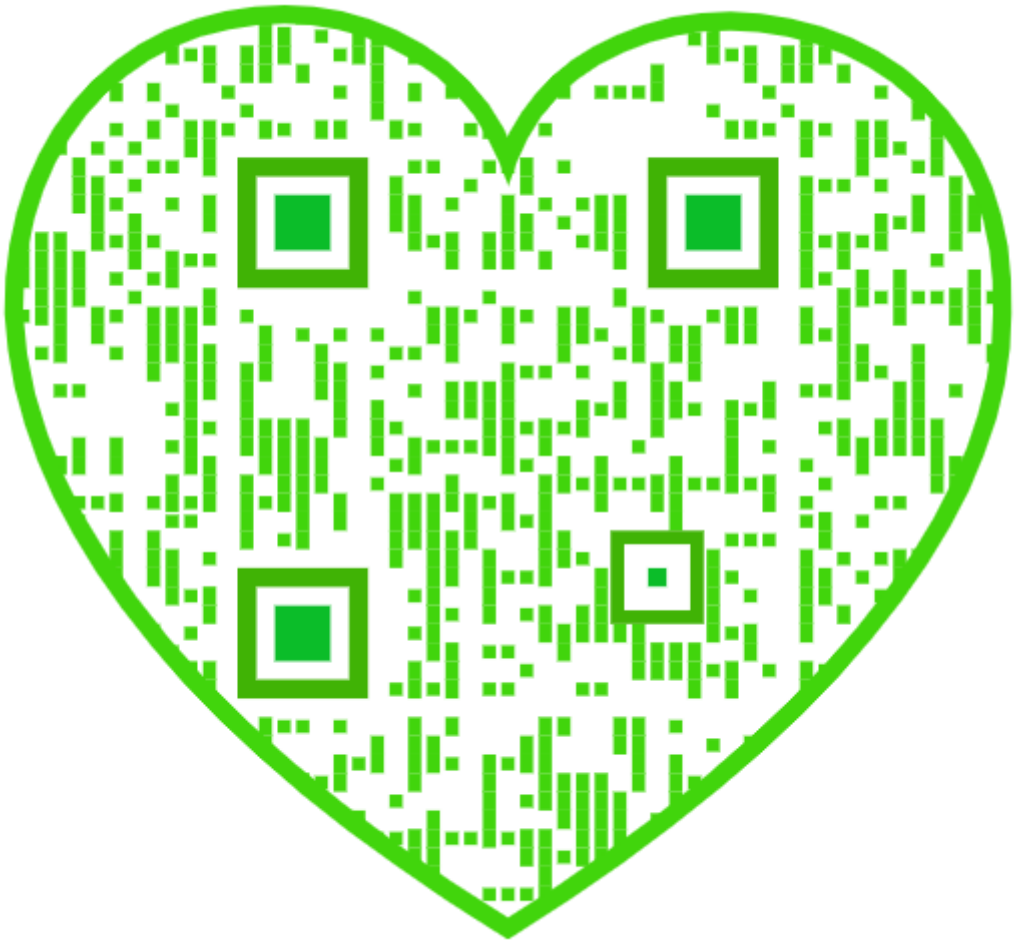

Oldenbarnevelts geschil met de hoven van justitie door Jan den Tex

Reeds lang vóór de bestandstijd, en zelfs vóór het begin van de oorlog, bestond er verschil van mening tussen de steden en de hoven van justitie over de grenzen van hun bevoegdheid. Eigenlijk waren er twee geschilpunten. Het éne betrof wat wij tegenwoordig strafvordering zouden noemen: bestond van schepenvonnissen in strafzaken beroep op het Hof van Holland, of spraken schout en schepenen recht bij arrest[1]? Het andere, waarmee wij ons voornamelijk zullen bezighouden, was van administratiefrechtelijke aard: had de burger een recht van beklag bij de hoven van justitie tegen administratieve maatregelen, niet van schout en schepenen doch van burgemeesteren, waardoor hij in zijn belangen geschaad werd? Het betroft hier in de eerste plaats uitwijzing om politieke redenen; in de loop van de bestandstwisten kwamen hier ontpoorteringen en ontschutteringen bij. Deze laatste maatregelen waren natuurlijk minder ingrijpend dan de uitwijzing, die in principe voor de hele provincie gold en waardoor een leven praktisch verwoest kon worden. Ontpoortering betekende echter het verbod van beroepsbezigheden binnen de stad, hetgeen vooral voor neringdoenden ruïneus was, terwijl ontschuttering inhield het betalen van weekgeld waaruit een andere schutter betaald kon worden, dus een soort gedwongen remplaçantenstelsel.

Zowel de steden als de hoven konden in abstracto krachtige argumenten voor hun standpunt aanvoeren. De eersten hielden vol dat het hier een politieke beslissing betrof waarvan de doelmatigheid aan het oordeel van de rechterlijke macht onttrokken was. Uitwijzing was geen straf, doch een maatregel waarbij eer en vermogen van de uitgewezene onaangetast bleven[1a]. Zij

1 Hierbij werd nog wel verschil gemaakt tussen een provisie van appel, waarbij de uitvoering van het vonnis werd geschorst, en provisie van reformatie, waarbij het bij voorraad uitvoerbaar was. Wij laten dit in het volgende terzijde.

1a Werd het vermogen wèl aangetast, dan kon steeds een beroep op het Hof worden gedaan tot het verlenen van 'maintenue in cas van complainte': S.J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de republiek*, Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van wetenschappen, afdeling letteren, nieuwe reeks, LXVIII, no. 3, Amsterdam, 1961, p. 103, ten onrechte tegengesproken door H. Gerlach, *Het Proces tegen Oldenbarnevelt en de 'Maximen in den Staet'*, Leiden, 1965, p. 543[1].

werd genomen in het belang van de veiligheid van de stad. Het waren veelal geen schuldigen doch verdachte personen die werden uitgewezen, en hoe konden de hoven de gegrondheid van een niet bewezen verdenking beoordelen? Bovendien plachten processen voor Hof van Holland of Hoge Raad lang te duren en bij verdachte personen was er soms haast bij hun verwijdering.

De hoven stelden daar tegenover dat iedereen het recht had, een ander in rechten te betrekken. Een verbod om kennis te nemen van vorderingen tegen een stad betekende handsluiting, een lelijk scheldwoord in die dagen, en opende de deur voor willekeur van de kant van de regenten[2], ondanks de mogelijkheid, door de tegenpartij erkend, van beroep op Gecommitteerde Raden, die weer uit dezelfde regenten bestonden.

De Staten van Holland deden in 1591 een poging het geschil op te lossen langs de weg van wat Oldenbarnevelt zeker een redelijk compromis zal hebben genoemd[2a], terwijl het echter de steden in wezen hun zin gaf. De resolutie van 10 september 1591 verbood appel van schepenvonnissen die in extraordinaris proces op confessie van de beklaagde gewezen waren[3]. Dit was dus het leeuwendeel van de strafprocessen waarbij geen advocaten te pas kwamen en geen bewijsmoeilijkheden zich voordeden. Ten aanzien van administratieve uitwijzingen bepaalde de resolutie dat de hoven beklag hierover niet a limine behoefden af te wijzen, maar dat zij geen provisie in cas van complainte mochten verlenen vóór zij het rekest van de eiser aan de betrokken stad hadden gestuurd teneinde daarop haar commentaar te

2 '(Deze handsluiting) is... niet vrij te pleiten van eenen zoogenoemden geest van *Aristocratie*, in een' kwaden zin genomen': A. Kluit, *Historie der Hollandsche Staatsregeering*, Amsterdam, 1802-1805, III, p. 54.

2a Deze resolutie aan Oldenbarnevelt verweten: *Intendit of Acte van Beschuldiging tegen mr. Johan van Oldenbarnevelt*, L.Ph.C. van den Bergh ed., Den Haag, 1875, art. 60; vgl. *Verhooren van Johan van Oldenbarnevelt*, Utrecht, 1850, I, vraag 106; De Groots opvatting: *Verhooren en andere bescheiden betreffende het rechtsgeding tegen Hugo de Groot*, R. Fruin ed., Utrecht, 1871, p. 149; H. de Groot, *Verantwoordingh van de Wettelijcke Regiering van Hollant ende West-Vrieslandt*, p. 131; Hoofts opvatting: H.A. Enno van Gelder, *De levensbeschouwing van Corn. Pietersz. Hooft*, Amsterdam, 1918, p. 173. Zie ook Kluit, III, p. 52-58.

3 Zie voor het onderscheid tussen ordinaris en extraordinaris procedure Jan den Tex, *Oldenbarnevelt*, IV, excursus LXII. Tekst in *Register van Holland en Westvriesland*, *sedert den jaare 1544-1705*, 1591, p. 674.

vernemen[3a]. Aangezien de stad dit rekest daarna onder zich kon houden zolang zij wilde, kwam dit erop neer dat de hoven geen enkele bescherming aan de door uitwijzing getroffene konden verlenen.

Hoge Raad noch Hof hebben de wettigheid van deze resolutie erkend. In de praktijk hebben zij er zich echter aan gehouden, er althans niet krachtig tegen geprotesteerd. Uitwijzingen waren in het begin van de oorlog vaak voorgekomen en betroffen dan Spaansgezinde of van Spaansgezindheid verdachte burgers, die natuurlijk bij de gelijkgeschakelde hoven weinig sympathie vonden. In de jaren tussen resolutie en bestand kwamen zij zelden voor. Het was typisch voor Oldenbarnevelts tijd dat men al die tijd geen behoefte had het staatsrechtelijk dubium op te lossen[4].

Scherper vormen begon het geschil aan te nemen toen na het begin van de godsdiensttwisten de benadeelde burgers alle contraremonstrant, de magistraten remonstrant waren. De eerste maal dat het Hof van Holland zich bemoeide met een twist tussen overheid en burgerij betrof niet een stad doch het dorp Warmenhuizen, dat echter in vele opzichten met een stad gelijkgesteld was[5]. De ambachtsheer Willem Bardes had met geweld een door de gemeente niet gewenste predikant op de preekstoel gebracht, en het Hof wilde commissarissen sturen om de hierdoor ontstane ongeregeldheden te onderzoeken. De Staten verboden op 4 augustus 1612 het Hof zich met de zaak in te laten, en het Hof legde zich, voorzover bekend zonder protest, bij deze handsluiting neer.

Het conflict was, daar het hier geen administratieve beslissing betrof, niet karakteristiek voor de volgende jaren, waarin door

3a Deze bepaling kwam reeds voor in een oktrooi van Filips II uit 1562 (Viglius?): J.V. Rijpperda Wierdsma, *Politie en Justitie*, Zwolle, 1937, p. 129 sq.

4 'Men kan aan een 16e-eeuws regeringsstuk niet den eisch stellen van nauwkeurige afbakening van bevoegdheden', schrijft Japikse terecht (*Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, V^9, 178). Vgl. ook de inleidende beschouwingen van Rijpperda Wierdsma, op. cit., p. 51.

5 G. Baudartius, *Memorien ofte cort verhael der ghedenckweerdighste soo kerckelijcke als wereltlijcke gheschiedenissen van Nederlant*, Arnhem, 1624, V, p. 3-6; (Johan Uyttenbogaert), *De kerckelicke historie*, 1647, IV, p. 57; G. Brandt, *Historie der Reformatie*, Amsterdam, 1671-1704, II, p. 186; *Register van Holland en Westvriesland* 1612, p. 185 en 191; J.P. Arend, *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, III, ii, Amsterdam, 1859, p. 649; Den Tex, III, p. 274.

uitwijzingen en ontpoorteringen rechterlijke en uitvoerende macht steeds verder uit elkaar werden gedreven.

Het eerste geval van dien aard was de verbanning van de Luikse ketelboeter Vyven uit Rotterdam in 1613[6], een onaangename kwestie die De Groot van zijn voorganger Elias van Oldenbarnevelt geërfd had, en die hem bij zijn intrede in de Staten terstond een leidende positie verschafte.

Abraham Vyven had zich in de voorzomer van 1612 zowel in als buiten Rotterdam onhebbelijk gedragen tegenover Rotterdamse predikanten, tegenstanders van Geselius[7]. De magistraat besloot hem zonder vorm van proces uit te wijzen. Het Hof van Holland, nog steeds onwillig tot naleving van de resolutie van 1591, verleende hem provisie in cas van complainte, waarop De Groot, meer dan een jaar na de gepleegde feiten, in de Staten een welsprekend betoog hield om het Hof te verbieden zich met de zaak te bemoeien. Zijn interpretatie van de betreffende clausule van de resolutie van 1591 was dat daarbij

'de burgemeesters en regeerders gelast en geauthoriseert zijn, alle Persoonen die met woorden of werken iet doen of attenteren tot nadeel der Landen of Steeden, sonder eenige figuur van proces (als de Steeden en het Vaderland onnut) uyt de Steeden te doen leyden, en dat hetselve niettegenstaande contradictie, oppositie of appellatie soude effect sorteren'[8].

De Staten gingen met hem mee, naar het schijnt[9] zonder enige tegenspraak van de zich vormende contraremonstrantse oppositie, die hun stedelijk belang lieten prevaleren boven hun godsdienstige sympathie. De hoven van justitie kregen nogmaals een scherp verbod zich met burgemeesterlijke uitzettingen te bemoeien. Het Hof had gemeend dat de resolutie van 1591 alleen in tijd van oorlog (en dan tegen Spaansgezinde burgers) gold, maar legde zich erbij neer dat dit in de resolutie van 17 juli 1613 uitdrukkelijk werd ontkend[10].

Twee jaar later ontstond er een nieuw geschil, ditmaal niet

6 Zie over de kwestie-Vyven: De Groot, *Verantwoordingh*, p. 211 (hier ten onrechte Riven genoemd); *Register van Holland en Westvriesland* 1613, p, 37; Rijpperda Wierdsma, *op. cit.*, p. 71 en 136; Brandt, *op. cit.*, II, p. 214; Den Tex, III, p. 293.

7 Den Tex, III, p. 175-178.

8 *Register van Holland en Westvriesland*, 17-7-13, p. 37.

9 De Groot, *Verantwoordingh*, p. 130, 211; zie ook Brandt, op. cit., II, p. 214. Tijdens zijn pensionarisschap beweert De Groot verscheidene uitwijzingen te hebben tegengehouden: *Verhooren Hugo de Groot*, p. 150.

10 Rijpperda Wierdsma, *op. cit.*, p. 71 en 136.

alleen over uitwijzing doch ook over ontpoortering en ontschuttering. De magistraat van Schoonhoven had tot de eerstgenoemde maatregel besloten ten aanzien van de predikant van Groot-Ammers, Samuel van den Borre, en tot de beide laatste ten aanzien van een vijftal Schoonhovenaren, die een dolerende kerkeraad gevormd hadden[11]. De reden van deze maatregel was in eerste instantie een strafbaar feit: het zingen van opruiende liedjes in de kerk. Hiervoor hadden de daders formeel voor schepenen behoren te worden gedaagd. Volgens de meergemelde resolutie van 1591 was van een in zo'n geval door schepenen gewezen vonnis appel alleen dan uitgesloten wanneer het proces extraordinair op confessie gevoerd was. Nadat de benadeelde burgers zich tot het Hof van Holland gewend hadden was dit dan ook formeel volkomen in zijn recht toen het van de magistraat overlegging van de processtukken verlangde om te beoordelen of het gevoerde proces inderdaad extraordinair was. Niettemin liet Oldenbarnevelt ook in dit geval het Hof verbieden zich met de zaak te bemoeien. Hij stelde zich op het verdedigbare standpunt dat het Hof zich niet alleen had te onthouden van het beoordelen van administratieve beslissingen, maar ook niet mocht uitmaken welke beslissingen al dan niet administratief waren.

Het jaar daarop, 1616, recidiveerde het Hof[11a] door provisie van 'surcheantie' te verlenen aan gemeenteleden van het dorp Grosthuizen, die door de Hoornse schepenen in voorlopige hechtenis waren verwezen[11a]. Ook hier was het Hof formeel in zijn recht. Immers er was geen sprake van een administratieve maatregel van burgemeesteren, en evenmin van een vonnis, gestreken na extraordinair proces op confessie van de beklaagden. Daarom gooide Oldenbarnevelt het ditmaal over een andere boeg: in plaats van een streng verbod tot ingrijpen richtten Gecommitteerde Raden een beleefd verzoek aan het Hof, waarin zij de redenen uiteenzetten waarom zij het wenselijk oordeelden dat het college 'Officier (= schout), burgermeesteren en Regeerders der stede van Hoorn in de voorschreven saeke niet en wil(de) beletten of beswaren, maer deselve van de instantie ontslaen, simpelijck, ofte aen de Heeren Staeten, ofte Haere Ed.

11 Op 12, 23 en 25 juni 1615: Baudartius, *op. cit.*, VII, p. 4; *Register van Holland en Westvriesland*, 1615, p. 14. Zie Den Tex, III, p. 402; J. Trigland, *Kerckelycke Geschiedenisse*, Leiden, 1650, p. 790 1.

11a Voor de voorgeschiedenis zie Den Tex, III, p. 422 en IV, excursus XXXVI.

11a Voor de voorgeschiedenis zie Den Tex, III, p. 422 en IV, excursus XXXVI.

Mog. Gecommitteerde Raeden (als generalyk en specialyk daer toe gelast) renvoijeren, op dat alle onheilen en misverstanden, die daer uit anders apparent sijn te mogen volgen, worden voorgekomen'[12].

Deze brief bevat in de aanhef een soort voorafschaduwing van Montesquieu's theorie van de scheiding der machten. Hij verzwakt overigens Oldenbarnevelts standpunt daar hij ingaat op de merites van het geschil en aldus dit toch weer in zekere zin ter beoordeling van het Hof stelt. Wij weten niet of het college erop gereageerd heeft.

In 1617 kwam het geschil met de hoven van justitie tot een climax, vooral omdat ook de Hoge Raad, moediger en strijdbaarder dan het Hof, zich met de zaak ging bemoeien.

Het jaar begon met een maatregel in Gouda en een in Den Briel. In Gouda werden enige dolerenden ontpoorterd, ontschutterd of 'met een briefken uyt de stadt geset'[13]. Op 28 januari verboden de Staten het Hof zich met de zaak te bemoeien, maar dit college, gestijfd door prins Maurits, wiens partijkeuze in dezelfde maand valt[13a], en wellicht aangemoedigd door de zwakke houding van Gecommitteerde Raden in de kwestie-Grosthuizen, verleende alle administratief veroordeelden provisie van appel, waarop de ballingen op Paasavond 25 maart openlijk in de stad terugkeerden, om dinsdag na Pasen opnieuw uitgeleid te worden.

Een en ander veroorzaakte natuurlijk grote opschudding. Nog groter was die opschudding in Brielle, waar in februari soldaten en politie de stad doorzochten naar een 'latiterende' predikant, die eveneens provisie in cas van appel had gekregen van een uitwijzingsbesluit van de magistraat[14].

In Oudewater vonden vele gematigde contraremonstranten dat de dolerenden te ver waren gegaan. Als gevolg kon alleen in deze stad een - voorlopig - vredelievende oplossing worden verkregen waarbij het Hof van Holland niet als rechtsprekend college optrad, maar eerder een arbitersrol vervulde[15].

12 Tekst alleen Brandt, *op. cit.*, II, p. 412 sq.

13 Uyttenbogaert, IV, p. 78 r; Trigland, p. 770 1; Den Tex, III, p. 449, 464; Knuttel, 2508, 25; Rijpperda Wierdsma p. 139.

13a Overleg met prins Maurits: *Arend*, *loc. cit.*, p. 702. Resolutie van 28 januari: *Register van Holland en Westvriesland* 1617, p, 16.

14 Zie Den Tex, IV, excursus XLI.

15 Op 15 februari: Trigland, p. 483 1. De uitgesproken ontpoorteringen werden opgeheven na belofte van beterschap door de dolerenden.

In Rotterdam gingen de dolerenden zich bij het Hof van Holland beklagen over een door de magistraat ingevoerd compromis, waarbij hun alleen predikbeurten werden toegewezen op voorwaarde dat zij samen met de broeders van andere modaliteiten het Avondmaal hielden. Hier werden zij - de enige maal dat dit geschiedde - door het Hof afgewezen, omdat ook de Prins van oordeel was dat deze voorwaarde, waarop de Haagse dolerenden een ogenblik waren ingegaan, voor hen acceptabel moest zijn[16].

Al met al was er een onduldbare toestand ontstaan. Het aloude eerwaardige Hof van Holland gaf strijk en zet provisies waaraan zij tot wie ze gericht waren zich niet stoorden, gestijfd door besluiten van de Staten. Het was een op anarchie gelijkende toestand waaraan hoe dan ook een eind moest komen. De Hoge Raad, die zich tot dat ogenblik van de politiek gedistancieerd had[17] achtte thans de tijd gekomen zijn onaangetast prestige in het geding te brengen en kreeg collectief audiëntie bij de Staten[18]. De woordvoerder van het college - waarschijnlijk Francken of Van den Honert, die op 20 maart als zodanig optraden - wees met klem op de ernst van de toestand, en verzocht de Staten in de zaken-Grosthuizen, Schoonhoven, Brielle en Gouda de hoven hun plicht te laten doen zoals die voortvloeide uit hun instructies. Voor hun eigen college citeerden zij daarbij art. 9, voor de jurisdictie van hun collega's van het Hof art. 214 van de instructie van dat college. Beide artikelen verplichtten de hoven elke klacht van een burger van Holland in behandeling te nemen. Voor de rechtszekerheid was het nodig het gezag van de hoven hoog te houden, vooral in tijden als deze waarin het politieke gezag door politieke tegenstanders voor verdacht werd gehouden.

De Staten stelden de beslissing uit tot 20 maart, toen Francken en Van den Honert wederom in hun midden verschenen en tal van redenen aanvoerden om de resoluties van 1591, 1613 en van de laatstverschenen 28e januari niet te gehoorzamen. Zij beloofden deze redenen in een uitvoerige schriftelijke deductie nader uiteen te zetten[19]. Zonder op deze deductie te wachten[20]

16 *Register van Holland en Westvriesland*, 1617, p. 31.
17 Vgl. de demarche van Hogerbeets en v.d. Honert, Den Tex, III, p. 441.
18 Op 9 maart 1617, vgl. Den Tex, III, p. 464; *Register van Holland en Westvriesland* 1617, p, 56.
19 *Register van Holland en Westvriesland*, 1617, p, 71.
20 Hierover klaagt tenminste de Hoge Raad in een brief van 25 april: *Kronijk van het Historisch Genootschap* XXVI (1870), p. 96.

gaven de Staten op 23 maart opnieuw bevel zich te onthouden van bemoeienis met administratieve maatregelen ofschoon zij in dezelfde brief toegaven dat zij de door Francken en Van den Honert naar voren gebrachte argumenten 'wel van consideratie (hadden) bevonden, omme daerop bij goede gelegentheyt geleth ende gedaen te werden als behoorl. ende dienstel. wesen sall'[21].

De door de beide raadsheren toegezegde deductie is gedateerd op 22 maart, maar wellicht eerst enkele dagen later aan de secretaris van de Staten overhandigd. Het is een uitvoerig doch tamelijk zwak stuk[22]. Het ontkent iedere administratieve - wij zouden zeggen: politiële - bevoegdheid van vroedschappen of burgemeesteren en gaat ervan uit dat uitwijzingen, ontpoorteringen en ontschutteringen alleen kunnen worden uitgesproken door schepenen op grond van een formele strafvervolging en van wettelijke bewijsmiddelen. Alleen al op die formele grond zijn alle maatregelen van Hoorn, Schoonhoven, Gouda en Den Briel voor het Hof van Holland, en in hoger beroep voor de Hoge Raad, aantastbaar. De resoluties die de hoven verbieden hiervan kennis te nemen zijn in strijd met hun instructies, volgens welke zij geen acht mogen slaan op recommandaties die hun gedaan zouden worden door 'besloten brieven' of anderszins. Wilden de soevereine Staten de instructies op dit punt wijzigen, de hoven zouden er zich bij neerleggen. Maar dan moest dit 'staatsgewijze', na voorafgaande beschrijving, geschieden, in de vorm van een plechtig afgekondigd plakkaat, dat bovendien, omdat immers de jurisdictie van de hoven zich ook over Zeeland uitstrekte, eveneens door de Staten van die provincie moest zijn goedgekeurd. Twee argumenten die later door de hoven, en door de aanklagers in Oldenbarnevelts proces, werden aangevoerd, zijn nog art. 17 van de Unie van Utrecht, dat de provinciën verplicht 'goet recht ende justicie' te doen, en de eis dat een voorschrift aan de hoven in strijd met de geest van hun instructie met eenparigheid van stemmen moet worden genomen, willen de hoven er zich aan storen[23]. Ook deze argumenten acht ik tamelijk

21 *Ibid.*, p. 94.
22 *Ibid.*, p. 135-159.
23 Vgl. de beoordeling door Gerlach, p. 24, 50 sqq., 116, 139 (analyse van een korte overweging in de sententie), p. 237 sqq. en vooral 540-546.

zwak. Het beroep op de Unie van Utrecht was een zuivere petitio principii, aangezien de Staten ontkenden dat de onderhavige materie tot de ‘justicie’ behoorde, en het verbod van overstemming gold alleen voor financiële kwesties, oorlog of vrede, en verandering van regering, waaronder het geven van voorschriften aan rechtscolleges toch niet viel te brengen[24].

Sterker stond de Raad waar hij zich verwijderde van juridische argumenten, die wij tegenwoordig rationalisaties zouden noemen, en inging op de politieke vraag, welk college beter geschikt was de wenselijkheid van uitzettingen of ontpoorteringen te beoordelen: de locale magistraat of de centrale hoven. Hij maakte hier onderscheid tussen de toestanden ten tijde van prins Willem, toen het gevaar van Spaansgezinde verraders binnen de poorten snelle verwijdering van verdachte personen nodig had gemaakt, en de tegenwoordige tijd van vrede, nu mogelijke onruststokers gevoegelijk langs de weg van rechten konden worden bestreden. Het hielp niet veel of de Staten beweerden dat de controle op administratieve maatregelen van burgemeesters door Gecommitteerde Raden kon worden uitgeoefend, want ten eerste was dit college tot die controle in zijn instructie niet gemachtigd, en ten tweede kwam de door stedelijke regenten benadeelde burger bij die controle weer bij stedelijke regenten terecht, die hun collega's niet gauw zouden afvallen[25].

Tegelijk met de brief van 23 maart aan de Hoge Raad verzonden de Staten er een gelijkluidende aan het Hof van Holland. In antwoord daarop produceerde ook dit college een deductie[26] met in hoofdzaak dezelfde argumenten als die van de Hoge Raad. Alleen wordt hier de resolutie van 1591 uitdrukkelijk bestreden, terwijl aan het slot een project van plakkaat gegeven wordt, waarin de Staten deze materie uniform zouden kunnen regelen. Ook hier wordt evenwel het onderscheid tussen ‘politie’ en ‘justitie’ uit het oog verloren, en met name de mogelijkheid dat ook zonder bewijs van gepleegde overtreding maatregelen nodig zouden kunnen zijn tegen mogelijke verstoorders van rust en orde.

Toen de beide deducties en het antwoord van de Hoge Raad

24 Den Tex, IV, excursus LX. Ik ga op dit punt accoord met Gerlach, p. 545.

25 Ik geef R. Fruin, *Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland tot den val der Republiek*, Den Haag 1922, p. 214 sq. hierin gelijk tegenover Gerlach, p. 544.

26 *Kronijk H.G.*, *loc. cit.*, p. 123-135.

op de brief van 23 maart[27] bij de Staten binnen waren gekomen, benoemden zij op 29 april 1617 een commissie van vijf pensionarissen en een stadssecretaris[28] om een 'contradeductie' op te stellen, die na voltooiïng samen met de beide deductiën aan alle stemhebbende steden zou worden toegezonden. In afwachting daarvan zou de aanschrijving van 23 maart in kracht blijven.

De Groot kreeg van zijn medecommissieleden de opdracht deze contradeductie te redigeren, die onder de naam 'Advys' of 'Debat' bekend is geworden[29]. Natuurlijk gaat hij daar als goed advocaat de sterke punten van zijn tegenstanders voorbij om zich te concentreren op hun zwakste steeën. Daardoor is er juridisch niet veel tegen in te brengen, al is het niet geheel vrij van sofismen. Allereerst wordt in den brede de bevoegdheid van de hoge overheid aangetoond, de competentie van de verschillende rechterlijke colleges te bepalen en te veranderen, een bevoegdheid die niet behoeft te worden uitgeoefend door middel van plakkaten - het is immers voldoende dat de betrokkenen op welke wijze dan ook kennis dragen van de betreffende Statenresolutie. Vervolgens geeft De Groot een theorie over het verschil tussen justitie en politie[30]. Het laatste noemt De Groot 'recht van bevel' dat hij in tegenstelling brengt met het 'recht van vonnissen'. Burgemeesteren, en in belangrijke zaken vroedschappen, hebben al vóór de oorlog het recht gehad 'het poorterschap yemant te gunnen ofte te weigeren; om yemant in de stadt te ontfangen ofte de stadt te ontseggen; om eenige persoonen vuyt het eene quartier vande stadt in het andere... te doen logeren, ende meer diergelijcke acten te plegen, dienende tot onderhoudinge van des stadts ruste.'[31] Daar sluit het uitzettingsrecht heel mooi op aan. Men zou het kunnen vergelijken - en nu komt een van de sofismen waarop ik boven doelde - met het recht van de gilden om een onrustig gildebroeder uit het gilde te verwijderen. De Groot citeert vele Statenresoluties, benevens een missive van prins Willem in het jaar van zijn dood, waarbij aan de steden dit recht verleend werd, niet alleen tegen

27 Tekst: *ibidem*, p. 95-100.

28 Joh. Berck van Dordrecht, De Haen van Haarlem, Camerling van Delft, Zeyst van Leiden, De Groot van Rotterdam, Nanning van Foreest, secretaris van Alkmaar: De Groot, *Verantwoordingh*, p. 209; *Register van Holland en Westvriesland*, 1617, p. 112.

29 Tekst o.a. *Kronijk H.G.*, *loc. cit.*, p. 161-196.

30 Zie de samenvatting van De Groots nota op dit punt Rijpperda Wierdsma, p. 144 sqq., en het commentaar p. 3 en 60 sq.

31 *Kronijk H.G.*, *loc. cit.*, p. 177.

Spaansgezinden of 'kwaadwilligen', maar ook van 'suspecte personen', die in groten getale uit Brabant en Vlaanderen naar het Noorden waren gekomen. En in de tijd van Leicester is het recht toegepast op aanhangers van de graaf, die zeker niet Spaansgezind mochten heten. Deze politieke rechten van de steden kunnen niet ter beoordeling staan aan de hoven van justitie, niet alleen omdat de procedure voor die hoven 'van langen train' is, terwijl het voorkomen van oproer juist snelle maatregelen vereist, maar vooral ook omdat de vraag of een bepaald persoon zó gevaarlijk is voor de openbare orde of de veiligheid van de stad, dat hij verwijderd moet worden, door de natuur der zake niet ter beoordeling van de hoven kan staan. Het enkele feit dat de hoven zich met zo'n uitzetting zouden bemoeien, zou de autoriteit van burgemeesteren zodanig aantasten dat het gevaar voor oproer sterk vergroot zou worden.

De Groot houdt ook tegen dat de politieke controle bij Gecommitteerde Raden of bij de Staten zelf niet in goede handen zou zijn. Gecommitteerde Raden leggen bij hun ambtsaanvaarding een eed af, het gemene landsbelang te dienen zonder te letten op het particuliere belang van hun stad. Bovendien past het raadsheren die hun commissie van de Staten ontvangen, allerminst om deze of de Gecommitteerde Raden van partijdigheid te betichten, welke beschuldiging men gevoegelijk zou kunnen omkeren tegen een college waarvan verschillende raadsheren zich niet ontzien de rebelse dolerende kerkdiensten in Rijswijk en in de Gasthuiskerk bij te wonen.

Hier komt de partijman om de hoek en verdwijnt niet meer uit het gezicht tot het eind van zijn 'Advys'. Immers, hij vraagt zich sarkastisch af waarom de Hoven zich tot op dat ogenblik altijd hebben onderworpen aan de resoluties van de Staten, laatstelijk nog in de zaak-Blauhulck[32], en nu opeens aankondigen deze resoluties nu en in de toekomst niet te zullen opvolgen? Het antwoord tracht hij zelfs niet te vinden. De juridische bezorgdheid van de hoven was een rationalisatie van een diep gekwetst rechtvaardigheidsgevoel. De uitgewezen, ontpoorterde en ontschutterde burgers waren geen oproerkraaiers of potentiële landverraders zoals hun voorzaten uit de tijd van prins Willem en Leicester. Hun overheid krenkte hen in wat zij als hun heilige plicht beschouwden: het horen van Gods woord, uitgelegd volgens de leer hunner vaderen (zij het dan ook niet hunner

32 Den Tex, IV, excursus XLV.

grootvaderen). De publieke opinie in Holland ondervond het verbod van conventikelen als grievend onrecht - en wie kon als kampioen der verdrukten beter optreden dan de hoogste rechtscolleges in den lande?

De geest van De Groots Advys is die van Oldenbarnevelt, die zich in zijn verhoren[33] geheel op dezelfde wijze heeft uitgelaten. Toen de rechters hem vroegen of hij geen verschil zag tussen tijden van groot oorlogsgevaar, wanneer exorbitante maatregelen mogen worden genomen, en de praktische vrede van het bestand, antwoordde Oldenbarnevelt 'dat geenen tijt dangereuser of pericul(eus)er zijns oordeels voor den staat van de landen en steeden mag weesen, dan als men siet dat de gemeente haar stelt tegens haar wettige overheyt in ongehoorsaamheit'. Op een volgende vraag antwoordt hij dat de 'geïnteresseerden ...open is gebleven haar vertoog aan de heeren staaten te doen, die, naa gelegentheit der zaaken, of het exces zouden hebben mogen redresseren, of de zaake aan de ordinaris justitie renvoyeeren, of anders in de zaake ordineeren naar gelegentheyt en behooren'.

Wij kunnen hieruit een vermoeden scheppen over de inhoud van de beide redevoeringen die Oldenbarnevelt in de Staten van Holland uitsprak toen daar op 15 juni, zeven weken na de verstrekte opdracht, het 'Advys' van de pensionarissen ter tafel kwam, de ene in zijn kwaliteit van Advocaat van den Lande, toen hij het stuk ter tafel bracht, de andere op de volgende ochtend, toen hij als woordvoerder van de edelen aan de besluitvorming meewerkte[34]. Toen constateerde hij gelaten dat dit geschil wel geen oplossing zou vinden zolang de godsdiensttwisten niet waren bijgelegd, terwijl hij de vorige dag zijn verontwaardiging over de houding van de hoven had uitgesproken en een geharnaste resolutie aangekondigd, die hun aanmatiging eens en vooral de kop in zou drukken.

Die resolutie kwam op 4 augustus. Het was de Scherpe, die de vroeger uitgevaardigde handsluitingen in concrete zaken uitbreidde tot een algemeen verbod, geldig voor alle maatregelen die burgemeesteren en vroedschappen zouden nemen 'tot haere verseeckeringhe ende afweeringhe vande voorschreven datelijckheden'.

'Ende off yemant', zo gaat de resolutie voort, 'over tghene

33 *Verhooren van Johan van Oldenbarnevelt*, I, vraag 107-110.

34 Zie een résumé van deze redevoeringen van de hand van de pensionaris van Medemblik in Den Tex, IV, bijlage LXXXVIII.

Burghermeesteren ende regierders diesaengaende sullen doen ordonneren off executeren, hen souden willen beclaghen, verstaen dat t'selve aen niemant anders als aen de Heeren Staeten sal moghen gheschieden, houdende voor nul ende van onwaerden t'ghene by eenighe Collegien van justitie ofte anders daer teghens sal ghedaen ofte voorghenomen worden, sulckx dat niemandt daer aen sal wesen ghehouden'[35].

De vier steden van de oppositie gaven tegen de Scherpe Resolutie op 12 september 1617 een 'Corte Vertoning' in het licht[36], waarin zij terecht niet ingaan op de welhaast onweerlegbare juristerijen van De Groots 'Advys', maar wijzen op de algemene verontwaardiging over de 'excessen' en 'oppressiën' 'die hier en daer worden gepleecht, ende voorder gepleecht sullen worden'. Het is de plicht van de hoven zich het lot van de verdrukten aan te trekken, en zij behoorden daartoe veeleer 'tot quytinge haerer conscientiën' vermaand te worden dan bij meerderheid van stemmen in die plicht belemmerd.

Twee dagen later gingen de gedeputeerden van deze steden een stap verder: zij vervoegden zich in de vergadering van de Hoge Raad zowel als in die van het Hof en brachten hun de mondelinge en schriftelijke boodschap van de vier steden over om te volharden in hun verzet[37].

Op dezelfde dag ontving de Hoge Raad een afschrift van de Scherpe Resolutie met een korte begeleidende brief[38] van Gecommitteerde Raden, waarin het college gelast werd zich naar de resolutie te reguleren, 'opdat andersints bij nalatigheyt van dien aen de justitie ende in den cours van deselve niet en geraecke te gevallen in eenige kleynachticheyt ofte weerwaerde'.

De Hoge Raad antwoordde op 11 oktober na overleg met de Prins en het Hof van Holland[39] in een brief die aan alle steden

35 Geciteerd naar de tekst bij Baudartius, IX, p. 38 lr. Uyttenbogaert ontkent, IV, p. 190 en 193 r, dat deze tekst als handsluiting kan worden bestempeld; evenzo: *Memoriën en Adviezen van Cornelis Pieterszoon Hooft*, I, W.H.G. NR 16, Utrecht 1871, p. 160 sq. en *Verhooren van Johan van Oldenbarnevelt*, vraag 200.

36 Tekst: Baudartius, IX, p. 62. Vgl. het citaat in De Groot, *Verantwoordingh*, p. 132.

37 Baudartius, IX, p. 62 sq.; *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 112 sqq.; alwaar ook de namen der twaalf afgevaardigden die onder leiding van de Amsterdamse burgemeester Oetgens de boodschap overbrachten.

38 Tekst: *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 101. Waarom men hiermee zes weken had getreuzeld, weet ik niet.

39 Vgl. Brandt, II, p. 665.

werd gestuurd, samen met een copie van de deductie van 22 maart, die ondanks de termen van de Statenresolutie van 29 april nimmer door de secretaris van de Staten schijnt te zijn rondgezonden[40]. Hij bleef op zijn standpunt staan ondanks de argumenten van het 'Advys'. De toon was wat scherper geworden: men sprak van de uitzettingen als van 'politycke saecken, soe men die sall willen baptiseren'. De rechtskracht van de Scherpe Resolutie werd ontkend omdat zij niet 'staatsgewijze', d.w.z. na voorafgaande beschrijving, was genomen, en ook niet met de stemmen, of althans in aanwezigheid van, allen die over de instructie voor de Hoge Raad gestaan hadden. Dus ook hier weer de verwarring tussen onrechtvaardigheid en onrechtmatigheid van de resoluties van de Staten.

In zijn brief vermeldde de Hoge Raad twee nieuwe gevallen waarin hij provisie van appel had verleend tegen uitzettingen. Beide gevallen speelden zich af in Haarlem, en hebben zeker het hunne bijgedragen tot de scherpe houding, die wij Haarlem in de komende tien maanden in de godsdienstgeschillen zien innemen.

Abraham de Block, contraremonstrants koopman van onbesproken gedrag, werd ten laste gelegd dat hij schepen Cornelis Ysbrantsz zou hebben belasterd door hem na te geven dat hij buiten de Kruispoort een hoerenhuis had bezocht. Deze smaad - toen nog niet zo genoemd - had kunnen leiden tot een ordinaris proces voor schepenen, waarvan appel op het Hof van Holland mogelijk zou zijn geweest. In plaats daarvan riepen burgemeesteren De Block ter verantwoording, en toen deze zich weigerde te verklaren anders dan voor schepenen, werd hij uitgewezen met bevel de stad binnen 24 uur te verlaten. En hij hoefde niet te proberen, werd hem toegevoegd, zich daartegen te verzetten, want in de overwegingen van het uitwijzingsbesluit hadden burgemeesteren de woorden 'wt seeckere politique consideratien' opgenomen, waardoor ieder appel uitgesloten was[41].

Natuurlijk wendde hij zich toch tot het Hof van Holland, doch dit verleende hem geen 'mandement in cas d'appel, met de gewoonlijcke clausule van inhibitie ende defemsie', maar slechts

40 Tekst: *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 102-109. Deze brief was de onmiddellijke aanleiding tot de ontslagneming van Hogerbeets: Brandt, II, p. 662.

41 Zie zijn rekest aan de Hoge Raad *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 109-112.

‘simpele reformatie’, waardoor tijdens de langdurige beroepsprocedure het ‘vonnis’ van burgemeesteren bij voorraad uitvoerbaar zou zijn. Van deze beslissing van het Hof, waarvan ‘'t vervolch (zoude) strecken t'sijnder ruïne’ kwam De Block in beroep bij de Hoge Raad, welk college, moediger dan het Hof, als apostille op zijn rekest plaatste: ‘Fiat mandement van appel, soo tegens 't vonnis van Haerlem als 't appoinctement van den Raede Provinciael’. Advocaat van De Block was de bekende dolerende ouderling Gilles de Glarges, zojuist door de Hoge Raad gered van een dreigende onthoofding[42], hetgeen natuurlijk bij de Staten geen aanbeveling was.

Enigszins anders lag het geval van een ander Haarlems burger, Elias Christiaensz, die geweigerd had het volgens hem te hoog gestelde ‘maentgelt’ - voor de plaatsvervanging bij de schutterij - te betalen, en brutaal was opgetreden tegen de deurwaarder die hem deswegen kwam panden. Ook hij was tot twaalf jaar verbanning veroordeeld, echter niet door burgemeesteren doch door schout en schepenen, van welk vonnis, niet op confessie gewezen, beroep openstond op het Hof van Holland. Ook in dit geval had het Hof mandement van reformatie gegeven, waarmee de appellant niet gediend was, en ook in dit geval vernietigde de Hoge Raad dit mandement en verving het door een mandement van appel[43].

Het conflict werd nog verscherpt toen Elias enkele dagen na dit mandement in de stad kwam om twee kerkdiensten bij te wonen en dezelfde avond weer te vertrekken. De magistraat achtte hem hiermee te zijn vervallen in de zeer hoge boete die op een ongeautoriseerde terugkeer uit verbanning gesteld was en sommeerde zijn vrouw, die in de kraam lag, tot tweemaal toe om de boete terstond te betalen. Weer wendde Elias zich tot de Hoge Raad, die ditmaal ‘mandement penael en van attentaten’ gaf, ‘waerbij den Wethouderen d'executie geduurende het appel op sekre peene wierdt verboden, en 'tgeen alreets tegens 't appel was ondernomen gelast kost- en schadeloos af te doen’.

Op 4 oktober verboden Gecommitteerde Raden bij meerderheid van stemmen zowel de Hoge Raad als het Hof van Holland

42 Den Tex, IV, excursus XLIX.

43 Zijn rekest met apostille: *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 115-119. Zie ook Brandt, II, p. 652-662, waar gesteld wordt dat ook burgemeesteren over dit vonnis zaten, dat ‘sonder forme van proces en bij forme van politie gevoerd werd’.

zich met deze Haarlemse zaken in te laten[44]. Het verbod werd op 17 november en 22 december herhaald, en nogmaals op verzoek van Haarlem op 21 februari 1618, toen bekend werd dat de Hoge Raad zich opmaakte om sententie te wijzen[45]. Op 8 maart geschiedde dit inderdaad en werd de magistraat van Haarlem in beide zaken bij arrest veroordeeld, welk arrest ingevolge resolutie van de Staten van 14 maart voorlopig geen enkel gevolg had[46].

Inmiddels hadden de Staten in november 1617, na de terugkomst van Oldenbarnevelt en vermoedelijk op zijn intiatief, een 'Justificatie van de (Scherpe) Resolutie van 4 augustus 1617' uitgegeven[47] Hierin werden alle argumenten van de hoven van justitie nogmaals met bewonderenswaardige beknoptheid weerlegd. Het is onjuist dat de Staten van Holland aan de hoven alleen voorschriften zouden mogen geven samen met de Staten van Zeeland. Het is onjuist dat deze voorschriften alleen in de vorm van een plakkaat zouden mogen worden gegeven. Het is onjuist dat iedere stadsburger een privilege zou hebben om terecht te staan voor Hoge Raad of Hof van Holland, of dat deze colleges bevoegd zouden zijn dit privilege te handhaven. Het is onjuist dat het inkrimpen van de bevoegdheden van de hoven een schending zou zijn van het privilegium de non evocando, dat immers alleen slaat op evocatie buiten de pro-

44 Tekst: Brandt, II, p. 654-658. De brieven gingen ook over een soortgelijk geval in het dorp Nieuwkoop, dat hier verder buiten beschouwing blijft. Vgl. *Register van Holland en Westvriesland* 1617, p. 203 en Knuttel, 2553 sq., benevens *Correspondentie van Hugo Grotius*, P.C. Molhuyzen ed. RGP, Gr. S. 64, Den Haag 1928, I, p. 595.

45 Deze inlichting zal door de raadsheer Ruychaver aan zijn broer, de burgemeester van Haarlem, zijn verstrekt. Zie *Register van Holland en Westvriesland*, 1617, p. 262 en 1618, p. 46. Op 9 februari 1618 was een deputatie van de Hoge Raad in de Staten verschenen om over de beide Haarlemse zaken te spreken: *Arend*, p. 781; *Letters from and to Dudley Carleton during his embassy in Holland*, Jan. 1615-Dec. 1620, Londen 1757, p. 239.

46 *Register van Holland en Westvriesland*, 1618, p. 56 en 64. Een ongenoemde rechter, waarschijnlijk Junius (zie Den Tex, IV, excursus LXIX) beschuldigde de regering van Haarlem, m.i. terecht, 'dat sy haar procedueren hadden gequalificeert extraordinaris gaande in de Sententie buyten de Confessie': De Groot, *Verantwoordingh*, p. 158. Vgl. ook *Verhooren Hugo de Groot*, p. 149.

47 Zie voor het auteurschap Den Tex, IV, excursus LIV. De datum volgt ten naaste bij uit het feit dat het concept op 30 november 1617 in de Leidse vroedschap werd besproken: Brandt, II, p. 670. Zie ook Den Tex, III, p. 505.

vincie Holland. Het is onjuist dat de hoven aan hun instructies een verkregen recht zouden ontlenen. Het is onjuist dat uitzettingen alleen bij rechterlijke uitspraak van schepenen, en niet ook zonder vorm van proces door burgemeesteren zouden mogen geschieden. En tenslotte: het is onbegrijpelijk dat steden als Amsterdam en Enkhuizen - welke laatste stad in de zaak-Blauhulck een geheel ander standpunt had ingenomen - nu de hand lenen tot een usurpatie van bevoegdheid door de rechterlijke colleges ook te hunnen nadele.

Het laatste en grootste conflict tussen Staten en hoven van justitie, groot vooral door het aantal benadeelde burgers, speelt zich af in het voorjaar van 1618, als zijdelings gevolg van de Leidse relletjes van 3 oktober 1617[48]. Het was toen gebleken dat vele schutters, vooral diegenen die van Zuidnederlandse afkomst waren, onbetrouwbare instrumenten in de hand van de magistraat waren bij het dempen van contraremonstrantse oproerigheid. De magistraat besloot daarom de schutterseed te vernieuwen en te veranderen zodat daarin de onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan de bevelen van de magistraat duidelijker tot uitdrukking kwam[49]. Toen de contraremonstrantse schutters de eed weigerden af te leggen, werden zij door de magistraat ontschutterd. Dat zouden de zeshonderd aldus getroffenen zich nauwelijks aangetrokken hebben, ware het niet dat zij op maandgeld gesteld werden, en wel tot een dusdanig hoog bedrag dat daarvoor de in hun plaats aangenomen waardgelders voor het grootste deel bekostigd konden worden. Gezien de slechte verhouding tussen waardgelders en burgers, gebleken bij bovengenoemde en latere relletjes, wekte dit grote opwinding onder de ontschutterden, die bij een aantal in cirkels getekende volmachten enkelen hunner opdroegen hierover een proces te beginnen[50]. Burgemeesteren antwoordden hierop met een verbod tot het dragen van wapenen[51]. Op juridisch advies gingen de gemachtigden tegen dit laatste in appel bij het Hof van Holland,

48 Den Tex, III, p. 518 en 557.

49 Baudartius, IX, p. 82; Uyttenbogaert, IV, p. 237 r; anoniem discours tegen de eedsverandering: Baudartius, X, p. 10-17; tekst van de eed ook Knuttel, 2576 en *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 311; burgemeesteren ontkennen dat de eed veranderd is: *ibid.*, p. 313.

50 Een dier volmachten afgedrukt in Uyttenbogaert, IV, p. 248 lr; vgl. Trigland, p. 941 1 en Knuttel, 2580.

51 Tekst: *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 313.

tegen de ontschuttering zelf bij de Hoge Raad[52]. Van het eerste beroep horen wij verder niets meer, het tweede, waarin om 'mandement in cas van maintenue' werd verzocht, kwam tot kennis van de Staten[53]. Deze toonden zich zeer verontwaardigd over twee passages: de ene waarin als voornaamste verschil tussen nieuwe en oude eed genoemd werd het ontbreken van de vermelding van de koning van Spanje en zijn adherenten zodat het kon schijnen dat de magistraat niet anti-Spaans meer was, de andere waarin de verdenking werd uitgesproken dat de nieuwe eed moest dienen om de contraremonstranten te onderdrukken, hetgeen volgens Uyttenbogaert 'notoirlijck so verre (was) vande intentie der burgemeesteren... als het Oosten van het Westen'. De Staten schreven de Hoge Raad aan zich van inmenging te onthouden en de klagers naar de Staten te verwijzen. Aanvankelijk voldeed de Hoge Raad aan dit verzoek. Toen echter de Staten geen mines maakten, de zeshonderd tegemoet te komen, verzocht de Hoge Raad hen deze burgers recht te verschaffen, bij gebreke waarvan zij zich genoodzaakt zouden zien hun zelf provisie te verschaffen[54]. Hiertegen reageerden de Staten op bijzonder heftige toon. De Hoge Raad diende zich van verder ingrijpen te onthouden 'sonder de ontschutterde persoonen te steunen of te stijven, daer uyt veroorsaakt soude moogen worden droevige inconveniënten'[55]. Wetende dat iedere verder te verlenen provisie niet gehoorzaamd zou worden, heeft de Hoge Raad zich bij de handsluiting neergelegd. Ook toen naar aanleiding van de ingediende rekesten enigen van de hoofdaanleggers onder de ontschutterde burgers tot uitwijzing en boeten werden veroordeeld, hoort men niet dat zij daarvan bij Hof of Hoge Raad in appel zijn gekomen. Wel bleef de ontevredenheid gisten. Een nieuw rekest aan de Staten van Holland werd door dit college op 1 juni 1618 aan de magistraat van Leiden ter afdoening in handen gesteld 'smaakende de laatste clasule genoeg dreigementen'[56], en op 20 juli daaraan volgende vermaanden de Staten de afgevaardigden van de ontschutterden, die op audi-

52 De reden van dit verschil ken ik niet. Het rekest aan de Hoge Raad in Uyttenbogaert, IV, p. 249 lr.

53 Vermoedelijk doordat de Hoge Raad de Leidse Statengedeputeerden opriep voor hem te verschijnen, waaraan dezen, op last van de vroedschap, weigerden te voldoen: *Kronijk H.G., loc. cit.*, p. 310 sq.

54 *Arend, loc cit.*, p. 781.

55 *Register van Holland en Westvriesland*, 1618, p. 49.

56 *Ibid.*, 1618, p. 138.

entie waren gekomen, tot ‘stilligheid’[57]. Een maand later werden de Leidse waardgelders afgedankt. De Arminiaanse schans werd afgebroken, de ijzeren pinnen op het staketsel, bijgenaamd ‘Barnevelts tanden’, kwansuis geveild, de uitgezette burgers teruggehaald[58]. Het conflict tussen Staten en hoven was ten einde.

Ons oordeel moet verschillend luiden naar gelang wij het jus constitutum, het geldende recht, of het jus constituendum, het wenselijke recht, onder ogen nemen. Wat het eerste betreft hadden de hoven geen been om op te staan. De Staten waren soeverein en hadden het recht de competentie van de verschillende politieke en rechterlijke lichamen af te grenzen zoals hun goeddocht. Noch het onderscheid tussen resoluties en plakkaten, noch de eis van eenstemmigheid berustte op enige geldende bepaling. Dat echter de hoven, en vooral de Hoge Raad, deze en soortgelijke argumenten aanvoerden is verdedigbaar. Immers, in tijden van burgertwist leidde het geldende recht tot onrecht. En te allen tijde hebben rechters gepoogd het geldende recht te draaien en te duiden om onrecht te voorkomen. In dit geval tevergeefs. Er was een revolutie nodig, gesteund door Maurits' kling - een revolutie die Oldenbarnevelt en de Staten, door het vasthouden aan der steden eigenmachtigheid, hebben geprovoceerd. De toga's moesten het veld ruimen. De wapenen spraken.

57 *Ibid.*, 1618, p. 194-198.
58 Baudartius, X, p. 60 l.

De diplomatieke reis van Daniël van der Meulen en Nicolaes Bruyninck naar het Duitse leger bij Emmerik, augustus 1599

door F. Boersma

'Nyet geëffectueerd', schreef een ambtenaar van de Staten-Generaal boven een met zorg opgestelde resolutie[1]; het moet najaar 1599 zijn geweest; 25 pagina's keurig handschrift verdwenen voor lange tijd naar de archieven. Het is een vonnis dat typerend is voor de officiële diplomatieke reis, die twee gezanten uit de Republiek der Verenigde Nederlanden, Nicolaes Bruyninck[2] en Daniël van der Meulen, hebben gemaakt naar de Duitse stad Emmerik en omgeving; data extrema 10 en 24 augustus 1599. Maar wat interessanter is: het vonnis illustreert het lot van de eerste - riskante - stappen, die de jonge Noord-Nederlandse Republiek heeft gedaan in de richting van een 'Duitsland-politiek'. Dank zij het grotendeels helaas nog onuitgegeven Archief-Daniël van der Meulen is het mogelijk licht op deze zaak te werpen; vrijwel alle halsstukken zijn in enigerlei vorm bewaard gebleven.

1. *De Republiek en het Duitse Rijk*

Het jaar 1599 lijkt slechts stilte te bieden voor de storm van Nieuwpoort - 1600. Toch is er een eigen en interessante climax. De Republiek der Verenigde Nederlanden is juist - we weten het sedert Fruin - glorieus te voorschijn getreden. Prins Maurits heeft een mooie Staatse tuin behoorlijk gesloten en de Republiek is via een alliantie door Frankrijk en Engeland als staat erkend. De hoogste posten zijn bezet door eminente deskundigen als Johan van Oldenbarnevelt (52) en Maurits van Nassau (31), die vooralsnog goed blijken samen te werken. Maar een doeltreffend bestuur is geen luxe. Opmerkelijk - in de bestaande litteratuur te weinig beschreven - is het feit dat naast de zo logische aandacht van het de facto regerende Holland voor

1 Zie: loketkas Duitsland nr. 29 (R.A.);
2 Deze spelling van de naam verdient de voorkeur, omdat B. deze zelf gebruikt.

het *zuiden* in deze tijd ook grote interesse blijkt te bestaan voor het *oosten*. De Staatse contacten nemen weer toe met het oude Duitse Rijk, dat belangrijk is als elke buurman en voor Brussel/Spanje[3] een aantrekkelijke invalspoort vormt in de afvallige Nederlanden. Het is op dit terrein, dat het jaar 1599 een eigen gezicht en die eigen climax laat zien.

Van enige doeltreffendheid bij het bestuur is in het Duitse Rijk nauwelijks sprake door de 'bijzondere' politieke constellatie - een vage keizersfiguur, vorsten van verschillende soorten, bisschoppen van verschillende godsdiensten, kreitsen. Internationaal gezien is de positie van de enige bindende figuur Rudolf II, de ook naar persoonlijkheid zwakke keizer, bepaaldelijk angstig te noemen; de grote strijd tegen de Turken stagneert door gebrek aan het geld, dat moet komen uit het binnenland. Maar dat binnenland zelf biedt geen aangenamer beeld: vage intriges en triviale ruzies tussen de talloze vorsten en vorstjes, die meest geloofsgewijs zijn gegroepeerd. De latere historici plaatsen in deze tijd het beginnend succes van de contrareformatie; voorlopig is de protestantse partij der 'Korrespondierenden'[4] hoorbaar nog het meest aan het woord. Zonder constructieve gevolgen naar het schijnt; van duidelijke politiek of partijkeuze is al jaren geen sprake.

Hoe diep het Heylighe Rijck is gezonken - zie de feiten van najaar 1598. De Spanjaarden onder Mendoza wagen een inval in de Noordelijke Nederlanden via Duitse bodem. Maurits maakt het onmogelijk. Mendoza slaat dan eenvoudig zijn winterkwartieren op in Westfalen; een complete ramp voor de bewoners, want Spanje lijdt chronisch geldgebrek en roept hun hulp in tegen dit euvel. Tijdgenoot Everhard van Reyd[5] weet het - met Alva in het achterhoofd - roerend te beschrijven. Het Spaanse optreden schijnt inderdaad bar en boos te zijn geweest; de spectaculair-verraderlijke moord op de protestantse held graaf Ulrich von Daun[6] is een sinister hoogtepunt. Men-

3 De 'Spaanse partij' werd in deze tijd - zoals bekend - voor wat de Nederlandse zaak betreft in eerste instantie geleid van Brussel uit. Toch is het adjectief 'Spaans' ook historisch geenszins misplaatst.

4 Zie o.m. Rassow, blz. 293 e.v.,; Ritter, II, blz. 136 e.v.; Brandi, II, blz. 161 e.v.;

5 Van Reyd, blz. 379 e.v.; vgl. Van Meteren, fo. 431 e.v. en Bor, IV, blz. 587 e.v.;

6 Graaf Ulrich (Wirich) von Daun was een leider van de protestantse Duitse adel. Naar zijn slot Broich stond hij in de Republiek bekend onder de naam 'Graaf van den Broek'. Toen hij najaar 1598 door de Spanjaarden laaghartig werd vermoord, bleek dit feit in de Republiek hoog te worden opgenomen. De Graaf was overigens een figuur van niet al te grote importantie. Zie: Ritter, blz. 161, Bor, blz. 483 e.v., de antwoordres. R.A. loketkas Duitsland nr. 29;

doza ‘gedraagt zich’ volkomen als heerser van het gebied: inkwartieringen, verplichte leveringen etc., met grote kracht en strengheid. Het is een geweldige vernedering voor het oude, trotse Rijk, een vernedering die bovendien niet alleen staat: prins Maurits heeft de gewoonte tegen zijn vijanden op te treden waar die vijanden zich bevinden, nu dus óók op Duitse bodem. En Emden is een voorbeeld van een Duitse stad die zelfs *preventief* door Nederlanders is bezet ‘tot voorcomminge van alle onheil’[7]. Trouwens, de Staatse troepen worden in tegenstelling tot de Spaanse redelijk betaald, maar de ongelukkige bewoners van Westfalen merken niet zo heel veel verschil. Het soort soldaten is immers hetzelfde als bij Spanje: meest niet overbeschaafde Duitsers. De vernedering is totaal.

Maar dan schijnt men toch niet alles te nemen in Duitsland. ‘De Duytsche Vorsten en des Rijc Creytzen hebben zeer vele Vergaderingen en 't samencomsten gehouden, om dese saken, so te Ceulen, Dortmund en Coblens, Bachrach tot Brunswijk en elders meer, en 't scheen dat sij de saken met groten ernst waren drijvende en ter herten namen, en wat groots wilden voornemen’[8]. Algemeen zichtbare gevolgen: soldaten worden in april 1599 verzameld; succes vier maanden later: de verovering op de Spanjaarden van zegge en schrijve één schans (Rijnberk)! De belangrijkste vergadering is 9 april 1599 te Koblenz ge eindigd. De protestantse meerderheid besluit na eindeloos touwtrekken, om via een gezamenlijk Duits leger de Duitse bodem van *alle* vreemde krijgslieden te zuiveren. De ‘neutralisten’ hebben gewonnen. De felste protestanten, solidair met de afvallige Nederlanden, willen meer, maar keizer en katholieken voorkomen dit. Het is een mooi resultaat van de grote diplomatieke activiteit door Spaanse gezanten in Duitsland, een tijd winnen en isoleren, waartegenover de andere partij, Den Haag, zich beperkt tot het schrijven van fraaie brieven. Tot augustus tenminste.

7 In april 1599 hadden de Staten-Generaal - op verzoek van Emdenaars - een bezettingslegertje naar de stad gezonden, toen bij de traditionele moeilijkheden tussen de Graaf van Oost-Friesland en Emden Spaanse interventie dreigde, vgl. Van Meteren, fo. 427, Van Reyd, blz. 376 e.v.;

8 Bor, IV, blz. 556;

Reeds in april 1599 verlaat Mendoza alsnog het Rijk voor de inval in de Nederlanden waar hij eerst van had afgezien. Ergens heeft de Duitse activiteit in ieder geval toe bijgedragen. Maar verschillende Duitse grensplaatsen blijven rustig door Spanje bezet en ook het extreem mooie weer moet aan deze vroege aftocht in verdachte mate debet zijn geweest. Prins Maurits raakt echter in een moeilijke situatie, *zijn* soldaten moeten van overal komen en dat maakt hem gevaarlijk laat startklaar tegen Mendoza's in de winterkwartieren gereedgebleven 20.000. De Bommelerwaard blijkt het strategisch doel van de inval. Met listig aarzelen weet de meester-generaal het voordeel van tijd te keren: na drie maanden is Mendoza naar het eigen zuiden verdreven en zijn slechts enkele Duitse grenssteden nog in handen van Spaanse troepen. Zelfs worden sommige Duitse steden veroverd door de Nederlanders - bezèt blijven ze echter ook dan.[9]

Ondertussen gaat de vorming van een Duits leger verder ondanks de interne verdeeldheid, de vleiende en inderdaad niet geheel ongenegen diplomatie van Brussel en het vroege vertrek van Mendoza. De verwachtingen verminderen echter met de tijd. De anti-Spaans gezinde en goed-geïnformeerde Franse gezant te Den Haag Paul Choart heer van Buzanval schrijft taxerend: il ‘est à espérer un grand bien’ (17 februari 1599), ‘ce me fust grand plaisir d'entendre les advis que me mandies d'Alemaigne’ (14 maart), ‘ces gens vont à reculons’ (15 april), ‘ce sera grand miracle s'il réussit bien de tout ce mesnasge’ (14 mei);[10] en over leiders als Maurits landgraaf van Hessen en Hendrik Julius hertog van Brunswijk: ‘ilz commancent à sentir l'un et l'autre que la besongne qu'ilz ont commancée n'est pas jeu’ (29 juli).[11]

Het succes van een verbonden leger staat of valt natuurlijk met de leiding. Hier spitsen zich de Duitse moeilijkheden toe. Vooral Hessen en Brunswijk betwisten elkaar van het begin af de opperste eer. De kandidatuur van de enige vorst met oorlogservaring, Christiaan von Anhalt, verzinkt in de hof- en familiechaos. Christiaan had ook te duidelijk te veel gewild: gezamenlijk krachtig optreden met de Nederlanden tegen Spanje en Keizer. Uiteindelijk wordt dan maar tot opperbevelhebber gekozen de krijgsoverste van het voornaamste slachtoffer Westfalen. Dat is

9 Zie voor het Nederlandse optreden de verschillende publicaties van W.E. van Dam van Isselt;
10 Kernkamp en Van Heijst, resp. blz. 235, 237 en 241;
11 Kernkamp en Van Heijst, blz. 244;

de vriendelijke graaf Simon VI van Lippe, een man van geringe ervaring, vol goede wil, zonder - hij erkent het ronduit - krijgsmanshersenen, maar open voor raad. In juni 1599 oordeelt koopman Daniël van der Meulen, door een reis goed op de hoogte: 'il est Seigneur de bonne volonté, mais crû à tel mestier, et la force de ses reins n'est pas pour soutenir un tel poix, principalement l'authorité venant à manquer'.[12] Buzanval heeft op 25 maart al geschreven: 'le conte de Lippe joue bien le double personage',[13] het waarheidsgehalte van dit bericht blijft omstreden, het gerucht is bij zo'n persoonlijkheid tekenend genoeg. De werkelijke leiding van het leger ligt spoedig de facto in handen van de vechtgraven Philips van Hohenlohe, en George Everhard van Solms, die als legeraanvoerders door de Nederlandse Staten zijn uitgeleend. Maar ook zij zijn het vaak oneens. Als in juli 1599 een Duits verbonden leger van 15.000 à 20.000 man[14], 'betaald' door de vorsten van Hessen, Brunswijk en Brandenburg (het krijgsvolk van de slachtoffers Westfalen, Gulik, Kleef is n.b. nooit verschenen)[15], in de buurt van Emmerik wordt verzameld, intrigeren de officieren, de soldaten schreeuwen om brood - terwijl dichtbij overvloed is. Onzekerheid, muiterij, desertie.

De Duitse toebereidselen zouden in principe een interessante bijdrage hebben kunnen leveren tot een betere verhouding tussen de Noordelijke Nederlanden en het Duitse Rijk. De realiteit wekt echter twijfels en de Staten, heel goed op de hoogte, trekken hieruit zeer nuchtere consequenties: de diplomatieke politiek is juist in deze tijd bewust *passief*. Omstreeks 1590 al gaat - zo we zagen - de aandacht van de afvallige Nederlanden naar het oosten. Er komen dan natuurlijk serieuze pogingen van de Staten-Generaal om de oorlog tegen Spanje ook uit te breiden met deelname van de Duitse vorstenburen. Uitbreiding van de oorlog is een groot algemeen doel van de Staten in deze tijd. Het nut is duidelijk, de mogelijkheden lijken dat eveneens: de daden van Spanje worden ook in het Rijk aan den lijve ge-

12 Groen, 2e série, I, blz. 238;
13 Kernkamp en Van Heijst, blz. 238;
14 Buzanval noemt op 7 mei een aantal van 20.000 man en 8.000 paarden (Kernkamp en Van Heijst, blz. 241); op 8 mei is hij al minder optimistisch. Van Dam v.I., in BVGO, VI[1]: 15.000 en 5.000 medio juni (blz. 73);
15 Over de moeilijkheden bij de financiering schrijft ook Bongars (bv. 16 augustus aan Van der Meulen, A-DvdM 660, 267);

voeld en de persoonlijke banden via Nassau doen zeker iets verwachten.

De Republiek wint aan macht en aantrekkingskracht gedurende de ‘tien jaren’, en een eerste hoogtepunt in de Duitsgerichte activiteiten is waarneembaar als getracht wordt Duitse vorsten rechtstreeks te betrekken in de fameuze erkenningsalliantie van de Republiek met Engeland en Frankrijk (1596). De Klevenaar Dr. Wyer is dan de energieke Staatse gezant van augustus 1597 tot juli 1598.[16] Hoewel de oorlog steeds duidelijker bij het bereiken van Duitse bodem geen pas op de plaats wil maken, reikt Oldenbarnevelt's genialiteit toch niet over deze Duitse grenzen: alle Staatse overredingskunst wordt gefrustreerd. De realistisch denkende Republiek verandert van tactiek. Het idee van een gezamenlijk Staats-Duits offensief wordt, hoe voor de hand liggend ook, in het rijk der dromen gelaten, en de regering bekeert zich tot een consequent afwachtende houding, die slechts door brieven vol medeleven wordt verbroken: ‘laet uwe herten ontsteecken door 't ellendich klagen, schreyen ende kermen van uwe bedreyghde ende onderdruckte Rijcks Ledematen, van soo veel geschende Vrouwen ende Jofvrouwen, ende van 't vergootene bloed der onschuldigen’.[17] Het zijn woorden en niet meer. Ondanks kritische aansporing door Buzanval bv. worden géén gezanten gezonden. Zelfs na Mendoza's hardvochtigheid en het Duitse verzet hiertegen (rijksban, verzameling van een leger) zenden de Staten geen enkele officiële missie. Het is zeker opmerkelijk, want Spáánse gezanten intrigeren overal. Maar de sceptische berichten van Jan de Oude[18] over de Duitse gang van zaken geven de heren Staten geen aanleiding om hun politiek te wijzigen, al blijft men te Den Haag bepaald geinteresseerd en goed op de hoogte,[19] en al steunt men incidenteel met militaire uitrusting en voedsel.[20]

De directe oorzaken van deze Staatse gedragslijn liggen volgens tijdgenoot Van Reyd[21] in al te veel teleurstelling, vrees voor Duitse aandrang op de niet gewenste vrede met Spanje en berekenende angst voor matiging in het ruwe dus haatzaaiende optreden van Mendoza op Duitse bodem als deze zou horen van

16 Van Deventer, blz. XXXIV etc.;
17 Reyd, blz. 373;
18 Groen, Archives, b.v. blz. 414;
19 Bijvoorbeeld via Van der Meulen, vgl. Kernkamp en Van Heijst, Inleiding, blz. 175-184;
20 Japikse, Res. X, blz. 542 b.v.;
21 Blz. 370;

Staatse diplomatieke activiteit. ‘Dus sweghen die Staten plat stil en saghen niet ongheern, dattet Rijck en Spanien malkander wat harder mochten stoten’. Toch ontbreekt het de Staten over het algemeen niet aan durf; het is de grote tijd van Oldenbarnevelt. De belangrijkste oorzaak van de passieve tactiek ligt voor de hand: het college der Staten noch de stadhouders zien veel in het Heylighe Rijck als nuttig en betrouwbaar partner voor degelijke samenwerking; de Duitse mogelijkheden verliest men niet uit het oog, maar ze zijn gewoon nog te onduidelijk. Zij gaan trouwens - voor zover er sprake is van voortgang - voorlopig in een niet ongunstige richting. De Republiek blijft attent op een gecombineerd strategisch offensief.[22] Maar de tijd van werkelijk beslissen is nog niet gekomen.

2. *Nicolaes Bruyninck en Daniël van der Meulen*

In de vroege morgen van 10 augustus 1599, tussen twee en drie uur, vertrekt plotseling toch een tweetal gezanten annex gevolg naar Duitsland.[23] Oldenbarnevelt zelf rijdt mee in de koetsen tot de Bommelerwaard, waar nog haastig maar breed overleg wordt gepleegd met Maurits, de gezanten en vele raadsheren. Het wordt een officiële missie, voorzien van uitgebreide geloofsbrieven en gezonden namens Staten en Prins in soepel onderling overleg. (De ambivalente positie van de stadhouder in het Nederlandse staatsbestel blijkt ook hier, maar levert geen problemen op.) Zowel de Staten als de Prins zullen apart rapporten ontvangen; de brieven aan Maurits zijn daarbij talrijker, informeler en met meer militaire feiten - zij worden eerder verzonden. Directe bemoeienis met de missie in het Duitse legerkamp is er uitsluitend - in geringe mate - van de kant van de Prins (zie bijlage I)[24].

Ook de geschiedenis van het besluit om de missie te zenden laat een voortdurend samenspel zien tussen Staten en Nassau. De reis betekent dus een kleine revolutie. Oldenbarnevelt was tot dan toe consequent gebleven in zijn passieve houding. Nog op 11 juli 1599 heeft men in Den Haag een verzoek van de vijf

22 Van Dam v.I. ziet zelfs een parallel met het optreden van Willem III tegen Bonn in 1673. Dit gaat wel ver (Orgaan, blz. 73 mn.);

23 Voor de reis, zie m.n. de reisdeclaratie (A-DvdM 253, 7) en de losse notities (A-DvdM 253,9);

24 A-DvdM 253,1;

Duitse kreitzen ontvangen om althans gezanten te *mogen* zenden[25]; het antwoord klinkt nauwelijks dubbelzinnig: U weet alles al, zonde van de moeite! Een nieuw en nadrukkelijk verzoek (nu om zelf dan gezanten te zenden) bereikt de Staten op 29 juli via Maurits; 'nochtans om te betoonen het respect' besluiten de heren om te 'letten op eenige bequame persoonen'.[26] De werkelijk positieve beslissing brengt pas de oude graaf Jan van Nassau, een belangrijk contactpersoon in de hele Duitse kwestie. Diens nader advies geeft via graaf Willem Lodewijk op 30 juli in de Vergadering plotseling de doorslag en de snelheid: diezelfde dag nog ontvangen Nicolaes Bruyninck en Daniël van der Meulen hun nominatie.[27]

Ook de Nassau's hadden overigens lang geaarzeld. Op 1 april 1599 gaan de gedachten van Jan de Oude bijvoorbeeld in een brief aan Willem Lodewijk bepaald pessimistisch in de richting van 'der thurm zue Babylon'.[28] De 'besluiten' te Koblenz hebben daar niet veel aan veranderd. De oorzaak van de ommekeer is simpel. Er nadert nu eindelijk concrete Duitse *actie*: belegering van de stad Rees. Nabij komt de tijd van beslissing, positief of negatief. Staatse aanwezigheid is dan natuurlijk vereist en de missie wordt onmiddellijk gezonden. Het is een interessant tijdstip voor een diplomatieke reis. Het bijzondere karakter van deze onderneming bepaalt ook de keuze van de gezanten. Vrijwel direct nomineren de Staten 'eenparichlyck'[29] Bruyninck en Van der Meulen.

Nicolaes Bruyninck kan als een bescheiden 'Huygens' worden beschouwd, hij wordt al genoemd als secretaris van Willem I.[30] Later vervult hij talrijke opdrachten namens de Staten; hij blijkt ook Raad van Brabant te zijn geweest. Zijn positie is nu aanzienlijk: 'raetsheer', 'Raedt van Zijne Excellentie'.[31] Of hier sprake is van een vaste raad blijft overigens onduidelijk, in ieder geval kan Bruyninck gerangschikt worden onder de autoriteiten uit de naaste omgeving van de Prins, een vrij bepaalde kring waartoe ook Van der Meulen's oude vriend Andries Hessels behoort. 'Nous susmes asserviz', schrijft Andries in een

25 R.A. St. Gen. 6031;
26 R.A. St. Gen. 6031;
27 A-DvdM 254,1;
28 Groen, Archives, blz. 414;
29 Japikse, Res. X, blz. 545;
30 R. Fruin, Verspreide Geschriften, deel II, blz. 160 en d. III blz. 268;
31 B.v.A-DvdM 253,7 en 252, 3/4;

filosofische bui, ‘mercenaires’.[32] Zijn maatschappelijke positie is de reden dat Bruyninck steeds vóór Van der Meulen wordt genoemd, zoals Maurits voor de Staten. Van wezenlijk leiderschap blijkt niets; integendeel.

Zijn nominatie beantwoordt Bruyninck onmiddellijk toestemmend als behorend tot de ‘devoirs et obligations’ ondanks ‘de la difficulté beaucoup’.[33] Een meer speciale hoedanigheid, die tot de benoeming heeft geleid, is niet merkbaar. In tegenstelling allemaal tot Daniël van der Meulen, de koopman uit Leiden.[34] Hij probeert te weigeren vanwege ‘particuliere affairen’.[35] Onderhandelen in het Duitsland van deze tijd wordt als een moeilijk en tijdrovend karwei gezien. De Hoogmogenden dringen echter aan: ‘soo verhoopen wij, dat ghij (...) niet en sult begeren ons desen dienst voor eenes cleynes tijt te weygeren, maer vele meer Uwe particuliere saken daernae disponieren’.[36] Men wordt het uiteindelijk eens via enige dagen uitstel. Het is een concessie met tegenzin, maar de heren Staten stellen duidelijk bijzonder prijs op Van der Meulen's ‘dienst van de generaliteyt’ op grond van zijn gebleken kwaliteiten en brede connecties[37], maar vooral ook vanwege zijn directe succesvolle ervaring met Duitsland. De vorige maand reisde hij nog particulier in het Rijnland en zijn waarnemingen hadden tot interessante inlichtingen geleid aan Oldenbarnevelt en Maurits via raadsheer Andries Hessels.[38] Zo waardevol zijn deze inlichtingen gebleken, dat Oldenbarnevelt en Maurits op grond daarvan - en niet eens op bijzondere voorspraak van Hessels - Van der Meulen om zijn diensten verzoeken. Andries Hessels hoort van de hele nominatie pas later.[39] De reputatie van de koopman uit Leiden is niet gering.[40]

32 A-DvdM 672,8;
33 A-DvdM 672,8 en 663,1;
34 Voor nadere gegevens over Van der Meulen, zie: Kernkamp en Van Heijst, Inleiding, blz. 178-181;
35 De echtgenote van Van der Meulen verwachtte een kind, zoals uit de brief van Van der Meulen aan zwager Antoine Lempereur blijkt (Bibl. Thysiana inv. nr. 183, 12). Op 9 september schrijft Van der Meulen aan Lempereur over de doop van dochter Susanna (ibid, 183, 13).
36 A-DvdM 254,2;
37 B.v. met Bongars, de Franse gezant bij de Duitse vorsten. Diens talrijke brieven aan Van der Meulen verdienen aandacht en uitgifte (A-DvdM 660);
38 Groen, Archives, blz. 424;
39 En helpt aandringen! A-DvdM 672,8;
40 Vgl. Kernkamp, Vredesonderhandelingen 1598. Bij die gelegenheid was Van der Meulen geheel ongewild diplomaat, omdat hij onder valse voorwendsels naar de Z. Nederlanden gelokt werd;

3. *Instructie*[41]

Reeds tijdens het vooroverleg klaagt Bruyninck bij Van der Meulen: ‘Je crains les Seigneurs par delà (nl. de Duitse vorsten FB) tiendront ceste légation ung peu maigres’.[42] De instructie lijkt hem gelijk te geven: er wordt vrijwel niets in geboden. Toeschietelijk is de Republiek nog steeds niet bepaald, want gevraagd wordt er des te meer: krachtdadig optreden tegen Spanje/Brussel, principiële eensgezindheid met de Republiek, billijking van de Staatse daden op Duits grondgebied. En er was - naar we zagen - enige voortvarendheid te verdedigen. De Staten echter, ‘weetende en siende des vijandts voirnemen nyet alleen tegens dese landen (nl. de Noordelijke Nederlanden FB), maer selffs tegens de Lidtmaten des heyligen Rijcx te strecken’, bevinden hun geweten gedekt; het gebeurde immers allemaal ‘onder belofte nochtans, dat het perickel van den vijandt cesserende, dezelve plaetssen terstondt souden wordden gerestitueerd, gelijck nyet alleen gepresenteert, maer daertoe datelycke ordre gegeven is geweest’.

Deze verontschuldigende argumentatie, inclusief zelfs het ‘datelycke ordre’, kan door Den Haag toch wel met recht worden gebezigd. De restitutie van de Duitse plaatsen *is* actueel. Het ontstaan van een Duits leger, een machtsfactor, heeft hiertoe bijgedragen. De restitutie wordt inderdaad bezien door de beide machten die Duitse steden bezet houden, door Brussel en door de Staten. De Háágse Hoogmogenden zijn zelfs begonnen met de teruggave nu Mendoza naar het zuiden is verdreven. Het tolhuis Lobith is juist twee dagen overgeleverd als Bruyninck en Van der Meulen het op hun reis bereiken (13 augustus).[43] Augustus 1599 is niet zonder belang voor de geschiedenis van de Nederlands-Duitse grens. De instructie zegt: ‘soo verre eenige pretensiën van de Rijcke op eenige lidmaten van den Nederlanden souden mogen voirgebracht wordden, sullen met alle civiliteyt aerbeyden omme daer op niet te commen ten eenige communicatie’; de Staten staan op hun stuk. Er mag slechts worden gesproken over één plaats, Schenkenschans, de om-

41 A-DvdM 252,1; R.A. St. Gen. 6031; de citaten zijn - tenzij anders vermeld - uit dit handschrift;
42 6 augustus, A-DvdM 663,1;
43 A-DvdM 253,9;

streden en begeerde sterkte die de Staten in 1586 hadden opgeworpen om de Spanjaarden te ‘prevenieren’; op Gelderse of op Kleefse grond?

Hier noch op het punt van de schadevergoeding noch bij de garantie voor de toekomst bevat de instructie ook maar mogelijkheden tot concessies. Slechts summiere argumenten en bewijzen ter rechtvaardiging vinden vermelding in dit stuk voor de gezanten persoonlijk. Een verzoek om meer gedetailleerde gegevens, door de genomineerden nadrukkelijk gedaan, wordt als ‘deze zaecke weeten die geïnteresseerde zoe wel’ afgeketst.[44] De Spaanse inval geschiedde ‘in moetwillige offentie’, maar de Nederlandse ‘tot deser landen nootelycke defentie’ etc. Veel opwekking tot vertrouwen en voortzetting van de principieel gezamenlijke strijd: Spanje bedreigt niet alleen de Nederlandse gewesten, maar ‘alle Potentaten van *Europa*’; ook de Duitsers zullen niet ontkomen in vrede aan de wraak van de ‘soo hoochvaerdige ende vindicatieve natie, die nyet en vergeeft oft vergeet’. Slechts twee verzoekjes zijn *concreet*: 1). Berk, Rees en Gennep moeten worden heroverd door het Duitse leger; 2). zijn de vorsten niet in staat een goed leger in stand te houden, men geve de Staten ‘hondertduysent Rijcxdaelders maentlyck’, en zij zullen er prima voor zorgen. Een waarborg voor verdere noodgevallen. Twee punten, eenvoudig èn.... tegenstrijdig. Maar zij zullen de sleutel blijken te bieden.

Dus: hartelijke beleefdheid en respect voor ‘den heylighen Rijcke ende Duytsche nation’, handen die leeg zijn en blijven. De gezanten gaan zonder veel speelruimte: ‘ung légation peu maigres’.[45] Bijzonder grote ijver om een buurman-bondgenoot tegen de grote vijand te winnen resp. bevestigen kan dit nauwelijks worden genoemd. Is het nuchtere zelfverzekerdheid en helder inzicht in de geringe Duitse kracht? Of *argwaan*, ‘il fault dire que leur desseing aille plus loin’; Van der Meulen heeft dat reeds op 6 juni geschreven[46] en blijkens zijn nadrukkelijke benoeming is hij serieus genomen.[47]

44 A.-DvdM 252,2;
45 Zie noot 42;
46 Groen, Archives, blz. 414;
47 Vgl. A-DvdM 672,7;

4. *Onderhandelingen*

Wij kunnen de activiteiten van de gezanten in het Duitse kamp[48] tweeledig zien: naast het officiële onderhandelen moeten zij zoveel mogelijk informaties verzamelen en zelf politiek bedrijven door bepaalde Duitse acties te stimuleren. Dit tonen de negen, merendeels lange, brieven die bewaard zijn gebleven.[49]

Op zondag 15 augustus worden de gezanten ontvangen door vier Duitse gedeputeerden, de heren Durchstetel (Hessen), Isaac Craft (Brandenburg), Christoffel Kunigsmerck (Brunswijk) en woordvoerder Dr. Amandus Rutterscheyt, kanselier van de Graaf van Lippe.[50] Het gehoor geschiedt volgens de regelen der diplomatieke kunst: Bruyninck en Van der Meulen schetsen de Nederlandse strijd voor de 'gemeyne christelycke zaecke' tegen de 'Spaensche tirannye'; zij prijzen de 'loffelycke resolutie bij de Vorsten, Heeren ende Correspondentzcreytzen ten zelven eynde genomen', een 'heerlyck werk'. Hierop zonderen de vier gedeputeerden zich af. Dan geeft ook Dr. Rutterscheyt een fraai overzicht: de Staten zij dank voor hun 'sunderlinge wel geneychde affectie'. De *concreta germanica* blijken te zijn: 1). om het gehele Duitse grondgebied weer Duits te maken moet de Schenkenschans worden gerestitueerd; 2). schadevergoeding voor het optreden van Staatse soldaten op Duitse bodem; 3). afschaffing der licenten; 4). garantie om in de toekomst niet weer op Duits gebied te gaan oorlogen. Het zijn slechts weinig punten en volgens de Nederlanders gaat het in feite om één

48 Van Dam v.I. constateert tijdens de reis nog een bijeenkomst 'tussen beide Stadhouders, onze Gecommitteerden, waaronder VAN OLDENBARNEVELT, den Graaf VAN HOHENLOHE en eenige Duitsche legeraanvoerders' (Orgaan, blz. 74). Van der Meulen noemt Maurits noch Oldenbarnevelt (wel Hohelohe en Solms), zodat hun aanwezigheid mede gezien de gezondheidstoestand van de Prins zeer onwaarschijnlijk moet worden geacht. (A-DvdM 253,9);

49 Dit zijn voor zover valt op te maken alle brieven, die er zijn geschreven, nl. vier aan Maurits (A-DvdM 253, 1 t/m 4), drie aan Oldenbarnevelt (A-DvdM 252, 6 en 7; Veenendaal, III, blz. 611-615) en twee aan de Staten-Generaal (RA St. Gen. 6031). N.B.; de citaten in dit gedeelte zijn, voor zover niet anders wordt vermeld, uit deze brieven van de beide gezanten aan Maurits (Frans) en Staten-Generaal of Oldenbarnevelt (Nederlands). Veenendaal geeft een brief van O. aan S.G. (13/14 aug.); twee br. van B. en VDM aan O. (16/17 aug.); één van O. aan S.G. (18 aug.), III, blz. 609-616.

50 Voor zover ons bekend geen figuren van grote importantie. Bij het antwoord-memorandum tekent de Graaf van Lippe zelf i.p.v. zijn kanselier (R.A. Loketkas Duitsland nr. 30; A-DvdM 252, 10/11);

zaak: schadevergoeding. Een dispuut ‘avecques grande véhémence’ vindt plaats. Bruyninck en Van der Meulen moeten zich ‘ten vuytersten’ inspannen. De Staten betraden, zo betogen zij, niet zonder noodzaak Duits grondgebied. Trouwens, was het nog wel Duitse bodem? Zij menen, ‘dat naerdyen den vijant de steden ende landen, onder 't Rijck geseten, hadde met gewelt ende macht van wapenen geïnvadeert ende geoccupeert, alsulcke landen ende steden nyet meer Rijcx maer des vijants waeren’. Het *is* een theorie. Maar de Duitsers zijn niet te overtuigen: het kwaad exempel van Spanje gaf de Staten nog geen vrijbrief, betogen de vier gedeputeerden.

De Staatse gezanten zijn verrast door de geringe nadruk op de oude zaak-Schenkenschans; zij hebben zich in deze richting grondig voorbereid. Evenmin wordt het traditionele balletje opgeworpen over restitutie van de plaatsen, die geüsurpeerd waren door Karel V; zelfs de aanvechtbare kwestie-Emden[51] blijkt niemand iets te kunnen schelen. De vraag naar het waarom van de nadruk op schadevergoeding intrigeert ons èn de gezanten. Weinige uren na de conferentie komen Bruyninck en Van der Meulen tot een simpele theorie via enige particulieren, ‘die wij (...) beters waeren betrouwende’: de Duitse heren denken op deze wijze gewoon ‘eenige penningen van mijnheeren den Staten-Generael (...) te trecken’ (aan Oldenbarnevelt); ‘prétexte’ (aan Maurits). De partijen gaan uit elkaar en niet voor 20 augustus zal het uiteindelijke Duitse antwoord komen. Er is vooralsnog weinig bereikt. Voor Bruyninck en Van der Meulen staat zelfs niet vast dat de punten, die men ditmaal ter zijde heeft gelaten, inderdaad geen punten meer zijn. Het feit dat van de reeks ingewikkelde kwesties inzake de verhouding Republiek - Duitse Rijk slechts een eventuele schadevergoeding nadruk en interesse heeft gekregen, is wel èrg teleurstellend. Bovendien lanceert graaf Simon tegenover Van der Meulen tijdens een maaltijd (het is Maria Hemelvaart) een aarzelende vredesduif richting Spanje - tot nog grotere ongerustheid van de gezanten.

De gezanten werpen zich vervolgens met veel energie op het andere deel van hun taak, het informeren en stimuleren, dat weldra het belangrijkst zal blijken te zijn. Dagelijks rijden zij naar het legerkamp voor informeel overleg over de politieke stand van zaken en de eventuele mogelijkheden van het Duitse

51 Zie noot 7;

leger. Samenwerking tussen de Republiek en de protestantse Rijksvorsten ligt al zo lang zo duidelijk voor de hand, eenvoudig als gevolg van de dreiging en daden vanuit Brussel. Tot nog toe is er niets van gekomen. Eindelijk is een Duits leger ontstaan als een werkelijke machtsfactor. Het punt van de Staats-Duitse samenwerking is daarmee wel actueler, maar toch niet gemakkelijker geworden: een Duits leger bestaat weliswaar, maar talloze *onzekerheden* bestaan eveneens - en hoe. De Staatse politici zien zich geplaatst tegenover moeilijke en, naar spoedig zal blijken, bepaald merkwaardige problemen. Wedt men wel op het goede paard door het Duitse leger te steunen (men helpt met voedsel, uitrusting, officieren)? Loopt zo de weg naar samenwerking met resultaat (gezamenlijk strategisch offensief)? Of is de hele Duitse onderneming bij voorbaat tot mislukken gedoemd en kan de Republiek zich beter afzijdig houden?

Krachten zijn echter opgeroepen; dat staat aan de andere kant. Zij zouden positief kunnen werken en de Staten kunnen zich ook niet permitteren een eventuele boot te missen. Stimuleren dus van Duitse militaire actie? Een keuze is moeilijk te maken. Het is duidelijk dat een beslissende rol wordt gespeeld door de werkelijke aard en de mate van de onzekerheden rondom het leger. Er is dringend behoefte aan betrouwbare informaties over de toestand van het leger, maar ook over de vorderingen van de Spaanse diplomatie, die deze toestand of zelfs het bestaan van het leger als zodanig kunnen bepalen. Het jaar 1599 biedt in het meer politieke vlak een subtiel diplomatiek spel van tempi: de Republiek weet de enige kans in snelle Duitse actie, Spanje/Brussel daartegenover, zeer actief op Duitse bodem, poogt voortdurend te vertragen. In augustus beleven we ook van dit spel een nerveus hoogtepunt. De gezanten Bruyninck en Van der Meulen zijn belangrijke pionnen: ‘nous taschons de faire prouffit de tout, estimans que Vostre Excellence (nl. Maurits FB) entend d'estre aussi informé de tout’. Een groteske mengeling van beoordelingen en detailberichten, haastig opgeschreven, steeds weer aangevuld, bereikt uit het kamp de intens geïnteresseerde Staatse leiders, die de beslissing zullen moeten nemen.

De toestand van het Duitse leger blijft ondertussen tragisch en zonder variatie: ‘elle n'est pas pour durer beaucop’ (16 augustus), ‘ceste armée ne nous semble qu'une vraye chimère (17 augustus), ‘bref il y a faillit de tout’, ‘continuatie van de disordre ende generalen onwille’ (19 augustus); geen geld, geen

leiding. Geld wordt voortdurend toegezegd doch zelden gebracht; opperbevelhebber Graaf Simon van Lippe is helemaal ondergegaan in het moeras der intriges. Drie compagnieën van de Graaf van Hohenlohe verkeren in staat van muiterij.[52] Het is een somber beeld dat door de gezanten wordt geschilderd.

De gevolgen van deze toestand zijn merkwaardig en politiek gezien gevaarlijk *veelzijdig*. Dagelijks verdwijnen namelijk soldaten naar lichtingen van de Spanjaarden, 'l'ennemy faict les levées dans le camp mesmes'. Weldra wordt dit voor de gezanten het centrale probleem. Volgens de instructie moeten zij - het zijn kleine onopvallende opmerkingen slechts na veel politiek-godsdienstige bombast - concreet erop aandringen, dat het Duitse leger de stadjes Rees en Gennep zal heroveren op de Spanjaarden (stimuleren dus), maar even verder staat óók: als de vorsten niet in staat blijken te zijn zelf een leger in stand te houden, willen de Staten deze zorg graag zelf op zich nemen, met als Duitse bijdrage tot de 'samenwerking' geld. Ook die ontwikkeling moet zonodig worden gestimuleerd. Het zijn deze zinnetjes in de instructie, die ondanks hun geringe grandeur de sleutel vormen tot de politiek van de Republiek. Maurits en Oldenbarnevelt varen ook hier 'realpolitisch' een koel overwogen koers. Doel: gezamenlijk strategisch offensief tegen Spanje.[53] Methode: óf naast elkaar met twee legers óf slechts één leger van de Staten met geld van Duitse zijde als bijdrage tot de samenwerking.[54] Zo koerst de Staatse politiek richting Duitsland in deze tijd van climaxen.

Op het eerste gezicht lijkt hier geen sprake te zijn van een werkelijk alternatieve keuze: het Duitse leger bestáát, zoals dat van de Staten. Maar: het Duitse leger moet zich na maanden van existentie nog altijd waar maken in daden. De Staten staan voor een dilemma, want niet alleen het wel/niet succes van het leger op zichzelf is punt van overweging. Het leger bestaat en dat kan heel schitterend worden, maar ook... het rampzalig tegendeel. Het is de grote en niet irreële angst van de Republiek, dat veel van de moeizaam verzamelde Duitse soldaten bij eventueel uiteenvallen van de troep *niet* zo maar, in burgerpas,

52 Vgl. ook de brief van Thomas baron de Creange aan Maurits van 15 augustus (A-DvdM 252, 5);

53 Bv. Van Dam v.I., Orgaan, blz. 73;

54 Zo werd het probleem al enige tijd gezien - zonder een beslissende keuze op te leveren. Van Dam v.I. constateert hierbij wel erg weinig illusies. (Orgaan, blz. 72);

vredig terug zullen willen keren naar het ouderlijk boerenerf of de wachtende eega, maar... zullen overlopen naar de tegenpartij. Zo'n versterking zou fataal kunnen zijn; Spanje is nog allerminst verslagen. Dreigt in één jaar een tweede invasie?

Het gevaar van overname door Spanje van de Duitse huursoldaten interesseert de Staten eigenlijk veel meer dan de eventuele liquidatie van het Duitse leger op zichzelf. Slechts op twee manieren - zo redeneert men - zou dit gevaar kunnen worden bezworen: door snelle eigen actie van Duitse zijde (Rees, Gennep) òf door... opname in het eigen Staatse leger! Als Bruyninck en Van der Meulen ernstig rekening houden met de mogelijkheid van een Spaans diplomatiek succes, dus vrede, dus liquidatie van het Duitse leger, oordelen zij op 16 augustus: ‘souls correction que c'est temps de traicter avecques les chefs et gens qu'on pense employer pour le service de Vostre Excellence et Messeigneurs les Estats’. Nuchter wordt overwogen het Duitse leger voor Maurits aan te werven, *weg te kopen*, geheel of gedeeltelijk, goedschiks of kwaadschiks. Eventueel meteen. Het woord dilemma is niet overdreven. De toekomst van de Duitse soldaten is een als zo essentiëel beschouwde kwestie, dat zelfs de gesprekken over tegenprestaties in de vorm van Duits geld achterwege zouden kunnen blijven volgens kóópman Van der Meulen, gezant van de hándelsrepubliek, ‘quant on auroyt tiré à soy les reliques de ce naufrage’. Bruyninck en Van der Meulen bespreken deze merkwaardige kwestie nauwelijks verholen en zonder veel schaamte in het legerkamp, met gedeputeerde Durchstetel (privé) bijvoorbeeld. Het is typerend voor de stemming. Voorlopig blijft het echter bij gesprekken resp. intriges, het dilemma is nog onoplosbaar. De voor- en nadelen wegen nog tegen elkaar op en een beslissing wordt uitgesteld, als er toch iets schijnt te gaan gebeuren.

De partijen concentreren zich op het lot van de stadjes Gennep en Rees, *oppida fatalia*. Hier moet de beslissing vallen, politiek of militair. De langdurige Spaans-Duitse onderhandelingstraditie wordt aanvankelijk nog geanimeerd voortgezet, te Rees met de Spaanse bevelhebber graaf Herman van den Berg[55], en vooral in het legerkamp, vaak semi-officiëel. Kardinaal Andreas, plaatsvervanger van aartshertog Albertus, speelt vanuit Brussel een listig spel van verlokkingen. Hij zendt uit

55 Over de wenselijkheid van een persoonlijk bezoek aan het Duitse kamp door de Graaf waren de meningen lange tijd zeer verdeeld.

het gezelschap van graaf Herman Dr. Deyenberg naar het legerkamp en deze vindt weldra gehoor op 17 augustus. De Doctor biedt royaal volledige genoegdoening aan, hij erkent: de Spanjaarden bezetten de Duitse plaatsen ‘impro titulo’; hij belooft: onmiddellijke restitutie met schadeyergoeding en garanties! Verbijstering bij de een, hoera bij de ander. Maar de volgende dag heeft Deyenberg zijn voorwaarden bij de hand: natuurlijk moeten de Staten eerst even de Schenkenschans teruggeven. Wie eerst? ‘Tout le monde, cognissant que l'Espagnol ne taschoyt qu'à gagner temps, a esté fort irrité de ceste procedure’. Woensdag 18 augustus vertrekt de Doctor weer uit het kamp met drie dagen tijd voor nadere instructies. Het is maar een voorbeeld. Ook Bruyninck en Van der Meulen blijven bezig met hun gecompliceerde activiteiten. Moeten we de vorsten niet persoonlijk gaan bezoeken, zo vragen zij zich af. Moet één van ons terug naar de Prins voor mondeling overleg? De duidelijk interpreteerbare *feiten* blijven uit; dat is de grote moeilijkheid. Het leger waagt nog steeds geen actie, het valt ook niet geheel uiteen.

Dan gaat er militair eindelijk iets geschieden. De Graaf van Hohenlohe, die in nauw contact staat met de Prins, zit toch niet stil; het dagelijks overleg met de gezanten is hier niet vreemd aan geweest. Gennep wordt bezet. Die plaats is door de Spanjaarden vrijwillig verlaten; ‘n'est pas pour bailler goust’, zeggen de gezanten koel: een zet in de koude oorlog. Maar de militaire planning gaat nu verder: *beleg van Rees*. Toevallig is deze kleine versterkte stad gelegen op het kruispunt van aller berekening, als intens verbeid toppunt van een lange climax. De voorbereidingen gebeuren. Een brug wordt gelegd. Er heerst enige chaos, dat wel, maar het beleg is inderdaad aanstaande.

Heel de Staatse politiek van deze tijd en daarmee de missie van Bruyninck en Van der Meulen, wordt beheerst door die moeizame tweeslachtigheid van niet kunnen kiezen en wèrkelijk niet kunnen kiezen. En niet door besluiteloosheid: de doelstellingen waren nuchter en zelfbewust genoeg. Is er toekomst voor de samenwerking? In welke vorm? Aan de ene kant adviseren de gezanten herhaaldelijk tot werving door de Staten van althans een deel van het Duitse leger, een treffende interpretatie zeker van militaire samenwerking. Noord-Nederlandse Realpolitik tegenover Duitsland. Aan de andere kant melden Bruyninck en Van der Meulen ook voortdurend met enig optimisme de militaire vooruitgang richting Rees en dat betekent

perspectief voor de meer ‘orthodoxe’ vorm van militaire coöperatie. Het optimisme inzake het laatste punt heeft op Maurits en Oldenbarnevelt de grootste invloed uitgeoefend. Zó zou ook de meest normale weg hebben gelopen. Er wordt gewacht op de gebeurtenissen bij Rees.

‘Deses dach is ons hope gegeven’, schrijven Bruyninck en Van der Meulen op 19 augustus aan Oldenbarnevelt, hóóp op een nieuw officieel gehoor. Inderdaad brengt de volgende dag een trompetter de uitnodiging: komt vanmiddag om 3 uur in het kamp.[56] Daar wordt de gezanten een schriftelijk antwoord overhandigd, een memorandum van vijf bladzijden.[57] De missie eindigt op deze manier abrupt, de volgende dag vertrekken Bruyninck en Van der Meulen. De inhoud van het memorandum is er naar, we zien de vier bekende Duitse eisen gewoon onverminderd gehandhaafd. Over het dubieuze ‘penningen trecken’ worden we niets wijzer, de eis tot schadevergoeding is normaal punt twee gebleven. Met klem hopen Opperbevelhebber en Leden van de Krijgsraad dat ‘de heeren Staten hun over dese vier poincten naar recht en billicheyt zullen verclaeren, alsoe haere richtige ende ronde resolutie ten spoedichsten verwacht wordt’.

Voor dertien ponden en tien stuivers brengen kapitein Manckenadel en zijn elf mannen het gezelschap per schip over de rivieren, van Emmerik naar prins Maurits te De Voorn[58]. Voor de verdere reis via Utrecht, Bodegraven, Leiden zijn weer huurwagens beschikbaar. Het tempo is ook nu flink hoog; op 24 augustus verschijnen Bruyninck en Van der Meulen te Den Haag ter Vergadering van de Staten-Generaal. Een brief deed er niet korter over. Zij doen ‘wijtloopich rapport[59]’. Een week hierna wordt begonnen aan het schrijfwerk van de ontwerp-resolutie.[60]

56 A-DvdM 253, 5.
57 R.A. Loketkas Duitsland nr. 30, A-DvdM 252, 10/11;
58 Fort bij Heerewaarden, vgl. A-DvdM 253, 7;
59 Zie Res. St. Gen. (b.v. St. Gen. 546, 1599D, 3142, blz. 653, R.A.);
60 R.A. Loketkas Duitsland nr. 29; Japikse, Res. X, blz. 551;

5. *Afloop*

De antwoord-resolutie wordt opgesteld en klaargemaakt, maar hoe voortvarend de gang van zaken ook is, de feiten zijn nog sneller en zij zullen er de oorzaak van zijn, dat het hele stuk nooit wordt verzonden.[61] Wat is het geval? De tijd van climax voor de betrekkingen tussen de Republiek en het Duitse Rijk, waarin onze missie valt, wordt tot een trieste *anti-climax* bij Rees.[62]

Ondanks de schier eindeloze voorbereidingen blijven de Duitsers blunderen: nog tot het laatst weet de vijand versterkingen de stad Rees binnen te brengen. Toch is de bezetting gering (1700) en op 29 augustus slaat Lippe met 14.000 (!) man het kansrijke beleg.[63] Zijn soldaten hebben echter nog zo'n vier maanden soldij te goed en graaf Simon zelf wordt unaniem veracht; Hohenlohe en Solms moeten bovendien sterk rekening houden met vaak tegenstrijdige wensen van hun directe vorstelijke opdrachtgevers. Dit zijn de voornaamste oorzaken van wat volgt. Ondanks een enkel Duits aanvangssuccesje bij schermutselingen loopt de toestand in het legerkamp weldra uit de hand. De belegerden halen gevangengenomen vrienden gewoon overdag uit het kamp terug; bij dronken onderlinge ruzies worden meer vrienden gedood dan vijanden in de oorlog. De toestand wordt zo ernstig dat Hohenlohe en Solms, ondanks hun aversie tegen 'Nassouschen raedt', prins Maurits verzoeken te hulp te komen. En neef Willem Lodewijk vertrekt direct[64], maar hij komt de resten van het trotse leger onderweg al tegen in de velden bij... Emmerik. Op 11 september heeft de Spaanse kapitein Andrea Ortirio met 600 (!) man een uitval gewaagd, en zijn naam mag vereeuwigd worden: twee dagen later is het hele

61 R.A. Loketkas Duitsland nr. 29. Boven de uitgebreide tekst staat - in ander handschrift - geschreven: 'nyet geëffectueerd'.

62 Zie m.n. Reyd, blz. 392; Bor, IV, blz. 558; Van Meteren, fo. 438; Blijkens een brief van 9 september 1599, vanuit Leiden aan zwager Lempereur geschreven, was Daniël van der Meulen ervan overtuigd, dat de afloop van het beleg van Rees beslissend zou zijn (Bibl. Thysiana, 183, 13);

63 Bruyninck en Van der Meulen vermoeden op 19 augustus in een brief aan Maurits een sterkte van 9.000 man voetvolk en 3.000 à 3.500 ruiters (A-DvdM 253, 4). Reyd, Bor en Van Meteren blijven optimistischer.

64 Het verzoek kwam niet onverwacht, zie brief van Maurits aan Oldenbarnevelt van 27 augustus (Bor, IV, blz. 557);

Duitse leger in wanhoop en paniek verschwunden. ‘Dus versmolt dit heerlycke Legher in sijn eygen onordening’, aldus het commentaar van Everhard van Reyd, de meelevende tijdgenoot.[65] Maar ook de degelijker Emanuel van Meteren is plotseling beeldend: ‘Also verdween, als eenen rook...’[66]; zelfs de fantasieloze Pieter Bor vergeet even - wel erg letterlijk - zichzelf: ‘en verdween also als eenen rook...’[67]. De rook is in roet neergeslagen.

Het is verschrikkelijk definitief. De ‘successen’ Berk en Gennep gaan weer verloren; de pogingen van Hohenlohe en Solms om alsnog soldaten in dienst te houden voor de Republiek verzinken in paniek. Op elke wijze lijkt de kleinste droom van gezamenlijk Staats-Duits succes voorbij. Er is echter één troost: ook Spanje heeft niet fataal kunnen profiteren. De consternatie is te groot. Van 21 tot 27 september vergaderen de Staten-Generaal, Raad van State en Stadhouders te Gorkum. Tot beeindiging van de Staatse veldtocht van 1599 wordt feitelijk besloten[68]; er zullen bij de Duitse grens nog slechts geringe militaire herstelwerkzaamheden volgen.

Al met al is het jaar zeker niet zonder defensieve triomf, de dreiging van Mendoza is tenslotte verdwenen; een grote vijandelijke krachtsexplosie, die in de bestaande litteratuur vaak nogal wordt onderschat, is door de jonge Republiek overleefd. De eigen climax van 1599 op Staats-Duits terrein naar een gezamenlijk strategisch offensief wordt echter in een anti-climax vergeten. Zo zal 1599 meer nadruk krijgen in andere richting, weer zuidelijk, als grondslag van een triomfantelijk Nieuwpoort-1600. Wij moeten echter nog vermelden dat 1600 óók - het is minder opvallend en bekend - in het oosten een succesje zal tonen van wat nu, in deze tijd, is voorbereid en beslist: de Duitse militaire illusies zijn vervlogen, definitief, en de oude graaf Jan van Nassau weet de vorsten in de loop van 1600 alsnog te bewegen tot die andere ‘vorm van samenwerking’. De Republiek ontvangt voortaan uit Duitsland bescheiden financiële steun.[69] Het is niet denkbeeldig dat de nuchtere leiders van de Republiek met deze oplossing nog wel zo gerust zijn geweest. Een sterke oosterbuurman kan belangrijk zijn, maar de ervaringen bij de

65 Blz. 393;
66 Fo. 439;
67 Blz. 562;
68 Van Dam v.I., Einde veldtocht, blz. 63;
69 Van Deventer, blz. XXXIV e.v.;

missie van Bruyninck en Van der Meulen hebben duidelijk geleerd hoe gevaarlijk juist Duitse gewapende plannen kunnen zijn voor de Nederlanden zelf, direct en vooral indirect. Een interessante ervaring mag dit worden genoemd.

6. *Betekenis*

Als wij nu kort overzien - de feiten van Rees maken veel theorie overbodig - valt in de eerste plaats op hoe volkomen ons onderwerp inderdaad een onderdeel is geweest van de moeizaam-chaotische en gecompliceerde verhouding tussen de Republiek en het logge Duitse Rijk; een verhouding die op zichzelf natuurlijk van groot belang was, in positieve of in negatieve zin: met het Rijk had de Republiek alleen al de langste gemeenschappelijke grens. De missie staat in geen enkel opzicht op zichzelf. Een revolutie begint niet bij de nachtelijke start van de gezanten noch eindigt als hun zending wordt besloten. De rechtstreekse gevolgen van de diplomatieke arbeid baren niet veel opzien. De officiële onderhandelingen zijn zonder resultaat gebleven. Noch het antwoord van de vorsten noch de ontwerpresolutie van Den Haag toont een verandering van standpunt, die de moeite bijzonder loont.

Wat de missie interessant maakt is het *tijdstip*. In augustus en september 1599 zien wij het markante hoogtepunt in de Staats-Duitse verhouding van geheel 1599, politiek en militair. Bruyninck en Van der Meulen ‘sind dabei gewesen’, de eerste gezanten na lang diplomatiek zwijgen. Een tijd vol verwachtingen beleven we mee in deze missie, een spannende tijd van wikken en wegen op merkwaardig niveau. Bovendien ligt hier een duidelijk eindpunt, niet alleen van de Staats-Duitse politiek van 1599, maar van talrijke jaren eerder. Vermoedelijk zelfs van de eerste grote Staatse politiek in Duitse richting sedert het ontstaan van de Republiek; een nieuw en definitief ‘hoogtepunt’ na de grote mislukking van Dr. Wyer bij het drievoudig verbond.[70]

Dat de Staatse regering het belang zeer goed heeft onderkend, blijkt uit de plotselinge activering van haar diplomatieke tactiek

70 Een nadere bestudering van m.n. de beide missies-Wyer zou deze visie voor wat déze missies betreft kunnen bevestigen; zie reeds Van Deventer, blz. XXXIV e.v.,;

ook ná deze missie: op 10 augustus vertrekken Bruyninck en Van der Meulen, op 20 augustus wordt tevens de geroutineerde Klevenaar Dr. Wyer opnieuw namens de Staten naar Duitsland gezonden. Onafhankelijk en buiten invloed van Bruyninck en Van der Meulen; op 20 augustus wordt hun eerste brief pas in Den Haag ontvangen. Wyer's instructie heeft hetzelfde karakter als die van Bruyninck en Van der Meulen, maar het optreden van deze gezant is geheel zonder resultaat gebleven. De missie van zijn voorgangers is beëindigd als de actie richting Rees op het punt van beginnen staat en als duidelijk, overduidelijk is dat de militaire feiten dáár zullen gaan beslissen. Te Rees beleeft Dr. Wyer[71] slechts persoonlijk, dat de plotselinge onderneming van de Staten, bekwaam en snel uitgevoerd, totaal niet heeft mogen baten.

Als geheel houdt het negatieve de overhand: de volkomen mislukking van de eerste min of meer grootse pogingen van de Staten in oostelijke richting. Onze missie toont het helder door haar tijdstip. Het eerste grote streven van de jonge Republiek tot samenwerking met haar grootse buurman wordt in onze missie fraai geïllustreerd; mogelijk dus zelfs als geheel, met 1599 als beslissend eindpunt. Buiten de veel bekendere pogingen in de richting van Engeland en Frankrijk, zien we hier ook in verband met het oosten hoe alleen de Republiek bleef staan en hoe lang. Ook in oostelijke richting werkte men aan het heldere politieke doel: uitbreiding van de oorlog tegen Spanje. De missie van Bruyninck en Van der Meulen illustreert met hoeveel beleid men dit deed. In de bestaande litteratuur wordt wel erg weining aandacht aan deze pogingen besteed. Dank zij het Archief-Daniël van der Meulen is dit duidelijker kunnen worden.

Bijlagen

I. Prins Maurits aan Bruyninck en van der Meulen

Voorn, 12 augustus 1599; origineel, eigenhandig; Arch. D.v.d.M., inv. nr. 253, stuk 1; ontvangen te Emmerik 13 augustus, beantwoord 16 augustus (zie bijlage III).

71 Reyd, blz. 394 e.v..

Messieurs,

Instant arrivé en ce camp me fut donné une lettre de la part de Monsieur le Comte van de Lippe et de ceuls du Conseil de Querre des Cercles Correspondans de laquelle je vous envoye icy joinct le copie, affin que vous puissiez vous en servir ces choses concernacts vos charge. Je vous envoye d'une mesme voie les lettres de credence auls Princes et Seigneurs, qu'il me semble être le plus nécessaire, vous vous en servirez selon les occasions, qui se présenteront et atant.

Je prie Dieu vous maintenir.

Messieurs, en sa sauve protection, de ce camp à le Voren, le 12e aougt 1599.

Vostre bien affectionné amy à vous faire plaisir,

Maurice de Nassau.

in de kantlijn:

A mon retour en ce camp j'ay entendu que l'ennemy se reinforce journellement et qu'il attend du nouveau sesoins avec la venue de l'archiduc, qui sera icy partout ce mois avec bon nombre des Espagnols et Bourguignons, et mesmes que la levée du Duc de Saxe va fort en avant et pourtant vous direz à Messieurs des Cercles qu'il sera besoing qu'ils se hastent (?) en ce qu'ils ont entreprins de faire.

op bijgevoegd briefje (eveneens handschrift van Maurits):

Messieurs,

J'ay mandé à Messieurs les Comtes de Hohenlo et de Solms quelques points particuliers d'importance, oultre la credence generale et pourtant vous ne laisserez de leur delivrer leurs lettres aussi tost que vous les auriez recevus, ut supra.

II. Bruyninck en van der Meulen aan prins Maurits

Emmerik, 16 augustus 1599; klad met veel doorhalingen en verbeteringen; Arch. D.v.d.M., inv. nr. 253, stuk 2b.

Monseigneur,

Nous avons receu la dépesche de Vostre Excellence du 12 Aougt. Hier on nous a donné audience au camp, laquelle se fit devant

quatre deputés du Conseil, à scavoir: Durchstetel, Lieutenant de Cassel, Isaac Craft de la part de Brandenburch, Kunigsmerck de la part de Braunsweig et le Docteur Amandus Rutterscheyt, chancelier du Conte Van der Lippe. Les poincts qu'on nous a demandé sont quatre: la restitution de fort de 's Graevenweert, réparation des dommages et foules de nos gens de guerre, liberté de commerce, et cassation des licentes, et la caution.

Nous avons respondu à tout asses au long. Les troix poincts ont esté débatus maigrement, mesmes en apparence sembloyt qu'ils eussent quelque appaisement de nos allégation, mais la réparation des dommages et foules a esté disputée avecques grande véhémence. Nous nous sommes mis a exaggérer les dommages et pertes reccues par les terres de l'empire, lesquelles ayant esté tousjours à commandement de l'ennemy (qui s'en servoyt non seulement pour le passage, mais pour se décharger de despens, accomodemant de ses troupes et siège de guerre). On ne pouvoyt moins faire que le chercher la part où il estoyt, que si par telle occasions les gens de guerre avoynt aucune fois exorbité, que Messeigneurs les Estats en estoynt maris et y avoynt remédié tant que faire se pouvoyt faisans faire des restitutions et chastians les délinquans. Si il y avoit plaintes d'autres disordres que ce n'avoit esté du commandement de Messeigneurs les Estats, que ce que l'ennemy avoit faict avoit esté par dessein et propos déliberé.

Les députés soubstenoynt que si l'ennemy faisoit mal occupant les terres de l'empire que nous ne le devions avoir faict pour cela, mais que nous le devions attendre dans nos limites sans le chercher dehors. Nostre responce fut que les terres occupées par l'ennemy n'estoynt plus de l'empire (tant qu'il les tenoyt), que c'estoyt contre toute rayson et équité de vouloir obliger quelc'un de tenir neutre qulque place qui luy faisoit la guerre, que ce n'estoyt point à nous de disputer par quel titre ou au clarité l'ennemy avoyt usurpé, que ceste députe leur touschoyt et quant ils auriont mis ordre à son délogement, qu'aussi tost Messeigneurs les Estats feroynt de sorti, que tous les voisins cognoistriont par les effects combien il y a à dire de leur voisinage à celluy de l'ennemy. Par le propos tirés de quelques uns, desquels nous ne l'attendions pas, nous confecturons que souls prétexte de ces réparations on espère tirer qulque démers. Après que lesdits députés auront faict leur raport, nous scaurons si on nous fera nouvelle instance sur les poincts qu'on a glissés doucement en ceste première conférence.

Le faict d'Emden n'a pas esté tousché, mesmes nous en avons faict boucher exaggerant la bonne foy et intention de Messeigneurs les

Estats qui aviont conservé deux fois ceste place à grans frais à l'empire.

Il n'y a pas d'apparence qu'on parle de la restitution des places usurpées du temps du feu Empereur Charles V.

Touschant la disposition de ceste armée, elle n'est pars pour durer beaucop, l'argent qu'on attendoyt, tarde à venir et les gens de guerre sont malcontens. Si nous ne nous trompons on taschera à venir à quelque accord que sera de restituer Res comme on a desjà restitué Gennep, et laisser Berk à l'ennemy à certaines conditions. Les Princes seront bien aises d'embrasser ce party pour faire la retraicte un peu honeste et obliger les Cercles au payement de ce qu'ils ont déboursé. Il importe infiniment de faire son prouffit de ce naufrage. Quand on seroit asseuré qu'on pourroit traicter quelcques les chefs, il seroyt expédient de faire rompre l'armée bien tost, car tout l'avantage consiste en la célérité. Mais je crains que l'ennemy traînera tant qu'il puit et que la restitution de Gennep n'est que pour bailler goust de son intention et empescher qu'on n'entreprenne rien. Nous travaillerons pour pénétrer de plus près les volontés et affections des chefs et l'apparence qu'il y a qu'on puisse attaindre aus effects qu'on espère. Nous n'oserions encores asseurer Vostre Excellence de rien. Nous donnerons advis à Vostre Excellence de jour à autre de ce que nous apprendrons ou bien si besoing est ferons rapport de bousches. Cependant nous prions Vostre Excellence de nous faire entendre plus particulièrement son intention sur ce faict.

Les troix compagnies de gens de cheval du Monsieur le Comte de Hohenlo sont tousjours en alarme. Si elles se débandent le Duc de Lauwenborch aura moyen de les desbaucher et leur retraicte esbranlera fort les courages de ceste armée. Si la chose se pourroyt faire aveq ces peu il nous semble qu'il ne seroyt mal à propos d'employer quelque chose pour les retenir encores un peu à la main. On n'a rien parlé de la paix en public, mais le Conte van der Lippe a connuancé entamer quelque propos à Van der Meulen en particulier, qui pense trouver l'un de ces jours moyen pour le sonder plus à loisir.

Le Conte Henry van den Berge est arrivé à Reez et a envoyé un tambourin pour avoir sauve conduict. Ce matin on dispute de sa venue au camp, les opinions sont diversés; néantmoins nous croyons que l'opinion de ceux qui voudront le faire venir sera creu, mieulx vauldroyt pour le bien de leur affaires qu'il ne fut admis.

Le pont sur le Rin est presques achevé un peu en dessus de ceste ville.

Sur ce nous baisons bien humblement les mains de Vostre Excellence et prions Dieu le Createur qu'il Vous maintienne à jamais.

Monseigneur, en sa sauve protection, d'Emmerick, ce 16e d'Aougst A. 1599.
Les très humbles et obéissans serviteurs de Vostre Excellence,
Nicolaes Bruyninck Daniel van der Meulen.

III. Bruyninck en van der Meulen aan prins Maurits

Emmerik, 16 augustus 1599; klad met veel doorhalingen en verbeteringen; Arch. D.v.d.M., inv. nr. 253, stuk 2; niet verzonden[72].

Monseigneur,

Ce jourd'huy nous avons escrit à Vostre Excellence notre dernière. Depuis avons entendu que l'argent des Princes de Braunsweich et Hessen sera icy demain ou après; par ce moyen sera donné quelque contentement aux gens de guerre. On a escrit au Prince Palatin[73] pour le persuader de fournir la paye aux troix compagnies qui sont à la charge de Monsieur le Conte de Hohenloo et plusieurs croyent qu'il sera content de les payer. La levée de ceste armée a esté pour troix mois, lesquels estans expirés et les Princes ne révocquans leur commission il est à croire qu'ils vouldront entendre à Messieurs les Contes de Hohenlo, Solms et Baron de Creange[74] les difficultés qui se présentent en ceste continuation et le peu d'apparence qu'il y a pour eux de gagner honneur et asseurer le crédit et les estats de leur maistres sans la conjonction directe ou indirecte des armes de Vostre Excellence; par le moyen de laquelle on auroyt les moyens à la main pour ruiner l'ennemy et mettre l'Allemagne à repos. Mais qu'il seroit besoing de se résoudre bien tost que toute l'espérance de bonne issue consiste en la célérité; que ne prennant à point nommé ceste conjonction de temps, on y perdra l'argent et la peine et qu'eux mesmes se rendront sujects à reproches et calomnies; que pourtant ils feront bien de ne perdre plus de temps, mais envoyer quant et quant vers leur Princes remonstrer le vray estat des affaires et leur danger encas qu'ils se laissassent abuser par quelque traicté avecques l'ennemy; que s'ils le trouvent à propos que quelcun de nous ou tous deux

72 Op de brief is aangetekend: Ceste lettre n'a pas esté envoyée à cause de qulques informations receues pourquoy n'avons trouvé bon de la envoyer.
73 Paltsgraaf.
74 Thomas, vrijheer van Kriekinge (zie A-DvdM 252, 5), één van de ‘uitgeleende’ aanvoerders (Bor, blz. 556).

faisions le voyage vers lesdites Princes, que serons content de la faire.

Ce jourd'huy nous ferons une petite instruction, que donnerons à Monsieur De Tempel[75] pour le présenter ausdites Seigneurs demain et faire denommer quelque heure pour s'assembler en ceste ville. Si nous voyons qu'on gouste ceste proposition, quelcun de nous deus pourra venir vers Vostre Excellence pour entendre d'Icelle et de Messieurs les Estats plus particulièrement leur intention sur ce suject et jusques à où on se pourroyt eslargir vers lesdites Princes si quelque difficulté se présentoyt sur partie de despens.

L'ennemy a jetté dans Res outre la garnison ordinaire encore troix compagnies de gens de pied et une de cavallerie. Le Conte Henry van den Berge ne viendra au camp, mais bien le Docteur qui est avecques luy. Le Colonnel Vehlen qui mène les trouppes du Cercle de Westphalie est au camp, il a demandé argent pour avancer ses gens. Il y a eu des disputés, les plus avisés iugent qu'il vaut mieulx pour le bien des affaires qu'on face de sorte qu'il ne vienne point. On est en termes de changer le pont et le mettre à Griethuysen qu'on est allé récognoistre. Nous ne serons plus appellés tant que l'Espagnol aura faict sa position que nous scaurons demain ou après. Quant il nous fauldroyt demourer beaucop icy, le service de l'estat requéreroyt que nous fussions logés au camp pour communicquer à toutes heures avecques les chefs et voire de près ce que se passe, mais il n'y a une seule maison pour loger et nous faudroyt une tente ou hutte.

Nous baisons bien humblement les mains de Vostre Excellence et luy demeurons à jamais.

Monseigneur, d'Emmerick ce 16e d'Aougst 99.

Humbles et obéissans serviteurs.

IV. Bruyninck en van der Meulen aan prins Maurits

Emmerik, 17 augustus 1599; klad met veel doorhalingen en verbeteringen; Arch. D.v.d.M., inv. nr. 253, stuk 3.

Monseigneur,

Depuis nostre dernière du 16 nous avons appris que le Conte Henry van den Berch est demouré à Reez et qu'un certain Docteur

75 Olyvier van den Tempel, heer van Corbeek, overste-artilleriemeester, eveneens ‘uitgeleend’ (Bor, blz. 556).

nomé Deyenberg est arrivé au camp, qui doibt faire sa proposition à ce matin. On nous dilaye jusques à ce qu'on scache ce qu'il aura proposé. On bruict que la garnison de Rees est renforcée d'une compagnie de cavallerie et troix d'infanterie; ce néantmoins nous craignons que l'estat auquel se retrouve ceste armée, les traverses de l'Empereur et l'inclination des Cercles ne facent accepter les offres de l'ennemy mal à propos, lequel cependant jaloux de la présence de tant de chefs qui ont esté en service de Messieurs les Estats, taschera ou par dilays empescher les fruicts que Vostre Excellence et Messieurs les Estats espèrent en tirer ou bien d'enfaire luy mesmes son prouffit; les disordres, menées et peu d'union que nous découvrons tousjours de plus en plus, nous faict tout craindre.

La négotion près des Princes nous semble trop longue et peu apparente pour s'en prévaloir en ceste poincte d'affaires. Aussi n'est il vraysemblable que les Princes, qui à faute d'union parmy eux ont remis les affaires entre les mains des Cercles et qui se trouvans surchargés de dépens et grans déboursemens (puis qu'il n'y a que Brandebourg, Braunsweych et Hessen qui ont payé tous les demers), ne taschent que souls quelque honeste prétexte sortir de la guerre et se contenans dans les limites du recès de Cobelents ne perdre l'action qu'ils ont de demander leur remboursement aux Cercles, veuillent se mettre pour le bien et le service de Messieurs les Estats en enemitié de l'Empereur et hasard de perdre leur argent. Il faudroyt trop de temps pour leur faire entendre l'interes qu'ils y ont qu'ils n'ont plu ou voulu comprendre en tant d'assemblées tenues à cest effect.

Nous jugeons souls correction que c'est temps de traicter avecques les chefs et gens qu'on pense employer pour le service de Vostre Excellence et Messieurs les Estats et que sans cela il y a danger que l'ennemy trouvera moyen d'en faire son prouffit. À cest effect seroyt besoing d'escrire bien clairement à Messieurs les Contes de Hohenlo et Solms ce qu'ils doibvent faire et nous faire entendre particulièrement l'intention de Vostre Excellence et de Messieurs les Estats.

Le dernier poinct de nostre instruction concernant la contribution des Princes se traictere à nostre advis mieulx à propos et de loysir, quant on auroyt tiré à soy les reliques de ce naufrage. Cependant c'est chose de considération que les gens du Cercle Westphalicque, Juliers et Cleves, qui ne sont comparues en l'armée, pourront estre employés par l'ennemy et avecques ce qu'ils ont de prèst et qu'ils débaucheront de ceste armée faire un contrepoix. Nous espérons donner à Vostre Excellence sur ce suject quelque advis plus particulier.

Ceste armée ne nous semble qu'une vraye chimère, l'assemblée de

tant de pièces et si mal couvés que la dissipation ne scauroyt tarder guerres. On dit que l'argent est à la main, cependant tout y est malcontent et troix compagnies de Monsieur le Conte de Hohenloo ne font que mutiner et encores hier on a esté empesché toute la journée pour leur donner quelque contentement.

Le pont est achevé, ce jourd'huy une bonne trouppe de cavallerie doibt faire une cavalcade pardelà le pont, nous ne scavons à quel effect si ce n'est pour disturber le rendevous du Duc de Lawenborch. Le Docteur venu de la part du Cardinal, dit vouloir faire la restitution des places, réparation des dommages et mettre la caution; nous nous achemions tout à l'heure vers le camp pour nous informer plus particulièrement sur ces occurrences. L'Empereur taschera en conformité de ce qu'il a escrit au Conte van der Lippe de faire encores une proposition de paix. Sur ce nous baisons bien humblement les mains à Vostre Excellence et luy demeurerons à jamais.

D'Emmerick, ce 17 de Aougst A 99.

Monseigneur,

Humbles et obéissans serviteurs.

V. Bruyninck en van der Meulen aan prins Maurits

Emmerik, 19 augustus 1599; klad met zeer veel doorhalingen en verbeteringen; arch. D.v.d.M., inv. nr. 253, stuk 4.

Monseigneur,

Nous avons par deux de nos lettres du 16 et 17 escrit à Vostre Excellence l'estats de ceste armée, les disordres, dunsions, émulations entre les chefs et mescontentemens parmy les gens de guerre. Il ne se peut rien dire sur ce suject qu'il ne soyt véritable. Si par dessus Vostre Excellence trouve en nos discours quelque variété sur l'explication de sa forme, composition, desseins, espérance ou crainte du succès de ses emploicts, nous la supplions ne l'attribuer à faulte de jugement ou inconstance de discours de nostre costé. Ains à la bigarure de ceux ausquels nous avons à faire et à la diversité et contrarieté d'affections, passions et desseins des personnes que nous y rencontrons, nous taschons de faire prouffit de tout, estimans que Vostre Excellence entend d'estre aussi informé de tout. Si cependant la cohérence n'est tousjours la mesme, la nouveauté de nostre venue et l'incertitude du subject en est causse. Le temps nous donne tousjours quelque nouvelle ouverture pour apprendre et prouffiter.

Le Docteur Deyenberg envoyé par l'ennemy à ceste armée, a eu audience le 17. Il a rétracté tout ce qu'il avoyt dit le jour de devant de la charge qu'il avoyt de restituer Rees, offrir réparation des dommages et mettre la caution à condition que pour le rendition de Berk on leur ottroya terme jusques à la venue de l'Archiduc. On estoyt résolu d'accepter son offre ce qu'ayant découvert a dit tout à plat qu'il n'avoyt aucun pouvoir, que pourtant il prioyt qu'on luy donna terme de troix jours pour advertir ses maistres. Tout le monde cognoissant que l'Espagnol ne taschoyt qu'à gagner temps, a esté fort irrité de ceste procedure et y a eu bien de disputes en leur conseil, mesmes on luy a parlé gros le menaçant de quelque conjonction d'armes. Néantmoins par la responce qu'on luy a donnée par escrit on luy accorde les troix jours, car aussi bien nous ne pouvons apercevoir qu'il y ayt icy rien de prest pour attacquer à bon escient quelque place, y manquans toutes choses nécessaires à telles entreprinses: il n'y a ny poudres ny ammunitions ny mesmes engins ou pesles fors ce de quas Messieurs les Estats les ont accomodés; en la bourse commune n'y a une seule maille en avance pour fournir à dix mille occurrences qui se présentent en la conduicte d'une armée. Bref il y a faulte de tout.

Les jalousies et deffiances sont causse qu'on impute à menée et malice ce que par avonture vient par ignorance et peu d'experience du chef, lequel les uns accusent directement comme ayant eu dès le commencement la volonté d'intention mauvaise, qu'en menant l'armée enca il leur a faict perdre deux moys leur faisant faire des tours comme faisoyt Moyse, quant il menoyt les Enfans d'Israel hors Egipte vers la terre de promission, que son dessein est de runer et faire débander l'armée, que luy mesmes a sollicité l'Empereur pour estre employé à une paix. Les aultres disent qu'il à l'âme bonne et qu'on faict de luy ce qu'on veut, mais se plaignent de son insuffisance seule causse des disordres. Cependant tous s'accordent à cela qu'il y a des gens dangereus alentour de sa personne, auquels il se découvre et qui donnent advis à l'ennemy de tout ce que a passé au Conseil. La personne le plus suspectade de tous est Frenty, Marescal du Camp. Par occasions de ces deffiances et peurs comme l'un naturel est plus retenu que l'aultre se venant à perdre le respect des chefs des uns aux aultres, on ne faict qu'estimer et à mesure que quelcun s'engage par mesgarde en cholère s'entremeslent des passions haines et émulations particulières. Tout se plaint les uns des aultres, l'un crie contre le Marescal du Camp, l'aultre contre le General des vivres, et pendant que l'un ayant bonne volonté ne peut fournir à tout et l'autre ne veult s'entremettre au faict d'aultruy tout demeure à faire. Le retranchement du camp que devoyt estre faict de long temps, n'est encores achevés.

Le pont a esté jusques à maintenant sans garde hors mis d'une naviere de guerre des nostres. Il y a vivres et pain asses au camp et les soldats crient à la faim et se débandent à faulte de distribuer le pain par ordre. Les gens de guerre s'appercevans de ce mauvais ménage se désespèrent ou se débandent de jour à aultre et l'ennemy faict les levées dans le camp mesmes, comme on a découvert par lors interceptées de Palant et aultres qui ont pensé tirer d'icy 200 ou 300 chevaux à un coup. Le libre accès et commerce entre Res et ceste armée on a débausché plusieurs ce qu'a contraint le chef de faire publier un ban que personne ne fut dorénavant si hardy de manger, boire ou converser avecques l'Expagnol à peine de hart.

Nous n'estimons pas que ceste armée puisse faire produit plus de 3000 ou 3500 chevauls et 9000 hommes de pied et tout cela découragé, sans confiance de la conduicte et consequemment sans asseurance d'eux mesmes. Bref ce corps n'est qu'un crelope qui ayant perdu son oeil va sans pas arresté perdant peu à peu sa vigeur, son sang et l'âme et ne voyons aulcun amendement, si ce n'est que Vostre Excellence en s'approchant ne luy rende le sang et la vie. *Y parvenir ne pouvant encores faire le conjonction directement on a travaillé de la faire indirecte, faisant approcher ceux cy de la Meuse*.

Hier Monsieur le Conte de Hohenlo est passé le pont avecques huict compagnies de cavallerie et neuf de gens de pied, ayant envoyé devant Sweychel avecques troix compagnies de gens de cheval et cent musquettiers pour prendre possession de les ville et maison de Gennep. Le Seigneur Briene[76] estoyt avecques nous, quant la résolution de ce voyage fut prise par ledite Conte et l'a eu par escrit pour la communiquer à Vostre Excellence.

Devant hier nous avons eu particulière et longue et étroicte conférence avecques le Baron de Creange, qui nous a dit tout rondement qu'il ne trouvoyt nulle difficulté de se joindre avecques les forces de Vostre Excellence pour faire la guerre à l'Espagnol, que le Marquis d'Ansbach, son maistre, avoyt tousjours récognu qu'il n'y avoyt meilleur moyen pour deranger de l'Espagnol et en avoir la raison que de prester l'espaule à Messieurs les Estats des Provinces Unies et empescher qu'il ne gagnat aulcun avantage sur eux, que les aultres estent résolus il avoyt sa résolution toute preste, mais qu'il seroyt à désirer qu'on retint les troix compagnies du Conte de Hohenlo à la main, que le débandement seroyt de dangereuse conséquence et qu'on le pouvoyt faire aucun peu de chose.

Ayant escrit ceste jusques icy nous avons eu occasion d'aller au

76 Onbekend.

camp, où nous avons appris que l'argent du Duc de Braunsweych estoyt arrivé à Boccholt avecques quatre cent chevaux et 100 musquettaires qu'il envoye de recreuter au camp; on a envoyé ce jourd'huy un convoy pour ramener le tout avecques plus de scureté. Il se dit aussi que l'argent du Lantgraeve seroyt prest à Coulogne et que de sa part se doibt envoyer aussi quelque infanterie de renfort qu'on estime estre les fruicts de l'assemblée de Friburg. Nous espérons que la venue de cest argent et plus encores ce petit renfort vray tesmoignage de l'intention desdits Princes; l'entreprise n'encouragera pas seulement les troix compagnies malcontentes, mais tout le camp, duquel nonobstant toutes ces belles apparances nous n'espérons aucun effect, si Vostre Excellence ne l'approche et si leur entreprises ne sont fondées sur mutuelle correspondance, de laquelle nous avons ce jourd'huy discouru bien au long avecques Monsieur Durchstetel, Lieutenant de Cassel, et après avecques le Baron de Créange. Il semble qu'à la fin, si l'ennemy continue à les trainer, ils apprehendront la honte et le danger de leur maistres. Créange a parlé tousjours résolument, mais Durchstetel a esté plus retenu, l'indignité de la procédure de l'Espagnol l'a faict résoudre et parler bien avant. À ce coup demain nous nous devons assembler. Si ensuite des propos qu'avons tenu ce jour'dhuy ils nous mettens en avant choses de fondament et qu'ils recherchent l'un de nous pour aller trouver Vostre Excellence, nous ne feront faulte de venir faire rapport de bousches pour entendre et rapporter plus particulièrement l'intention et résolution de Vostre Excellence.

Si l'Espagnol continue de refuser la restitution des places, il y a apparence que par la venue de l'argent et renfort ceste armée ne se débandera si tost comme on avoyt jugé. Et par ainsi Vostre Excellence ne pouvant se prévaloir d'une partie de celle si promtement comme le bien de son service le requiert, il nous semble hors de propos de se résoudre au voyage d'Allemagne pour faire aux Princes quelque ouverture de conjonction plus estroicte ou bien de contribution suivant l'intention de Messeigneurs les Estats. Toutefois nous sommes déliberés de ne passer à ceste foys plus avant sans avoir préallablement faict raport de bousche de l'estat, auquel aurons laissé les affaires à nostre partement. Cependant nous croyons que l'Espagnol cragnant la conjonction des armes d'Allemagne avecques celles de Vostre Excellence et les effects des garnisons establis dans les ville et maison de Genep, quittera son opiniatreté et se résoudra à donner quelque contentement. Et comme par tel moyen les trouppes pourroynt estre licentices, il ne nous sembleroyt souls correction hors de propos de traicter par promission à bonne heure avecques les chefs pour

s'asseurer d'eux, en cas qu'ils fussent licentiés en dedans le terme que Vostre Excellence leur pourra préfixer, Vostre Excellence en sera ce quelle juge plus à propos pour le service de l'estat et le sien. Le Baron de Créange nous asseuroyt ces jours passés, que les gages de mille chevaux avecques le traictement des chefs ne monteroyt qu'à 17.000 florins d'Allemagne le petit moys, ce que ne s'accorderoyt point à l'information que Vostre Excellence a eu des traictemens de Hessen et Braunsweich. Nous ne scavons encores si ledite Baron ne s'abuse pas, ce jourd'huy nous le scaurons plus particulièrement en en donnerons advis à Vostre Excellence.

Ce matin on a promis de nous appeller et déclarer la responce que feront ce Messieurs sur les allegations et réplicques par nous faictes à leur proposition. On nous a admonesté et prié en confidence de dresser la responce, que ferons de la part des Messeigneurs les Estats si douce et accomodée au temps qu'elle puisse servir pour estre monstrée à l'Empereur et aux Cercles et rendre par ce moyen la causse des Espagnols plus mauvaise et odieuse.

La présence de quelque Prince de l'Empire seroyt fort nécessaire en ceste armée. Le Lantgrave a esté en déliberation s'il y devoyt venir, mais il n'y a pas grande apparence qu'il y vienne sans le Duc de Braunsweich. Quelques uns des plus affectionnés travaillent pour les faire venir tous deux ou bien les faire accorder que l'un d'eux ne trouvat mauvais que l'aultre y vint.

Sur ce nous baisons très humblement les mains à Vostre Excellence et prions Dieu Vous donner,

Monseigneur, en santé le comble de vos hauts et vertueux desseins, de Emmerick, ce 19e de Aougst A 1599.

Les très humbles et obéissans serviteurs de Vostre Excellence

notitie in ander handschrift:

Den depesche gedaen met Gijsbrecht Beyd, scijver van Capitaen Maencqueadel, die ons heeft...[77]

77 Onleesbaar.

VI. Ontwerp-resolutie van de Staten-Generaal

Den Haag, september 1599; Loketkas Duitsland 29[78] A.R.A.,

Nyet geëffectueerd.

De Staten-Generael der Vereenichde Nederlanden, gehoort hebbende vuyt het rapport van haerlieder gecommitteerden het affscheyt denselven bij den welgeboren, edele, gestrenge, vrome ende seer voorsichtige der loffelycken Correspondentzcraitssen Generael Oversten Velthooftman ende verordonneerder Crijchsraeden gegeven ende geëxamineert, de memoriael-pointen aen deselve gecommitteerde behandight ende bij hun scriftelyck overgebrocht, behelsende wat vermogens des affscheyt ofte reces tot Cobelents opgericht den welgemelte here Generael Oversten Velthooftman ende d'heeren verordonneerde Crijchsraeden van de heeren Generale Staten voorderen, ende op alles naer behoren geleten, bedancken voor eerst die heeren Staten-Generael die welgemeeten heeren Generael ende Crijchsraeden van de goede ende favorable audiëntie, die haer Lieffden ende Gunsten die voorseiten heuren gecommitteerden gegunt ende verleent hebben, hun verplichtende 't zelve wederom te verschulden daer d'occasie ende gelegentheyt haer daertoe sal presenteren.

Ende beantwoordende voorts het eerste poinct van de voorsseiten memorie, sprekende van de 's Gravenweertsche schantsse, verclaren ende protesteren die heeren Staten-Generael met een oprecht gemoet voor de voorsseiten heeren Generael, Crijchsraeden ende alle de weerelt, gelijck zij noch te meer weysen gedaen hebben, dat zij de minste meyninge oft intentie noyt en hebben gehadt oft noch en hebben om soe weynich den heyligen Rijcke als eenige andere neutrale naebuere heeren eenen voet landts tot haeren eygen behoeve aff te houden, gelijck allenssins henne sincere proceduren claerlyck van tijt te tijdt hebben mede gebracht ende voornementlyck blijckt bij de gewillige ontruyminge, die zij hierbevorens gedaen hebben van de steden ende plaetssen, die van Haer Edele wegen beseten waeren op des Rijcxbodem tot haere nootelycke ende legittime defentie, niettegenstaende dat zij eenige van deselve tot haere eygene costen hadden doen fortificeren ende eenige den vianden mit groote swaere costen ende gevaer affgenomen.

Ende en souden de leste besettinge egeenssins gedaen hebben ten hadde geweest dat zij, weetende ende siende der Spaignaerden voornemen te strecken niet alleene tegens dese landen, maer selffs tegen die

78 Het ontwerp is kennelijk opgesteld vóór de débacle van Rees.

litmaten van den voorsseiten heyligen Rijcke ende dat zij daerinne noch landen noch steden noch huysen noch furstelycke, graeffelycke, adelycke noch andere persoonen en verschoonden, maer op des Rijcxbodem bij authoriteyt ende moetwille grasseerden ende soo barbarische wijze woedelen ende tyranniseerden met moort, brant, schoefferingen, verwoestingen, exactiën ende alle soorte van gewelt, dat bij de Turcken (natuerlycke vijanden der Christenen) met opsedt niet meer en soude hebben kunnen gedaen noch begaen wordden, sonder dat hem yemant 't koonden tot tegenweer om eenige van de voorsseiten steden ende plaetssen te beschutten ofte beschermen.

Alsoo dat ontwijffelyck bij soo verre Haer Edele den vijandt voor haer eygen versekertheyt niet en hadden gepreveniëert met het besetten van dezelve plaetssen, bij die evengelijck als alle d'andere overweldight ende getyranniseert soude hebben, des consequentelyck de Stenden van den heyligen Rijcke ende sundelinge den doorluchtigen ende hooghgeboren Vorst van Cleve ende desselffs ondersaten, borgeren ende ingesetenen van de voorsseiten plaetssen billick hen des hoochlycken van de heeren Staten hebben te bedancken, dat deselve voor sulcken gewelt geconserveert ende hen sonder eenige schade dezelve gerestitueert zijn geweest zoo haest het apparent peryckel van bij den vianden overvallen te worden heeft gecesseert.

Die heeren Staten-Generael hebben de schantssen van 's Gravenweert ter goede trouwen gebouwt opten Gelderschen calen bodem (daervooren onwedersprekelyck deselve weert gehouden wiert ende noch doet) tot heuren costen al van 't jaer van zessentachtentich, niet vuyt eenigen lust oft met intentie om die neutrale naebueren daervuyt ofte den Rijcxbodem in eeniger manieren met haer crijchsvolck te doen beschadigen, maer alleene tot den weringe tegen den viandt, die geresolveert was (tot deser landen crenckinge) selver daerop een fort te leggen om hem daerdoore eenen pas ende inganck van dier zijden totte Vereenichde Provintiën te maken ende te houden, dat Hare Edele mitsdien nae natuerlycke ende gemeyne rechten hebben vermocht te doen (schoon dat den voorsseiten weert Cleefschen bodem ware geweest, des neen) gelijck dat vanwegen Haer Edele tegen alle contradictiën ende voornementlyck in 't jaer negenentachtentich (als opte demolitie van de voorsseiten schantsse vanwegen den heyligen Rijcke instantie gedaen wierdt) ierst aen de heeren gecommitteerden der Creytssen, daernae aen de Cheur- ende Fursten ende andere Stenden des Rijcx ende oock ten lesten aen de Keyserlycke Majesteyt met veele pertinente redenen, exemplen ende circumstantiën, oock overleveringe van bewijsstucken daertoe dienende, is gesustineert ende bewesen, dat de voorsseiten schantsse opten Gelderschen bodem

alleene om redenen ende ten fyne voorsseit is gemaeckt.

'T seedert welcken tijdt Haer Edele oock zooveel jaeren deselve schantsse ter goeder trouwen hebben beseten, behouden ende eenige honderdenduysent daelders tot versterckinge, veranderinge ende reparatie vandien daerane te coste geleeght sonder dat daerom eenige voordere bemoeynisse is geschiet behalven dat men heeft moeten continuelyck toesien om die te conserveren tegen het gewelt ende de surprinsen des viandts.

Wesende eenyeglyck kennelyck de voorsseiten schantsse op zulcke dangereuse plaetssen aen de riviere te leggen, dat die bij alle opwateren ende ijsgangen van jaer te jaer zeer beschadight zijnde, met groote costen heeft moeten gerepareert ende geconserveert worden.

Hebbende buyten allen twijfel Zijne Keyserlycke Majesteyt, die Cheur- ende Vorsten, Creytssen ende andere Stenden des heyligen Rijcx hen laeten contenteren mette billicke presentatie alsdoen gedaen, te weeten bij soo verre vanwegen des Vorsten van Cleve daerop recht mochte worden gepretendeert, dat die Staten van de Landtschap van Gelderlandt tevreden waeren (volgende d'accorden ende verdragen van den jaere 1544 tusschen die Vorstendomme van Gelderlant ende Cleve gemaeckt) daerop rechtelycke ende wettelycke decisie te verwachten, daertoe de heeren Staten-Generael die van Gelderlant volgende haer unie te houden sich erboden hebben.

Ende alsoo de voorsseiten presentatie alnoch wordt van nieuws gedaen, soo en weeten die heeren Staten niet te bedencken met wat billicke vuegen dat Haer Edele de Lantschap van Gelderlant (wesende een soo notabel leth van haerlieder unie) tegen haer soo notoir ende bewesen recht ende possessie ter goeder trouwen van soo veele jaeren de versochte sequestratie souden dorven vergen.

Ten welcken respecten zoo versuecken die voorsseiten heeren Staten-Generael vrientlyck, dat die welgemeeten heeren Generael Oversten Velthooftman ende verordonneerde Crijchsraeden, dat haer Lieffden ende Gunsten hun oock mette voorsseiten presentatie willen laeten bevredigen sonder hun voorder daertegen te beswaren ofte bedroeven ofte gedoogen, dat de Spaensche practijcken ende eygenbaetsoeckinge van eenige particuliere (den Spaignaerden toegedaen) in desen ten prouffijte der gemeyne vijanden, soo veele bij yemanden werdde toegestaen oft toegegeven, dat onder pretext van eene oude ongefundeerde actie ende querelle derselve gemeyne vianden grouwelycke violentiën opten heyligen Rijcke derselver litmaten landen ende persoonen verschoont worden, gelijck daertoe in sulcken gevalle fundament genomen soude worden bij soo verre bij sulcke sustineringe van ontruyminge oft sequestratie van die voorsseiten 's Graven-

weertsche schantsse (desen niettegenstaande) langer gepersisteert soude worden tot styninge van den moetwil ende onredenen der vijanden, omdat deselve daerop weygert de restitutie van de plaetssen bij hem opten heyligen Rijcke geoccupeert, hetwelcke tot zeer groote vercleyninge ende disreputatie van denselven heyligen Rijcke soude comme te strecken.

Ende bidden de heeren Staten dat welgemelte heeren believen goedertierentlyck te letten, dat zijlieder die van den Furstendom van Gelderland bij die voorgeslagen middelen van de voorsseiten schantsse niet en mogen vercorten, terwijlen zij de unie ende verbintenisse genouch doen, hen submitterende jegens dengenen die haer partie willen maecken tot rechtmatige decisie conform de solemnele verdragen tusschen de lantschappen opgericht.

Wat belanght het tweede memoriael-poinct, roerende de reparatie van de schade, die van deser zijden in den Rijcke soude zijn gedaen, is alle de weerelt genoech kennelyck ende notoir, dat de Staten-Generael d'orloge tegen den Spaignaerts ende derselver geweldige ende tyrannige regeringe niet alleene en hebben moeten ende zijn bedwongen geweest aen te nemen voor de defentie ende conservatie van de vrijheyden, gerechticheden ende privilegiën van de Nederlanden, mitsgaders de behoudenisse van lijff ende goet van heurselven, van vrouwen ende kinderen, maer oock voor de conservatie van de omliggende rijcken ende landen, die de Spaignairts vuyte Nederlanden (als vuyt een casteel in 't middel van de Christenheyt gebouwt) voorgenomen hadden te becrijgen ende hem daervan te vermeesteren om alsoo te climmen door haere verwaende ambitie totte monarchie daertoe dat deselve evidentelyck getracht ende geambiëert hebben ende geerne noch voorder doen souden, waert hun mogelyck.

Daertoe dat des Conincx van Spaignen toerustingen, aenslagen ende beleydingen op Engelant ende Yrlant desselffs procedueren ende daervuyt gevoeghde oorloge in Vranckrijck ende inlegeringe oock inneminge van steden ende huysen, bewooninge ende verwoestinge van een goet deel van den heyligen Rijcke, bemoeyenisse ende datelycke veranderinge van den politicque regeringe in deselve, sulcke waerteeckenen ende getuygenissen zijn, dat daerane niemant van goeden ende vroeden verstande en behoort te twijffelen die sulcke dadelyckheyden der Spaignaerden niet toe en staet oft derselver vriend is.

Hebbende evenwel die voorsseiten Staten hun soo lange gehouden in terminis defensivis ten allen tijden binnen heure limiten sonder dat die nabuere landen van heuren 't wegen eenichssints zijn beschadight gewordden (emmers niet sulcx dat men 't schade soude hebben mogen noemen), totdat den viandt vermetelyck des Rijcxbodem heeft aen-

gegrepen, hem daerinne gelogeert ende de Vereenichde Provinciën daerover beginnen te becrijgen.

Alswanneer dat sij (tot heures hertten leetwesen) heure soldaten langer in sulcken ordre ende discipline niet en hebben kunnen gehouden oft sij en hebben denselven vuyt noot voor haer eygen conservatie den gemeenen loop des crijghs om gewelt met gewelt te wederstaen oock moeten laxeren, dat zij anderssins noyt en souden gedaen hebben, daeromme nochtans sulcke moderatie is gebruyckt, dat qualyck anders soude hebben kunnen geschieden ten waere dat Haere Edele hadden willen gedoogen, dat den vijandt hen heure steden ende plaetssen hadde affgenomen, dat men hun niet en heeft met redenen nochte met rechten kunnen vergen wat anderssints bij stroeperie is bij yemanden begaen (gelt in allen crijchswesen alle saken soo effen niet en kunnen affloopen oft die nabueren moeten daervan gevoelen), hebben die voorsseiten heeren Staten van tijt te tijt daertegen sulcke placcaten ende ordonnantiën laten emaneren ende oock tegens de achterhaelde hantplichtige sulcke straffen gedecerneert als eenichssins behoorlyck ende doenelyck is geweest, welcken volgende oock de straffen zijn geschiet ende veele beroofde goeden gerestitueert.

Daertegen dat den vijant zijn crijchsvolck moetwillichlyck niet alleene opte neutrale landen ende des Rijcxbodem ongestraft heeft laten begaen, maer 't selve sijn volck daerop mit voerraedt heeft gebrocht, gelogeert ende derselver betalinge ende onderhoudt geconsenteert te nemen, latende het volck bij gebreke van betalinge tot muyteriën verloopen gelijck dat tot meer reysen is geschiet, alswanneer 't selve d'omliggende nabuere landen des Rijcx ondersaten soo veele ende hooge hebben gebrandtschat als 't haer heeft gelieft.

Hetwelcke wel een ander bescheet heeft totte versochte reparatie als dat men met onbillicheyt van de heeren Staten erstadinge van sulcke schaden versueckt, die alleene tot haere natuerlycke ende wettelycke defentie oock bij diverssie hebben moeten geschieden ende daerdeur zij niet een stuiver en zijn verbeterd oft verschoont.

Sulcx dat dese schade den vijandt (die d'oorsake daertoe gegeven heeft ende niet die voorsseiten heeren Staten) behooren geïmputeert ende geëyscht te wordden: damnum enim facit, qui occasionem dat, als den vijandt nootelyck heeft gedaen, jae als de saecke met billicke ende gebuerlycke consideratie soude worden ingesien, gelijck ontwijffelyck de Keyserlycke Majesteyt ende Chur- ende Fursten ende andere Stenden des heyligen Rijcx sullen doen, soude veel beter gefundeert wesen, dat de nagebuere des Rijcx litmaten, die deur redenen, hen best bekent, toegestaen hebben dat den viant vuyt haere landen de Vereenichde Landen zeer beswaeren hebben beschadight, omme

d'zelve schade te beteren, te meer aengesien zij veel jaeren den vianden in haere landen ende steden jegens haer solempnele beloften hebben laten liggen omme de schade te continueren, hem sommige derselver, ymmers der aeden van dien niet alleen bij convicientie, maer genouch bij collusie, jae partialiteyt toegestaen, als ontwijffellyck de Keyserlycke Majesteyt, Chur- ende Fursten ende andere Stenden des heyligen Rijcx bij veele clachten van den ondersaten wel is gebleken ende voorder blijcken zoude, indien het peryckel van het Spaensche gewelt, collusie ende practicquen cesserende, de vrije Duytsschen haere clachten oprechtelyck ende vrijelyck mogen doen.

Welcken alles aengesien ende geconsulereert ende dat waerachtich is, dat die heeren Staten noyt helder ofte penninck van eenige schade, die op des Rijcxbodem mach zijn geschiet, en hebben genoten oft geproffiteert oft daerdeur zijn ontlast, soo vertrouwen Haere Edele dat men van hun oyck egheen reparatie en sal begeeren, maer aengenaem houden, dat zij van heuren 'twegen alle mogelycke ordre hebben gestelt ende straffe gedaen, daermede des Rijcxbodem van alle schaden soude wordden verschoont, daerinnen zij voortane oyck sullen continueren ende insgelijcx den heylige Rijcke alle eere ende respect na behooren toedragen ende des Rijcx loffelycke resolutie ommes des Rijcxbodem van alles vrij te houden naer haer vermogen secunderen.

Watten derden belanght d'opgestelde connonen verclaren die heeren Staten-Generael, dat deselve connonen zijn opgestelt in't begin geduerende d'orloge tegen den Coninck van Spaignen totte defentie van den Vereenichde Provinciën ende besundere om mette penningen daervan procederende te vervallen d'oncosten van die schepen van orloge, in zee ende opte binnenstroomen de wacht houdende, ende andere in den dienst van den generaliteyt wesende, totte veylinge van de zee ende de rivieren ende de versekeringe van de navigatie ende vrijen coophandel soe ter zee als opte stroomen, daertoe dat die voorsseiten heeren Staten jaerlycx noch eenige honderdenduysent guldens moeten suppleren ende dispenderen om de voorsseiten oncosten te vervallen, opdat niet alleen de ingesetenen van de Vereenichde Nederlanden, maer zelffs van den heyligen Rijcke jegens alle zee-ende stroomrooveriën der vianden moegen beschermpt wordden ende terwijlen niemant daerbij meer schade en lijdt als de ingesetenen van dese landen, die overal zoo veel daerinne moeten betalen als de nagebueren. Soo bidden de heeren Staten welgemelte heeren te gelooven, dat daerinnen sulcke discretie ende moderatie zal wordden gebruyckt als de commertie ende vertieringe is vereysschende ende den staet van de landen mach lijden.

Ten vierden beroerende de versochte cautie van dat voortaen het Rijcke van deser zijden versekert ende onbeschadight soude blijven, en souden die voorsseiten heeren Staten niet aengenaemer zijn noch wensschen dan dat den vijandt in sulcke poincten (mette tegenwoordige goede occasie) gebrocht mochte worden, dat zij van den palen van den voorsseiten heyligen Rijcke moste blijven, in welcken gevalle zij sulcken ordre datelyck souden stellen, dat men egeen oorsake en soude hebben daeraen te twijffelen oft van eenige schade achterdencken te nemen, zijnde sulcx d'oprechte meeninge ende intentie van de voorsseiten heeren Staten-Generael geweest nadat zij de stadt Berck mette Camilleschantsse ende d'andere plaetssen daeromtrent van den viant verovert hadden, alswanneer zij soo vrientlyck ende ernstelyck de nabuere Fursten, Heeren ende Landen aengescreven ende versocht hebben om mette selve te commen in vrientlycke communicatie hoe men den vijandt over Rhijn met heure macht ende middelen gebracht wesende, daerover soude hebben moegen houden, die hun alsdoen bij eenigen wiert geweygert ende bij anderen genoech qualycken affgenomen ofte geïnterpreteert, daerover dat oock sulcken jammer ende elende den ondersaten van den heyligen Rijcke leyder is overgecomen, als men gesien heeft ende moeten lijden, dat anders mette hulpe des Heeren bijtijts hadde kunnen voorgecommen wordden, bij soo verre men hadde geamplocteert de middelen, die men met gemeyn advys daertoe soude hebben moegen ramen ende verdragen.

Waerover soo versuecken ende bidden de voorsseiten heeren Staten-Generael die welgemelte heeren Generael Oversten Velthooftman ende geordonneerde Crijchsraeden alle mogelycke debvoir te doen ende de goede handt daerane te willen houden bij de Cheur- ende Fursten, die loffelycke Correspondentzcreytssen ende andere Stenden van den voorsseiten heyligen Rijcke, dat dese sake met alder ernst beherttight ende tot een goed effect gebrocht wordde, daertoe dat Haer Edele deselve sullen seconderen naer heure vuyterste macht ende middelen, achtende den heyligen Rijcke te sullen strecken voor de sekerste ende beste cautie, die Haer Edele in desen souden moegen presteren voer het gemeyn beste ende eeyegelycx contentement bij soo verre met gemeyne macht die Spaignaerden over het geberchte gedreven ende gehouden mochten worden, dat tot noch toe alleene aen het mancquement van eene goede resolutie gebleven is, niettegenstaende soo veele remonstrantiën ende deputatiën, die vanwegen de voorsseiten heeren Staten-Generael aen allen Princen ende Potentaten der Christenheyt ten selven eynde gedaen zijn geweest ende nootelyck ten lesten sullen behoeven geamplecteert te worden bij soo verre men de geheele Christenheyt eenmael tot eenen volcommen ruste ende

vrede begeert ende verhoopt te sien, gelijck allen christenmenschen schuldich zijn van Godt te bidden ende te wenschen, opdat men door sulcken middel met gemeyne macht den erffvijant der Christenheyt mochte wederstaen ende van deselve Christenheyt affweeren.

Mits allen welcken verhoopen die voorsseiten heeren Staten-Generael, dat die welgemelte heeren Generael Oversten Velthooftman ende geordonneerde Crijchsraeden, considererende over d'eene zijde dese heure rechtmatige verclaringe ende lange constantie totte hanthavinge van den staet van de Vereenichde Provinciën ten dienste ende voor den welstant van de gemeene saecke der Christenheyt ende over d'andere sijde d'aenbiedinge die bij desen gedaen wordt tot affweringe van de tyrannie der Spaignaerds mitsgaders voor de conservatie van de vrijheyt der Duytscher natie, hun daermede sullen laten genuegen ende bij de Chur- ende Fursten, de loffelycke Correspondentzcreytssen ende andere Stenden van den heyligen Rijcke den staet deser Landen sulcx recommanderen, dat sij de goede gunste ende genegentheyt van Hare Hoocheyden, Excellentiën, Heerlyckheden, Lieffden ende Gunsten t'allen tijden sullen mogen behouden, hetwelcke die voorsseiten heeren Staten Haer Lieffden ende Gunsten seer ernstelyck ende vrientlyck versuecken ende bidden mitsdesen.

(ongetekend)

Ongepubliceerde stukken

Gemeente-Archief Leiden

Archief-Daniël van der Meulen, nr. 252 (1 t/m 11);
nr. 253 (1 t/m 13);
nr. 254 (1 t/m 4);
nr. 660 (263 t/m 276);
nr. 663 (1 t/m 3);
nr. 672 (7 en 8);

Rijksarchief Den Haag

Staten-Generaal, nr. 6031 (ongenumm.);
Loketkas Duitsland, nr. 26 t/m 30;
Res. St.-Gen., nr. 546, 1599D, 3142;

Bibliotheca Thysiana Leiden

Archief, nr. 183, 12 en 13.

Aangehaalde werken

P. BOR, Oorsprongk, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen, beroerten en borgelijke oneenigheeden (A'dam, 1684);
K. BRANDI, Gegenreformation und Religionskriege (Leipzig, z.j.);
W.E. VAN DAM VAN ISSELT. Prins Maurits' veldtocht van 1599, in: Orgaan der Vereeniging ter beoefening van de Krijgswetenschap, jg. 1917/18, 1e aflevering (Den Haag, 1917);
W.E. VAN DAM VAN ISSELT, Onze Duitsche bondgenoten tijdens Prins Maurits' veldtocht van 1599 (BVGO V^5);
W.E. VAN DAM VAN ISSELT, Het voorspel van Oostendes val, 1599, (BVGO V^6);
W.E. VAN DAM VAN ISSELT, De geldmiddelen onzer Republiek voor den veldtocht van 1599 (BVGO V^8);
W.E. VAN DAM VAN ISSELT, Het einde van Prins Maurits' veldtocht van 1599 (BVGO VI^1);
W.E. VAN DAM VAN ISSELT, De voorbereiding van den veldtocht van 1599 (BVGO, VI^4);
W.E. VAN DAM VAN ISSELT, Het voorspel van den veldtocht van 1599 (BVGO, VI^8);
M.L. VAN DEVENTER, Gedenkstukken van Johan van Oldenbarnevelt en zijn tijd (Den Haag, 1862); (deel II);
G. GROEN VAN PRINSTERER, Archives ou correspondance inédite de la maison d'Orange Nassau, 2e série, I (1584-1599) (Utrecht, 1857);
S.P. HAAK - A.J. VEENENDAAL, Johan van Oldenbarnevelt, Bescheiden betreffende zijn staatkundig beleid en zijn familie, drie delen, RGP 80/108/121 (Den Haag, 1934/1962/1967);
N. JAPIKSE, Resolutiën der Staten-Generaal van 1576 tot 1609, deel X, RGP 71 (Den Haag, 1930);
J.H. KERNKAMP, Vredesonderhandelingen in 1598, toegelicht uit een koopmansarchief, Verslag Alg. Verg. H.G. (Utrecht, 1951);
J.H. KERNKAMP en J. VAN HEIJST, De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599), BMHG, d. 76 (Groningen, 1962);
E. VAN METEREN, Historie der Nederlandscher ende haerder naburen oorlogen ende geschiedenissen (Den Haag, 1614);
F.J.G. TEN RAA en F. DE BAS, Het Staatsche leger 1568-1795, (7 dln, Breda-Den Haag, 1911-1950);
P. RASSOW, Deutsche Geschichte im Überblick (Stuttgart, 1953);
E. VAN REYD, Historie der Nederlantscher oorlogen, begin ende voortganck tot den jaere 1601 (Leeuwarden, 1650);

M. RITTER, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Gegenreformation und des Dreissigjährigen Krieges (1555-1648), (Stuttgart, 1895);
A.J. VEENENDAAL, zie: S.P. Haak.

Een standaardwerk van Pater Polman
door A.J. van de Ven

P. Polman O.F.M., *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, deel 1: *De Hollandse Zending 1700-1727*, deel 2: *De Hollandse Zending 1727-1795*, deel 3: *Buiten de Hollandse Zending 1700-1795*. Paul Brand, Hilversum, 1968.

'Over de geschiedenis van Nederland in de achttiende eeuw zijn wij nog altijd slecht ingelicht.' Aldus begon wijlen Prof. Rüter in 1949 de bespreking van een dissertatie, die een onderwerp uit de staatkundige geschiedenis der Republiek behandelde. Hetzelfde valt te zeggen van de stof, die Pater Polman (overleden 25 Augustus 1968) in een driedelig geschiedwerk aan de orde heeft gesteld, en zo iemand, dan was deze eminente historicus wel de aangewezen man, die 'uit de volheid van zijn kennis', om nogmaals Prof. Rüter te citeren, deze leemte in onze vaderlands-kerkelijke geschiedschrijving kon aanvullen. Immers, als bewerker van enige delen 'Romeinse Bronnen' en 'Romeinse Bescheiden' in de Rijks Geschiedkundige Publicatiën, waarvoor hij het materiaal gedurende een lange reeks van jaren uit de Vaticaanse archieven had bijeengebracht, kende hij de stof uit de eerste hand. Daarnaast heeft hij in Nederlandse archieven, onder meer het archief der Oud-Bisschoppelijke Clerezij, gewerkt en tevens de moed kunnen opbrengen voor het doorlezen van de pamflettenliteratuur, welker stroom door de kerkelijke twisten van katholiek Nederland in het eerste kwart der 18e eeuw tot een ware stortvloed, niet steeds verkwikkelijk van woordenkeus, is aangewassen. Wij moeten dan ook grote bewondering hebben voor het doorzettingsvermogen van Pater Polman, dat hij op gevorderde leeftijd en na een uiterst werkzaam leven deze synthese heeft willen samenstellen en haar ook heeft kunnen voltooien, al heeft hij niet alle drie delen van de pers mogen zien komen. Twee er van, wier titels hier boven staan, hebben nog vóór zijn onverwachte overlijden het licht gezien, het derde, dat grosso modo het Nederlandse territoir bezuiden de grote rivieren behandelt, is omstreeks het einde van 1968 verschenen.

Er is reden om de eerste beide delen tezamen aan te kondigen, en wel deze: bestrijkt het gehele werk het gebied van de huidige Nederlandse staat, deze eerste twee delen behandelen voornamelijk het territoir van het voormalige middeleeuwse bisdom Utrecht, dat in 1559 tot een zelfstandige kerkprovincie werd verheven. Anders dan in de Zuidelijke Nederlanden, waar de nieuwe organisatie onder het Spaanse bewind en de daardoor gesteunde Contra-Reformatie behoorlijk is kunnen doorwerken, heeft de nieuwe kerkelijke indeling voor het Noordelijke gebied niet beantwoord aan de verwachtingen, die Karel V en Philips II er van hadden gehad. Voor een belangrijk deel van de bevolking, dat zich niet bij de Reformatie had aangesloten, maar het oude geloof getrouw was gebleven, is geleidelijk weder een organisatie opgebouwd. Over haar karakter liepen de inzichten uiteen. De strijd hierover is op het einde der 17e eeuw uitgebroken en in het eerste kwart der 18e eeuw tot een climax gekomen.

Had de geschiedenis der katholieke kerk in het gebied van de Noordelijke Nederlanden tot ongeveer de Reformatie in Post en voor de periode daarna tot rond 1700 in Rogier haar competente beschrijvers gevonden, het vervolg daarop voor de 18e eeuw ontbrak. In die leemte is thans voorzien door een auteur, die, anders dan oudere historici in hun behandeling van bepaalde onderwerpen uit deze periode, de gave heeft gehad zich *sine ira et studio* tegenover zijn stof op te stellen. Op het door hem verwerkte materiaal aan archiefbronnen en pamfletten heb ik reeds gewezen, maar daarnaast valt ook de belezenheid van deze schrijver te bewonderen: in vele noten wordt zelfs naar zeer recente literatuur verwezen en het is hoge uitzondering, als hem iets op dit gebied is ontgaan[1]. Ook maakt een verzorgde stijl, soms met wat humor vermengd, het werk bijzonder lezenswaard.

Gedurende de 17e eeuw werd het kerkelijk gezag over de katholieken in de Republiek door Apostolische Vicarissen uitgeoefend. De Romeinse Curie paste deze toen nog betrekkelijk nieuwe bestuursvorm toe voor missiegebieden, waar nog geen

1 Het is mij opgevallen, dat met betrekking tot de geschiedenis van de boekhandel te Amsterdam slechts de dissertatie van Mej. L. Leuven wordt vermeld. Raadpleging verdient daarnaast het vierdelige, in de jaren 1960-1967 verschenen werk van Mej. Dr. I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse Boekhandel 1680-1725*.

diocesane indeling bestond, of, gelijk in dit geval, deze niet meer bestond, althans naar het inzicht der Romeinse instanties. (Waar zij nog wel bestaat, maar een tijdelijke voorziening nodig is, pleegt men zo'n functionaris als Apostolisch Administrator te betitelen.) De bedoelde regeling heeft al spoedig wrijvingen tot gevolg gehad, doordat de reguliere clerus zich er op beriep om in dit z.g. missiegebied meer vrijelijk te kunnen optreden, iets, waartegen de seculiere clerus bezwaren had. In de loop der 17e eeuw kwamen ook geschilpunten van theologische aard naar voren, waartegen een krachtig bestuurder als Johannes van Neercassel (1663-1686) zich te weer heeft kunnen stellen, maar die voor zijn opvolger Petrus Codde, goed zielzorger, doch als bewindsman een veel zwakkere figuur, noodlottig zijn geworden. Naar Rome ter verantwoording opgeroepen, is hij in 1704 als Apostolisch Vicaris afgezet. Hij heeft in de jaren daarna tot zijn overlijden in 1710 tevergeefs naar eerherstel gestreefd, maar zijn ambt heeft hij niet meer uitgeoefend. Terecht wijst Pater Polman er op, dat Codde tegen de gang van zaken niet opgewassen is geweest en hij zich tegenover het optreden der Curie vrij hulpeloos moet hebben gevoeld. Nu wij na ruim 2½ eeuw op deze toch vrij droeve aangelegenheid terugzien, kunnen wij alleen zeggen, dat indien deze bisschop over moderne communicatiemiddelen had kunnen beschikken, alles wel zo'n vaart niet zou hebben gelopen.

Het gebeurde heeft tot een heftige strijd onder de Nederlandse katholieken geleid, waarin ook het wereldlijk gezag, met name de Staten van Holland en Utrecht, werden gemengd. Na een aanvankelijke oplossing door de benoeming van Gerardus Potcamp in 1705, die als aangenaam aan beide partijen de admissie verkreeg, maar reeds spoedig overleed, heeft de Curie tweemaal getracht het kerkelijk bestuur door een Apostolische Vicaris voort te zetten, maar dezen hebben ten gevolge van de door de Staten genomen maatregelen in het Westen der Republiek, waar toch wel het zwaartepunt der katholieke kerk in de Zeven Provinciën lag, hun ambt niet kunnen uitoefenen. Na de dood van de laatste van hen in 1727 is de functie niet meer vervuld en werden de Nederlandse katholieken door de pauselijke nuntius te Brussel bestuurd, voorzover zij althans diens gezag erkenden, hetgeen trouwens ook reeds met de twee genoemde Apostolische Vicarissen na Codde het geval was geweest. Zo vormt het jaartal 1727 een caesuur, die ook in het boek tot uiting komt.

Hollandse Missie of Hollandse Kerk? Na de Reformatie was

geleidelijk en moeizaam weer een katholieke organisatie op gang gekomen. De grote vraag was toen: was dit de oude in herstelde, zij het aan de omstandigheden aangepaste, vorm of was het een nieuwe organisatie? De Romeinse Curie ging hierbij van het laatste standpunt uit en beschouwde de Republiek als een missiegebied, waar de oude organisatie verloren was gegaan. Kerk of Zending? Dit was, afgezien van de kwestie van het Formulier van paus Alexander VII over de vijf aan Jansenius toegeschreven stellingen, alsmede, na 1713, ook nog de Bul Unigenitus tegen de Réflexions Morales van Quesnel, het strijdpunt gebleven en een deel van de seculiere clerus heeft zich, daarin door hun parochianen gevolgd, niet aan het standpunt der Curie willen conformeren. De leiding hierbij hadden in het aartsbisdom Utrecht het door de Apostolische Vicaris Philippus Rovenius in 1633 opgerichte Vicariaat, dat als een reorganisatie van het oude Generaal Kapittel kon worden opgevat, en in het bisdom Haarlem het college van geestelijken, dat zich zelf als voortzetting van het oude kathedraalkapittel beschouwde, al genoten zijn leden uiteraard niet meer de prebenden. Dit college heeft al spoedig het hoofd in de schoot gelegd, waarna het Utrechtse Vicariaat, dat geleidelijk de naam van Metropolitaankapittel verkreeg en deze ook thans nog draagt, de strijd alleen voortzette. Die strijd werd met juridische argumenten gevoerd en voornaamste adviseur was hierbij de beroemde Leuvense hoogleraar en canonist Zeger Bernard van Espen, terwijl ook verschillende uit Frankrijk naar de Republiek gevluchte geestelijken veel invloed hebben gehad. De twee vragen, waarom het ging, kwamen in het kort hierop neer: bezaten de Apostolische Vicarissen in de 17e eeuw van Sasbout Vosmeer tot en met Petrus Codde in werkelijkheid het gewone gezag (ordinaria potestas) van de aartsbisschop van Utrecht? en verder: heeft het Vicariaat als Metropolitaankapittel de bevoegdheid om bij het openstaan van de zetel een aartsbisschop van Utrecht te verkiezen? De gebeurtenissen, die uiteindelijk geleid hebben tot zo'n verkiezing op 27 April 1723, heeft Pater Polman aan de hand ener uitvoerige documentatie van archiefbronnen en literatuur nogmaals helder uiteengezet. Zijn conclusie is terecht: wat op 27 April 1723 in Den Haag gebeurde, betekende niets meer of minder dan een breuk, een breuk tussen Rome en Utrecht. Gelijk te verwachten viel, gaven beide partijen elkander de schuld er van, maar beiden waren en bleven onverzettelijk. De overgrote meerderheid der gelovigen heeft het standpunt van de Curie ge-

volgd en de paus van Rome in zijn aanspraken op een primatus jurisdictionis erkend. Tot 1727 werden zij nog door een Apostolische Vicaris bestuurd, die echter in het belangrijkste deel van zijn ambtsgebied, de provincies Holland en Utrecht, door de maatregelen der Staten zijn ambt niet kon uitoefenen. Nadien is het niet meer vervuld en werden zij verder bestuurd door de nuntius te Brussel en ter plaatse door aartspriesters. De moeilijkheden, die deze bestuursvorm meebracht, worden in het tweede deel van Pater Polman's werk uiteengezet. Zij vormen geen opwekkende lectuur en men moet de schrijver bewonderen voor het geduld, dat hij zich aan de beschrijving er van heeft willen zetten.

Aan de kleine minderheid der Oud-Bisschoppelijke Clerezij is het mogelijk geweest om na de verkiezing van Cornelius Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht (1723) voor hem een bisschopswijding te verkrijgen door de Franse missiebisschop Dominique-Marie Varlet, die door Rome was gesuspendeerd (hij had in 1719 te Amsterdam in kerken van de Clerezij het Vormsel bediend) en zich hier te lande op het huis Rijnwijk bij Zeist had gevestigd. Nadat Varlet, die nadien nog driemaal een bisschopswijding heeft verricht, in 1742 overleden was, is nog in hetzelfde jaar de zetel van Haarlem en in 1758 die van Deventer vervuld, waardoor deze van Rome onafhankelijke hierarchie tot de huidige dag in stand is kunnen blijven.

De geschiedenis van de kerkelijke bestuurspractijk sedert 1727, gelijk die tot 1795 toe in het tweede deel beschreven wordt, was niet onbekend in haar tekortkomingen en onverkwikkelijke eigenschappen, maar het valt te waarderen, dat Pater Polman haar met veel geduld uit de talrijke hem ten dienste staande bijzonderheden heeft willen toelichten. Voor het aan Rome trouw gebleven deel der katholieken, de overgrote meerderheid, resideerde de hoogste kerkelijke gezagsdrager buitenslands, doordat de benoeming van een Apostolische Vicaris, die toegang zou hebben tot zijn ambtsgebied, onmogelijk bleek en aan het hoofd der Hollandse Zending de nuntius of internuntius werd gesteld, met ter plaatse aartspriesters als diens gedelegeerden. Het is begrijpelijk, dat deze laatsten, zelf ook met een pastoorsfunctie bekleed, tegenover hun soms eigengereide ambtgenoten weinig gezag hadden. Bovendien hadden zij over de regulieren geen zeggenschap, want dezen waren aan hun ordesoversten

onderhorig. En was het te verwachten, dat een Italiaanse bestuursambtenaar, die zonder kennis van de taal met dit hem onbekende ambtsgebied a.h.w. opgescheept was, daarvoor veel belangstelling zou koesteren? Het gemis van een bisschoppelijk gezag, dat overigens nog tot 1853 zou blijven ontbreken, deed zich hier wel pijnlijk gevoelen, te meer waar enkele pogingen om aan de Hollandse Missie een bisschoppelijke structuur te hergeven, op volslagen onwil der Curie zijn afgestuit. In de kerkelijke practijk had dit gemis onder meer tot resultaat, dat men onder de aan de nuntius onderhorige katholieken in feite slechts zes sacramenten kende in plaats van zeven, omdat de voor het H. Vormsel aangewezen bedienaar, een bisschop, ontbrak. De heilige Olieën, die op Witte Donderdag door de bisschop worden gewijd, moesten uit het buitenland, in casu van de nuntius, worden verkregen. Eerst de nuntii Busca (1776-1785) en Brancadoro (1790-1795) hebben het ambtsgebied, waarover zij als superior waren gesteld, bereisd en er, daartoe in staat door hun bisschoppelijke waardigheid, het Vormsel bediend. Zo kenden zij door eigen aanschouwing de Hollandse Zending en door persoonlijke kennismaking de aartspriesters, met wie zij op bestuurlijk terrein het meeste te maken hadden.

Bij de Oud-Bisschoppelijke Clerezij, waar wel een bisschoppelijk bestuur tot stand was gekomen, lag dit uiteraard anders en men zou zich kunnen indenken, dat haar gelovigen zich althans in dit opzicht bevoorrecht hebben gevoeld boven hun van de nuntius afhankelijke medebroeders. Contact zal er tussen de beide partijen weinig zijn geweest - volgens een pamflet uit 1723 drong de ‘furor theologicus’ van de preekstoel tot op de leken door - al schijnen de theologische geschilpunten onder de leken en ook soms in de familiekring heel wat minder hoog te zijn opgenomen dan met het standpunt der Curie in overeenstemming was. Een merkwaardig voorbeeld is het geval van de te Utrecht wonende Jan Roest van Alkemade, die in zijn laatste ziekte door de Jezuïetenpater, bij wie hij ter kerke placht te gaan, was bediend, maar op zijn sterfbed (1725) uit handen van de aartsbisschop Barchman Wuytiers het Viaticum ontvangen had. Dit geval is zelfs tot Rome doorgedrongen (I, blz. 341). Neemt men echter in aanmerking, dat beiden zwagers waren, omdat Roest met een zuster van de aartsbisschop getrouwd was, dan maakt dit de zaak meer verklaarbaar.

Men krijgt de indruk, dat in de 18e eeuw het kerkelijk leven wat voortkabbelde ondanks soms opduikende interne moeilijk-

heden. Had in het eerste kwart dier eeuw de strijd om Codde tot het dramatische hoogtepunt der verkiezing van Cornelius Steenoven tot aartsbisschop van Utrecht en het ontstaan der Oud-Bisschoppelijke Clerezij geleid, nadien waren de posities bepaald en, afgezien van de strijd om vervulling van bepaalde pastoorsplaatsen met vaak ermede gepaard gaande inmenging van het burgerlijk gezag, kwam daarin geen verandering. Wel heeft de Clerezij in 1763 door het z.g. Concilie van Utrecht getracht - tevergeefs overigens - tegenover Rome haar orthodoxie aan te tonen en zijn van haar zijde enige malen pogingen gedaan om vrede met Rome te bereiken, waarbij men onder paus Clemens XIV gemeend heeft op resultaat te mogen hopen (1774), uiteindelijk zijn al deze pogingen, ondanks de steun van janseniserende kringen tot zelfs te Rome, afgestuit op de eis tot onvoorwaardelijke erkenning van Formulier en Bul, hetgeen in 1828 opnieuw tot uiting kwam. Het zou tot de ‘heuglijke St. Willibrordsdag van 1966’ (II, 334) moeten duren, eer voor beide partijen een besluit van paus Paulus VI de mogelijkheid van een gesprek Rome-Utrecht opende door het doen vervallen van deze eis. Zo men al kan toegeven, dat die dag ‘de weg heeft vrijgemaakt naar herstel van de vroegere eenheid’ (t.a.p.), zal men tevens dienen te beseffen, dat die weg nog lang en moeilijk zal kunnen zijn, al blijft het verheugend, dat hij na ongeveer 2½ eeuw is kunnen worden betreden.

In het bovenstaande is voornamelijk over die gedeelten van Pater Polman's werk gesproken, die het bestuur van de katholieke kerkgemeenschap in de Republiek betreffen. Ik wil er van afzien om op bepaalde onderwerpen daaruit te wijzen, want het meeste was in grote trekken reeds bekend, al wordt het hier en daar nog eens helder uiteengezet en toegelicht, maar de een zal dit en de ander dat onderwerp van meer belang achten. Ook zullen locaalhistorici soms nog wel een aanvulling kunnen geven, maar door de uitvoerige documentatie vinden zij hier reeds een goede gids. Zo is het b.v. ook gesteld met de vredespogingen tussen Utrecht en Rome, waarover in 1930 een niet al te sterke dissertatie is verschenen, welker bronnen thans kunnen worden aangevuld.

Er zijn echter enkele hoofdstukken en passages in de beide hier aangekondigde delen, die naar mijn oordeel van bijzonder belang zijn, omdat zij handelen over onderwerpen, waaraan tot

nog toe weinig aandacht is besteed, en die thans op een gelukkige wijze systematisch bij elkaar zijn gezet. Ik bedoel de slothoofdstukken van elk der drie secties van deel I en die van deel II. De eerstgenoemde spreken over de leken in bepaalde kerkelijke functies, over de geestelijke literatuur en de culturele aspecten van bouwkunst, muziek, onderwijs en letterkunde. Aan het einde der tweede sectie komen opnieuw de geestelijkheid en leken ter sprake, benevens de geestelijke literatuur. Wat de eersten betreft, behandelt het voorlaatste hoofdstuk kerkelijke toestanden, d.w.z. de positie van geestelijkheid en leken, waarbij de auteur wijst op de eenzijdigheid der officiële archiefbronnen, omdat daarin wel de moeilijkheden tot uiting komen, maar - het ligt voor de hand - niet de normale levensomstandigheden en levensverhoudingen. Dergelijke gegevens zou men wellicht in familie-archieven kunnen vinden. Het laatste hoofdstuk bespreekt de geestelijke literatuur, waaronder de godsdienstige lectuur valt, maar voornamelijk de historisch-polemische aan de orde komt in de door Van Heussen samengestelde *Batavia Sacra* en *Historia Episcopatuum* met de vertalingen door Hendrick van Rhijn[2]. De scheuring tussen Rooms en Oud-Rooms heeft nl. een grote, wat Pater Polman in een gelukkige en duidelijke omschrijving noemt ‘litteraire omlijsting’ (I, 306), gekregen. Verder behandelt de auteur ‘de zorg voor alle kerken’ (I, 322) (Paulinische aan 2 Kor. XI:28 ontleende uitdrukking), zorg, die tot 1727 op de Apostolische Vicaris rustte, en daarnaast de met die zorg gepaard gaande pastorale aspecten. Het laatste hoofdstuk ten slotte van deel I vermeldt in de ondertitel de schrijvers en schilders, maar begint met de opmerking, dat ‘Geleerden en Kunstenaars’ misschien beter was geweest. In deel II (1727-1795) hebben de laatste drie hoofdstukken resp. tot titel ‘Katholieken tegenover Verlichting en protestantisme’, ‘Oud

2 Een andere oplossing van het letterraadsel op het titelblad der *Batavia Sacra*, waarover in de noot op blz. 238 van deel I wordt gesproken, is aan de aandacht van Pater Polman ontsnapt. Zij komt voor in het *Historisch Tijdschrift*, X (1931), blz. 13 noot 2 (met literatuuropgaaf). De letters T.S.F. vóór de letters van de naam van Hugo van Heussen als schrijver worden daar verklaard als: *Timotheus seu fusius*. Het is bekend, dat de Apostolische Vicaris Van Neercassel aan Van Heussen, in wie hij zijn opvolger heeft gezien, de bijnaam Timotheus gegeven had in navolging van de leerling en vriend van de apostel Paulus. Deze oplossing bevredigt m.i. meer dan de in genoemde noot weergegeven traditionele, want hoe kon Van Heussen, die niet meer dan de priesterwijding bezat, zich suffraganeus, wijbisschop, noemen?

en nieuw in preken en kerkboeken', en 'God en de naaste. Kerken en godshuizen'. Het is opvallend, dat de schrijver juist voor al dergelijke onderwerpen op de wenselijkheid van nader onderzoek wijst. Nu is de sociografie nog betrekkelijk jong en de geschiedenis der bestuurspractijk heeft reeds vroeg de aandacht getrokken, evenals parochiegeschiedenissen vaak niet veel meer dan een lijst van pastoors gaven en de leken, zonder wier bestaan 'geen priester, van kapelaan tot paus, reden van bestaan heeft' (I, 107), zelfs niet aan bod kwamen. Het is evenwel moeilijk om over hen gegevens te verzamelen, omdat er geen ledenadministratie bestond, hetgeen weer een gevolg kan zijn geweest van het vaak ontbreken van parochiegrenzen, zodat men kerkte, waar het zo uitkwam. Ook voor andere onderwerpen uit de kerkelijke samenleving zal vaak een moeizaam en tijdrovend verzamelen van bronnen noodzakelijk zijn, maar zo'n onderzoek zal vermoedelijk door verrassende resultaten de geduldige vorser kunnen belonen.

Na de voltooiing van zijn 'Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming' voegde Moll in 1871 daaraan twee registers toe, een algemeen van persoonsnamen, plaatsnamen en zaken, benevens een tweede van 'stoffen, aangeduid ter nadere bewerking', een punt, dat hij reeds in de voorrede van het eerste deel (1864) had aangeroerd. Een soortgelijke lijst zou uit het driedelige werk van Pater Polman kunnen worden samengesteld en ik vermoed, dat wij over de inhoud en de veelheid van onderwerpen verrast zouden wezen. Ook dit is een verdienste van de schrijver, dat hij zich heeft weten te beperken en er niet naar gestreefd heeft om alle moeilijkheden op te lossen, doch ze wel heeft gepeild. Zonder zo'n beperking zouden wij van dit voortreffelijke werk verstoken hebben moeten blijven.

In het begin van deze bespreking wees ik er op, dat Pater Polman zich *sine ira et studio* tegenover zijn stof heeft kunnen opstellen. Het is zijn grote verdienste, dat hij dit heeft kùnnen doen, ook al moge het dan zo wezen, dat gelijk hij zelf zegt (I, 343), 'iedere historische uiteenzetting noodzakelijkerwijze het verleden weergeeft, gefilterd door de geest van de schrijver, zodat zij daar het kenmerk van draagt'. Immers, ook hij had nu eenmaal zijn verleden achter zich en evenzo zijn wij allen in een of ander opzicht geestelijk erfelijk belast. Dat heeft in het bijzonder in verband met het conflict Rome-Utrecht er toe geleid, dat daarover 'nog maar nauwelijks, van welke zijde ook, zonder vooringenomenheid is geschreven' (I, VIII). Hadden

beide partijen hun standpunt in een behoorlijke toon verdedigd, men zou daar vrede mee kunnen hebben. Het leek er evenwel in de 19e en nog in het begin der 20e eeuw meer op, of sommige Rooms-Katholieke auteurs hun pen extra-diep in de gal doopten, wanneer het over de 'Jansenisten' ging. Maar de laatsten lieten het niet op zich zitten en namen van hun zijde de gelegenheid waar om de nodige speldeprikken terug te geven. Gelukkig is dat in de loop dezer eeuw onder de invloed van jongere schrijvers aanmerkelijk veranderd en het tweede Vaticaans Concilie heeft er veel aan toegedaan om de gehele verhouding te verbeteren, nu een stroming als het episcopalisme meer waardering vindt dan in een tijd, toen de Curie 'slechts in termen van gezag en onderwerping' denken kon (I, 297). Hier lag vooral de oorzaak, dat beide partijen elkander soms zo slecht konden verdragen, want 'mits het niet over de paus ging, was de leer, door de Cleresie tegenover het protestantisme voorgestaan, de katholieke' (II, 101). Ook in de eredienst was er in de 18e eeuw practisch geen verschil, want men vond bij beiden in een schuilkerk aan het altaar geestelijken in dezelfde liturgische gewaden, die in het Latijn de gebeden verrichtten. Wel zouden kleine verschillen kunnen worden aangewezen, b.v. het gebruik van de rozenkrans, die bij de Clerezij geen ingang heeft gevonden. Onderzoek naar dergelijke punten is bij mijn weten nooit geschied.

Pater Polman heeft het eerste deel met een inleiding geopend en het tweede met een besluit geëindigd. Geeft de eerste a.h.w. een rechtvaardiging van het schrijven van dit werk (net alsof die nog nodige ware geweest), het laatste geeft in zekere zin in vogelvlucht nog eens een overzicht en een samenvatting van geheel de behandelde stof. Dit besluit is een laatste getuigenis van de veelomvattende kennis en het meesterschap van de schrijver. Door de toekenning van een, helaas postuum, eredoctoraat heeft de Nijmeegse Universiteit niet slechts deze bescheiden Franciscaan, maar stellig ook zich zelve geëerd. Was zijn in 1932 te Leuven verdedigde dissertatie niet slechts een coup d'essai, maar tegelijkertijd een coup de maître, evenzo heeft hij met een coup de maître zijn wetenschappelijk oeuvre afgesloten. Dit blijkt ook uit het nu te bespreken derde deel.

Voor wie boven de grote rivieren geboren en getogen is, lijken de zuidelijke delen van onze Nederlandse staat soms als het

ware een soort buitenland, waardoor hun geschiedenis, met name sedert de tachtigjarige oorlog, hem zekere moeilijkheden kan opleveren en hem in voorkomende gevallen telkens tot nadere bestudering moet nopen. Dat geldt in het staatkundige, in het bijzonder misschien voor ons huidige Limburg, welks historische kaart volgens een bekende uitlating van Prof. Rogier de ondernemendste vorser tot vertwijfeling kan brengen, maar het kan evenzeer voor het kerkelijke worden gezegd, en dan met toepassing van hetzelfde citaat. Wat hun kerkelijke geschiedenis betreft, slechts in een negatieve omschrijving: *Buiten de Hollandse Zending*, heeft P. Polman die gebiedsdelen kunnen samenbundelen, want zij lagen buiten de oude Noord-Nederlandse kerkprovincie met haar aartsbisdom Utrecht en haar vijf suffragaanbisdommen, en hun kerkelijke oorsprong was verschillend. Konden de eerste twee delen van Pater Polman's werk, die over de geschiedenis der katholieke kerk binnen het terrein der Hollandse Zending in de 18e eeuw handelen, geredelijk samen besproken worden, het derde deel bestrijkt gebieden, ongelijk van aard en van kerkelijke historie. Het is de grote verdienste van de schrijver, dat hij dit moeilijke en ‘weerbarstige materiaal’ (p. 4), waarmede hij nu en dan geworsteld moet hebben, zo duidelijk en overzichtelijk heeft behandeld, een nieuw bewijs van zijn meesterschap, waarop ik reeds bij de bespreking der eerste twee delen heb mogen wijzen. Bij de lezing van dit derde deel valt het op, dat in het zuidelijk territoir de loop der geschiedenis zo anders is geweest dan benoorden de grote rivieren, al zijn er uiteraard ook vele punten van overeenkomst. Dit geldt voor het staatkundige, maar voor het kerkelijke evenzeer.

Die gang van zaken heeft Pater Polman er toe gebracht om zijn stof geografisch in te delen en hij ondervond daarbij de moeilijkheid, dat de politieke en de kerkelijke geografie niet samenvallen, zo zeer zelfs, dat hij van ‘een warwinkel op kerkelijk en staatkundig gebied’ (p. 1) kon spreken. Voor een goed inzicht in de eerste is dan ook begrip van de tweede bepaald geen weelde. Dit maakt het verklaarbaar, dat de schrijver het nodig heeft geacht om deel III van zijn werk met een politiek-historisch overzicht in het eerste hoofdstuk te openen. Uit dezelfde reden is ook de tweeledige indeling te verklaren, een indeling, die weliswaar van verschillende criteria uitgaat, maar toch voor een goed inzicht bijzonder bruikbaar is.

Twee hoofdafdelingen of secties heeft dus het boek: de eerste

gewijd aan de westelijke Generaliteitslanden, nl. Zeeuws-Vlaanderen en de huidige provincie Noord-Brabant, waar de Staten-Generaal de souvereiniteit uitoefenden, en de tweede aan het bisdom Roermond, zo ongeveer het gebied van onze huidige provincie Limburg. Hier echter oefenden naast de Staten-Generaal ook andere souvereinen, de koning van Pruisen, gelijk zij protestant, benevens de keizer van Oostenrijk en de Paltsgraaf als hertog van Gulik, beiden katholiek, het gezag uit. In Limburg had het twee-herige Maastricht met enkele andere plaatsen een eigen positie, als onderworpen aan de Staten-Generaal, opvolgers van de hertog van Brabant, alsmede aan de prins-bisschop van Luik. Naast dit alles trof men zowel in Noord-Brabant, als in Limburg een aantal vrije heerlijkheden aan, die niet slechts politieke enclaves vormden, maar tevens katholieke enclaves waren in protestants gebied. Dat heeft de oprichting mogelijk gemaakt van de z.g. grenskapellen, kerkgebouwtjes, aan de katholieke zijde van de grens gelegen, waar de kerkdiensten door de katholieke bewoners van het protestantse gebied konden worden bezocht. Voor het onder de Staten-Generaal ressorterende was dit overigens van meer belang dan voor datgene, dat onder Pruisisch gezag stond, want die koning ‘heeft zich van de godsdienstvrijheid zijner katholieke onderdanen geen knellend probleem gemaakt’ (p. 7). De protestantisering van de westelijke Generaliteitslanden is echter door verschillende oorzaken niet meer kunnen slagen, te weten de invloed der voorschriften van het concilie van Trente, de werkzaamheid van clandestien in functie gebleven priesters en de aanwezigheid van de boven reeds genoemde grenskapellen.

Er bestaat tussen de twee territoria, die in de beide secties van deel III worden behandeld, een merkwaardig verschil. De westelijke Generaliteitslanden kenden, afgezien van enkele vrije enclaves, één souverein, nl. de Staten-Generaal, maar kerkelijk ressorteerden zij onder vier bisdommen, t.w. 's-Hertogenbosch, Brugge, Gent en Antwerpen. Alleen het eerste van deze had geen bisschop, doch een priester als vicaris aan het hoofd. Deze ontving wel zijn aanstelling uit Rome, maar kon wegens bezwaren van de wereldlijke Overheid niet de titel van Apostolisch Vicaris voeren. In ons huidige Limburg kende men naast de vrije heerlijkheden de vier hierboven reeds genoemde landsheren als politieke machthebbers, maar kerkelijk ressorteerde het overgrote deel onder het bisdom Roermond, dat zich bovendien nog tot Nijmegen en het Land van Maas en Waal uitstrekte, terwijl in

het uiterste Zuiden de stad Maastricht met omgeving de prinsbisschop van Luik niet slechts naast de Staten-Generaal in het politieke als opperheer te erkennen had, maar ook in het kerkelijke onder zijn gezag stond. Voor al deze territoria was in de loop van de vorige en van deze eeuw al heel wat aan bronnenmateriaal gepubliceerd. Vooral kunnen hier worden genoemd de Bossche Bijdragen en Taxandria voor Noord-Brabant (voor Zeeuws-Vlaanderen was het minder) en voor Limburg de Publications de Limbourg alsmede de Geschiedenis van het tegenwoordige bisdom Roermond van Habets, terwijl voor bepaalde onderwerpen soms speciale studies vielen te vermelden. Wat evenwel ontbrak, was een synthese, een duidelijk en gedocumenteerd overzicht van het geheel. In die leemte is nu door het derde deel van Pater Polman's werk voorzien en het zou een onvoorstelbaar gemis zijn geweest, als hij, die door zijn enorme kennis er de aangewezen man voor was, de taak, die hij had ondernomen, niet meer had kunnen voltooien. Gelukkig voor onze historische wetenschap is dit wel het geval geweest en het valt daarom dubbel te betreuren, dat wij deze auteur persoonlijk niet meer onze erkentelijkheid hiervoor kunnen uitspreken.

Anders dan in de beide voorgaande, aan de Hollandse Zending gewijde delen en daarvan dan voornamelijk nog het eerste, komen in deel III de termen Cleresie en Jansenisme slechts sporadisch voor. Ten aanzien van Limburg staat het met zoveel woorden geformuleerd, maar het kan evengoed van de westelijke Generaliteitslanden worden gezegd: ‘Jansenisme en Cleresie waren begrippen, die in het Roermondse niet aansloegen, zaken, waarover de bischoppen zich geen zorg behoefden te maken’ (p. 157). Slechts valt daarbij te bedenken, dat het in het Bossche Vicariaat geen bisschop was, die aan het hoofd stond. Het lijkt mij goed dit als een soort algemene opmerking vooraf te laten gaan, nu ik het overzicht van de kerkelijke bestuurspractijk ga weergeven. Kon ik van die in het gebied der Hollandse Zending zeggen, dat zij niet onbekend is geweest, het komt mij voor, dat dit voor het zuidelijk territoir minder het geval was, althans voor hen, die, gelijk straks gezegd, van boven de grote rivieren stammen en dientengevolge meer met een duidelijke synthese gebaat zijn. Daarin voorziet dit derde deel op voortreffelijke wijze. Bovendien heeft Pater Polman door zijn werkzaamheid in de Vaticaanse archieven zijn onderwerp ook van die zijde kunnen

belichten. Dit laatste is niet geschied voor het gedeelte der huidige provincie Limburg, Maastricht en enkele andere kleine gebiedjes, dat onder het bisdom Luik ressorteerde. Deze zullen vermoedelijk wel vermeld zijn geworden in de naar Rome gezonden visitatieverslagen op dezelfde wijze, gelijk voor de boven reeds genoemde Zuidnederlandse bisdommen geldt. In de publicaties der Romeinse Bronnen ontbreken Maastricht en omgeving echter, en wel om de eenvoudige reden, dat de verzamelaar, d.i. Pater Polman zelf, die mogelijkheid volgens zijn eigen woorden over het hoofd heeft gezien (p. 125). Wij willen hem deze omissie, waaraan een latere onderzoeker dus nog eens aandacht zal kunnen schenken, gaarne vergeven, gedachtig aan de oude wijsheid, dat niet slechts de brave Homerus soms wat slaperig blijkt te zijn geweest.

Kwam het in het gebied der eigenlijk gezegde Hollandse Zending slechts in het Oosten der Republiek hier en daar voor, dat het geestelijk en het politiek gezag niet dezelfde nationaliteit hadden (men denke aan de bisschoppen van Münster en Osnabrück enerzijds en Emmerik met omgeving en Lingen ter andere zijde), in de westelijke Generaliteitslanden en het huidige Limburg valt het herhaaldelijk te constateren. Er is daarom aanleiding om in het kort de kerkelijke en de politieke indeling tegenover elkaar te stellen en dan op enkele merkwaardige gevolgen te wijzen.

De westelijke Generaliteitslanden stonden op slechts enkele uitzonderingen na onder de souvereiniteit der Staten-Generaal. Kerkelijk valt er in de eerste plaats te onderscheiden het Bossche Vicariaat, dat het overgrote deel van het oude bisdom 's-Hertogenbosch besloeg, maar welks hoogste gezagsdrager niet de bisschopswijding bezat. De bemoeienis van het wereldlijk gezag was hier veel groter dan b.v. in Holland en Utrecht. De ‘Paapsche stoutigheden’ waren natuurlijk ook hier een in principe ongeoorloofde zaak, maar er waren plakkaten, die de admissie van priesters en de betaling van recognitiegelden regelden. Deze laatste, eigenlijk dus ‘gehonoreerde conniventie ten aanzien van het overtreden der plakkaten’ (p. 9), konden met de admissiegelden soms tot forse bedragen uitgroeien, als de betrokken ambtenaar op eigen verrijking uit was, en dit heeft het na een aanvankelijk verbod uit 1666 in 1730 noodzakelijk gemaakt er bij plakkaat een regeling voor te treffen, en dit in 1755 nog eens in te scherpen. Een andere bemoeienis van de Overheid betrof de schuilkerken, hier vanwege hun uiterlijk en vaak ook om de

oorsprong van het gebouwtje als kerkschuren of schuurkerken aangeduid. Over de gehele huidige provincie Noord-Brabant zijn er heel wat geweest, maar zij zijn nog slechts uit afbeeldingen bekend. Niet alleen het uiterlijk aanzien, ook het inwendige er van was door de Overheid tot in details geregeld en schuilkerken met een fraai interieur, gelijk die in noordelijker streken van ons land hebben bestaan en nog bestaan, kwamen hier niet voor. Ook de weinige welvarendheid van de streek zal daarvoor wel mede de schuld hebben gedragen. Lijkt dit alles in onze ogen vrij hinderlijk, 'de Brabantse katholieken hebben geleerd bij zulk een staatsbemoeiing te leven' (p. 116).

In het uiterste westen van Brabant en in Zeeuws-Vlaanderen kon de wereldlijke Overheid veel minder invloed op de geestelijke gezagsdragers uitoefenen, omdat deze gebieden ressorteerden onder bisschoppen, over wier aanstelling de in hun ambtenaren vertegenwoordigde Staten-Generaal geen zeggenschap hadden. Voor de baronie van Breda en het markiezaat van Bergen op Zoom was dit de bisschop van Antwerpen, voor Zeeuws-Vlaanderen waren het de bisschoppen van Gent en Brugge. Ten opzichte van Rome had dat tot gevolg, dat deze streken niet als missiegebied werden beschouwd, want zij stonden nu eenmaal onder normaal bisschoppelijk bestuur. Ten aanzien van de admissie van geestelijken en de betaling van admissie- en recognitiegelden waren de toestanden hier gelijk aan die in het Bossche vicariaat.

Voor de uitoefening der katholieke religie waren de in Brabant gelegen vrije heerlijkheden van groot gewicht. Daar waren kloosters in stand gebleven, welker geestelijken zich mede aan de zielzorg aan de overzijde der grens konden wijden en er werden grenskapellen gesticht. De laatste twee hoofdstukken van de eerste sectie ten slotte zijn aan de 'Brabantse herder', de pastoors, als belast met de zielzorg, en aan de 'Brabantse kudde', de leken gewijd. Van de laatsten kan gezegd worden, dat zij vrijwel de gehele Brabantse bevolking uitmaakten, want de weinige protestanten, in hoofdzaak predikanten en wat ambtenaren, waren import.

Het gebied, waarover de tweede sectie van deel III handelt, het bisdom Roermond, stond kerkelijk onder één gezagsdrager, maar politiek was het dusdanig versnipperd, dat men het gemakkelijk als een soort lappendeken kan beschouwen. De

nieuwe verdeling van het oude Gelderse Overkwartier is na het einde van de Spaanse Successie-oorlog tot stand gekomen en pas het Franse bewind heeft er op het laatst der 18e eeuw voor goed mede afgerekend. In Pater Polman's werk heeft het bisdom Roermond het tekenende epitheton van ‘assepoester der hierarchie’ meegekregen en de bisschoppen karakteriseert hij als ‘prelaten, maar niet van de oude stempel’. Ten opzichte van Rome viel ook dit gebied buiten de Hollandse Zending. Immers de zetel van Roermond, die eveneens uit de kerkelijke herindeling van 1559 dateerde, was steeds in stand en ook bezet gebleven, een benoeming, waarbij ook de landsheer, aanvankelijk de Spaanse koning en na de vrede van Utrecht de keizer van Oostenrijk, medezeggenschap had. Niet minder dan zeven bisschoppen in de 18e eeuw tot de opheffing van het bisdom in 1801 (eerst in 1853 zou het heropgericht worden) hebben er de kromstaf gevoerd. Hun zorgen van financiële aard waren groot, zodat dit bisdom door andere zuidelijke bisdommen geldelijk moest worden gesteund. Dit had weer tot gevolg, dat wie eenmaal tot deze hoge waardigheid verheven was, minder ambitie had om op die zetel te blijven, dan wel om hem als ‘springplank naar een betere’ (p. 130) te gebruiken. De wijze overigens, waarop zij allen hun bisdom hebben bestuurd, valt slechts te prijzen. Een grote staat voerden zij niet en kort en kernachtig worden zij als ‘meer kerkvoogd, dan kerkvorst’ (p. 123) gekarakteriseerd.

Onder de lagere geestelijkheid hadden in dit bisdom de aartspriesters of landdekens een belangrijke functie. Zij konden namens de bisschop de visitaties verrichten en het feit, dat zij al vroeg als ‘pastor pastorum’ worden gekenschetst, wijst er op, dat hun gezag groot moet zijn geweest, groter dan elders in dezelfde tijd het geval was. De priesteropleiding vond aan een in 1599 opgericht seminarie plaats, dat aanvankelijk veel minder belangstelling trok dan de universiteiten van Keulen en Leuven. In 1695 werd er de leiding met de doceertaak aan de orde der Dominicanen toevertrouwd en zij hebben die tot de opheffing in 1797 behouden. Dat gezien die opleiding van jansenistische sympathieën geen sprake was, valt te begrijpen en ook de bul Unigenitus heeft in deze streken geen deining teweeggebracht.

Het hoofdstuk, dat aan het volk, in het algemeen de leken dus, is gewijd, bespreekt enkele aspecten van het maatschappelijk leven, zoals die in verschillende kerkelijke voorschriften dienaangaande tot uiting zijn gekomen. De auteur heeft ze naar drie groepen onderscheiden, t.w. 1. kerkelijke feestdagen en elemen-

tair onderwijs, 2. intermenselijke betrekkingen als huwelijk, broederschappen en processies, en ten slotte 3. uitzonderlijke aspiraties van enkelingen: kluizenaars en Bokkerijders. In de meeste delen van het bisdom Roermond moet het leven voor de katholieken wel heel anders zijn geweest, dan boven de grote rivieren, waar het door de voorschriften der Overheid meer introvert moest blijven.

In overeenstemming met een besluit van keizerin Maria Theresia werd in 1751 het aantal als Zondag te vieren kerkelijke feestdagen tot op de helft verminderd. - Aangaande het, in moderne termen genoemde, lager onderwijs is door Habets veel materiaal bijeengebracht, waaruit in dit hoofdstuk het een en ander weergegeven wordt. Voor het behoud van de katholieke mentaliteit is dat onderwijs van belang geweest.

In de Staatse gebieden van het bisdom Roermond was voor de gemengde huwelijken een regeling nodig, terwijl voor die onder Oostenrijks bewind de beschouwing door het keizerlijk gezag van het huwelijk als contract de bisschoppen in een zeker geestesconflict kon brengen, doordat de keizer hun in 1781 verbood te Rome dispensatie van huwelijksbeletselen te vragen. - In vrijwel alle parochies bestonden broederschappen, godvruchtige verenigingen onder de bescherming van een bepaalde heilige en vaak werkzaam als schuttersgilden. Een bekende bedevaartplaats ter verering van de H. Maagd was Kevelaer, dat kerkelijk tot het bisdom Roermond, maar politiek tot Pruisen behoorde. In 1745 keerde de bisschop zich tegen een overdreven Mariaverering, die aan de verering van Christus tekort deed. Deze laatste werd ook door het houden van Sacramentsprocessies beoogd. De schrijver wijst er op, dat het hierbij gemakkelijk kan komen tot ontplooiing van pracht en luister, die dan weer in uitbundigheid kan omslaan. Verscheidene bisschoppelijke voorschriften hebben getracht hierbij ‘barokke wansmakelijkheid’ (p. 179) tegen te gaan.

De in de derde categorie vermelde leken hadden slechts gemeen, dat zij uitzonderlijk waren: de kluizenaars in hun aspiraties, de Bokkerijders in hun aberraties. De levenswijze der eersten is voornamelijk uit bisschoppelijke reglementen bekend. Hun arbeid was verdeeld over kluis, kerk en parochie. Zij verzorgden de sacristie alsmede zieken en stervenden, en in opdracht van de pastoor gaven zij soms godsdienstonderricht. - De Bokkerijders waren roverbenden, die een plaag voor het platteland vormden en ontstaan waren uit militaire troepen. Deze

hadden het land wijd rondom de vesting Maastricht eerst gebrandschat om het later als ‘werkloze en verwilderde armoedzaaiers’ (p. 183) af te stropen. Later sloten als gevolg van armoede onder de inheemse bevolking ook anderen zich bij hen aan. Dezen typeert Pater Polman als ontspoorde katholieken, die ‘in een oppervlakkige godsdienstpractijk geen voldoende tegenwicht vonden voor de verleiding, zich hoe dan ook de middelen te verschaffen om niet van gebrek te sterven’ (p. 184).

Het gezag der wereldlijke Overheid tegenover de katholieke kerk kwam in de onderscheiden delen van het bisdom Roermond op verschillende manieren tot uiting, hetgeen natuurlijk weer met de godsdienstige gezindheid van de landsheer samenhing. Pater Polman heeft daarvoor drie vormen onderscheiden: tolerantie, pariteit en bevoogding. De eerste twee kwamen voor onder de protestantse souvereiniteit en zij waren dus in hun uitwerking verschillend, de derde is te vinden onder het Oostenrijks gezag en in de vrije heerlijkheden. De schrijver behandelt dit onderwerp a.h.w. in vogelvlucht, maar hij waarschuwt, dat er stof genoeg is voor een reeks monografieën. De historici kunnen zich dit dus voor gezegd houden, want hij verwacht, dat op bepaalde punten zijn gegevens ook wel zullen worden aangevuld of verbeterd.

Tolerantie kwam voor in de streken, die uitsluitend onder het hoogste gezag der Staten-Generaal stonden. In de eerste plaats was dit de stad Nijmegen met omgeving, waar het roomse volksdeel in het algemeen tot de economisch zwakkeren behoorde. In Grave en het land van Kuik genoten door de invloed der Oranjes, die er het heerlijk gezag bezaten, de katholieken een zekere vrijheid. In Staats Valkenburg is merkwaardig, dat het oude kerkgebouw door katholieken en protestanten (deze laatsten slechts gering in getal) gemeenschappelijk werd gebruikt.

Het regime der pariteit was te vinden in Maastricht met zijn omgeving, waar de Staten-Generaal na de verovering der stad door Frederik Hendrik in 1632 volgens het toen gesloten capitulatieverdrag in de rechten van de koning van Spanje waren getreden. Zij deelden de souvereiniteit met de prins-bisschop van Luik, terwijl aan beide godsdiensten in het verdrag gelijke rechten waren toegekend, maar de getalsterkte liep uiteraard zeer uiteen. De stad Venlo was in het begin van de Spaanse Successie-oorlog door Staatse en Pruisische legers bezet en in 1715 aan de Republiek toegewezen, terwijl de stad Roermond onder Oostenrijk kwam. Venlo kende ten gevolge ener in 1719

met het Oostenrijkse gezag getroffen regeling voor de katholieke inwoners de vrije uitoefening van hun godsdienst.

Dat katholieke souvereiniteit en kerkelijke jurisdictie van Roermond niet steeds behoefden samen te gaan, heeft de schrijver uiteengezet in een kort en duidelijk overzicht aan het begin van het desbetreffende hoofdstuk, dat over het regime der bevoogding handelt. Hij beschrijft de stad Roermond, die door het Habsburgse bewind een eigen, wat buitenlands karakter heeft gekregen, dat ook thans nog niet geheel verloren is. De bevoogding van de Kerk door de Staat, reeds lang Habsburgse traditie, werd ook in de Zuidelijke Nederlanden toegepast en zij kwam tot uiting in de huwelijkswetgeving, de vorming van de geestelijkheid en de hervorming van het kloosterwezen, waar de band met Rome losser werd gemaakt. Lezenswaard is het samenvattend overzicht, waarmede dit hoofdstuk eindigt, en dat gaat over de mentaliteit der onderdanen van de katholieke en protestantse souvereinen.

De beschrijving van de kerkelijke geografie onzer zuidelijke landstreken, die zo nauw met de politieke samenhangt, beslaat ongeveer vier vijfden van het hier aangekondigde deel III. In de bespreking van de eerste twee delen heb ik gewezen op een aantal onderwerpen naast de zaken van bestuurlijke aard, waaraan Pater Polman ook nog aandacht heeft gewijd, en wel in ruimere mate dan tot dusverre was geschied. Ook hier is dit het geval: de derde sectie beschrijft onderwerpen, die aan de westelijke Generaliteitslanden en het bisdom Roermond gemeen waren. In drie hoofdstukken handelt de schrijver achtereenvolgens over de geestelijke literatuur, kunst en wetenschap benevens theologische bedrijvigheden, en verder over wat wij nu voorbereidend hoger onderwijs noemen. Het vierde hoofdstuk is van politieke aard en beschrijft de gang van zaken in de patriottentijd met de er op gevolgde verovering door de legers der Franse Republiek, uitmondend in het verdrag van 1795, dat Staats-Brabant aan de Bataafse Republiek bracht, maar Zeeuws-Vlaanderen en al wat Staats was in Limburg met de rest daarvan onder Frans bewind moest laten. Eerst de val van Napoleon en de oprichting van het Koninkrijk zou hier verandering brengen, maar dat valt buiten het bestek van het boek. Het is niet mogelijk om de rijke inhoud dezer derde sectie hier kort weer te geven, maar wie er belangstelling voor heeft, zal zijn kennis aanmerkelijk verrijkt zien.

In een besluit heeft Pater Polman nog een overzicht gegeven van het gehele in zijn driedelige werk behandelde onderwerp. Daarin wijst hij op de verschillen van het gebied der Hollandse Zending met dat, wat daarbuiten lag, en verder nog op de verschillen van 'Brabant' en 'Limburg' onderling. Het aanvankelijke streven om de wassende invloed van het pausdom te keren werd door de toenemende tolerantie verzacht. Verschil was er in de verhouding tot de wereldlijke Overheid van de Republiek. Voor het Bossche Vicariaat kon een accoord met de Staten-Generaal worden bereikt, maar voor het gebied der Hollandse Zending bleek dit onmogelijk en daar moest het opperste kerkelijk bestuur aan de Brusselse nuntius worden opgedragen. Met de verdere kerkelijke autoriteiten in het Zuiden zijn er in het algemeen geen moeilijkheden geweest. De verregaande overheidsbemoeiing in Brabant met het kerkelijk leven en al wat daarmee samenhing, moet, zo concludeert de schrijver terecht, maar toch merkwaardig, geleid hebben tot een algemene orientatie van Brabant op het Noorden, die in Limburg niet voorkwam. Dit gebied is dan ook pas later voor aansluiting bij noordelijk Nederland rijp geworden en voor delen er van zelfs eerst veel later.

Wat de katholieken zowel binnen als buiten de Hollandse Zending gemeen hadden, was hun geloofsbeleving. Dat geloof was een geloof van Trentse signatuur, een geloof van door de Kerk gestelde zekerheden, en in de verdediging er van stond de Kerk pal. Ditzelfde kan naar mijn gevoel van de Oud-Bisschoppelijke Clerezij worden gezegd, met uitzondering dan van de leer omtrent het pauselijk oppergezag, voorzover die meer omvatte dan het primatus honoris, maar de leer aangaande het primatus jurisdictionis is eerst in 1870 gedogmatiseerd. Overigens hebben noch het Formulier van Alexander VII, noch de bul Unigenitus buiten de Hollandse Zending ooit tot moeilijkheden geleid.

Het derde deel heeft de schrijver zelf nog kunnen voorzien van de voor een vruchtbare raadpleging zo onmisbare indices van persoons- en van aardrijkskundige namen alsmede een van zaken. Helaas is hem niet meer de voldoening gegeven geweest de delen kant en klaar in een voortreffelijke uitvoering op tafel te zien. Wat dit derde deel aangaat, het sluit op waardige wijze door stijl en inhoud bij de eerste twee aan. Al lezend kreeg ik soms de indruk, dat de nu en dan om de hoek komende humor wat milder is geworden: *sub quadam specie eternitatis* wellicht? Men leide hieruit evenwel niet af, dat in de eerste twee delen ooit

een scherpe toon te vinden zou wezen, dit evenmin als in het derde, want zo was de aard van deze schrijver niet. Het was op zijn eigen verzoek, dat ik deze aankondiging op mij heb genomen. Ik hoop duidelijk te hebben gemaakt, dat door deze zwanezang van Pater Polman onze kerkhistorische literatuur met een uiterst belangrijk werk is verrijkt.

Staatssecretarie en kabinet des konings onder Willem I
door J. Steur

> ‘Onder het zeer monarchaal regeringsbeleid van Willem I was er een minister, die den Koning, het wezenlijk centraal punt der regering, terzijde stond’[1].
> (J. DE BOSCH KEMPER)

In *De Tijdgenoot* van 1843[2] is een interessante schets opgenomen over de regeringspraktijk onder Willem I onder de titel: ‘Over het bestaan der centralisatie bij ons, en de middelen om dezelve te verbeteren’. De schrijver wijst erop, dat ook na de vestiging van het Koninkrijk ‘in alles de plooi van de Fransche administratie met de Fransche wetten behouden’ bleef, terwijl de met zeldzame werklust begaafde Koning ‘in den eigenlijken zin des woords het hoofd der administratie werd’ waardoor ‘zijne ministers, die hij alleen aan zich verantwoordelijk rekende, tot eenvoudige chefs de bureau verlaagd werden. In plaats, dat de Koning met zijne ministers zoude arbeiden, en het eigenlijke archief des Rijks in de bureaux der ministeriën zoude zijn, moesten de ministers aan den Koning steeds schriftelijk rapporten over alles indienen, en wanneer 's Konings beslissing genomen was, werd aan den minister weder schriftelijk antwoord gegeven, waarvan het oorspronkelijke in het archief der *Staatssecretary* bleef bewaard. De Koning moedigde het aan, dat men zich tot hem wendde, en daar hij zonder inlichting niet kon beslissen, werd eene apostillencorrespondentie gevormd, die dikwijls in het bespottelijke liep. Terwijl de Koning rondom in zijn Kabinet de draden van centralisatie vereenigd hield, waren de ministeriële departementen zoodanig ingerigt, dat zij 's Konings inzigten het beste konden dienen’.

De schrijver van genoemd artikel gaat ten slotte nog in op

1 De Bosch Kemper, *Van Rappard*, p. 52. - Zie voor een volledige titelbeschrijving van de genoemde titels de literatuurlijst achter deze publicatie.
2 *De Tijdgenoot*, dl. III, p. 631-636. Dit blad was in 1841 opgericht door J. de Bosch Kemper. Het hier genoemde artikel is gesigneerd: ‘R’.

s' Konings ‘zeer bekrompen denkbeeld omtrent de uitgebreidheid der Koninklijke magt’, die tot uitdrukking kwam in de neiging van Willem I om ‘alles wat niet bepaaldelijk aan den Koning door de grondwet ontnomen was’, voor zich op te eisen. ‘De Koninklijke magt won in uitgebreidheid, doch verloor in innerlijke kracht, totdat zij door eigene zwaarte in elkander stortte, en Willem I door de omstandigheden zelve genoodzaakt werd te abdiceren. Bij deze albemoeijing des Konings moest de *Secretarij van Staat* - een departement, dat, evenmin als een *Kabinet des Konings* in eenen constitutioneelen staat te huis hoort - zich al meer en meer uitbreiden, en vormde zich onmiddellijk rondom den Koning een bureau, waarin als in een brandpunt de geheele administratie des Koningrijks gecentraliseerd was’[3].

De Staatssecretarie en de Kabinetssecretarie, die onder de Souvereine Vorst in december 1813 hun werk begonnen, waren geen noviteiten. De Staatsregelingen van 1798 en 1801 kenden reeds een algemeen secretaris. In de Staatsregeling van 1805 was sprake van een algemeen secretaris van Staat, die belast was met het contrasigneren van alle door de raadspensionaris uit te vaardigen akten[4]. Na het raadpensionariaat was dit de belangrijkste functie in de Bataafse Republiek[5].

In de grondwet van het Koninkrijk Holland werd deze functie niet genoemd. C.G. Hultman, algemeen secretaris van Staat onder Schimmelpenninck, zette zijn werkzaamheden voort tot hij door Koning Lodewijk werd vervangen door W.F. Röell, die de functie van minister-secretaris van Staat vervulde. Röell's invloed was nog aanzienlijk groter dan die van zijn voorganger. Lodewijk wenste echter de minister-secretaris van Staat niet als eerste minister te beschouwen; hij wilde ‘être moi-même mon premier ministre’.[6] Daarom werd de functie van Röell bij dekreet van 8 januari 1808 opgeheven. Zijn werkzaamheden werden opgedragen aan een van 's Konings kabinetssecretarissen met de rang van Staatsraad en de titel raad-secretaris des Konings[7]. In deze functie werd J.H. Appelius benoemd. In 1809 werd Appelius vervangen door A.J.J.H. Verheyen, wiens

3 T.z.p.
4 Art. 47.
5 Tellegen, *Wedergeboorte*, p. 277.
6 Aldus Röell in zijn ‘Korte Levensschets’, Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel V^2, p. 571-572.
7 De Brauw, *Departementen van algemeen bestuur*, p. 83.

titel nu was eerste secretaris van het Kabinet des Konings[8]. Onder Koning Lodewijk hebben dus naast elkaar een Staatssecretarie en een Kabinet des Konings bestaan. Sedert 1808 was sprake van een voortschrijdende integratie tussen beide instellingen.

In de grondwetten van 1814 en 1815 werd de Staatssecretarie niet genoemd. Evenmin is er een besluit voorhanden waarbij de Staatssecretarie werd ingesteld.

Nadat Willem I op 6 december 1813 het Algemeen Bestuur van Van Hogendorp c.s. had gedechargeerd en daadwerkelijk de souvereiniteit was gaan uitoefenen[9], trof hij de volgende dag bij Souverein Besluit een voorlopige regeling voor het bestuur[10]. Tweemaal per week zou de Vorst een vergadering voorzitten van de secretaris van staat voor Buitenlandse Zaken, de eerste president van het Hoog Gerechtshof, de commissarissen-generaal voor Oorlog, Financiën, Binnenlandse Zaken en Marine, benevens 'den Algemeenen Secretaris'. In deze vergadering, voorloper van de latere Kabinetsraad, moesten concept-besluiten worden overgelegd, 'welke van Onze bekrachtiging voorzien, op de Algemeene Staatssecretarie dienen zullen ter opmaking en expeditie der finale besluiten'. Uit de archiefstukken blijkt dat de voormalige secretaris van het Algemeen Bestuur A.R. Falck als algemeen secretaris van Staat fungeerde. Formeel volgde zijn benoeming pas op 31 december[11]. Dit kan hieruit worden verklaard dat de Vorst, die eerst de naam van Falck 'te gemeen' had gevonden en aanvankelijk voorkeur had voor een lid van de aristocratische familie Fagel, thans met de werkkracht en de persoon van Falck was ingenomen[12]. Deze vermeed, wellicht indachtig de val van Röell[13], de titel minister-secretaris van Staat en prefereerde de bescheidener aanduiding van raadsecretaris. 'Dat wekt minder naijver, komt beter overeen met de idéen van eenvoudigheid en oeconomie, die ik ook elders voortplanten wil en, bij een eventueelen val, bezeer ik mij minder', schreef hij aan D.J. van Lennep[14].

8 A.w., p. 84.
9 Zie voor de datumkwestie 2 of 6 december: Bannier, *Grondwetten*, p. 253 noot 5 en p. 577 noot 1.
10 S.B. 7 december 1813 no. 2, Staatssecretarie (in het vervolg afgekort S.S.), inv. no. 1.
11 S.B. 31 december 1813 no. 38, S.S. inv. no. 2.
12 Van Hogendorp, *Brieven en Gedenkschriften*, deel 5, p. 44.
13 Tellegen, *Wedergeboorte*, p. 277.
14 *Brieven Falck*, p. 202.

Met het Souverein Besluit van 31 december 1813, waarbij tevens S. Dassevael, die vóór 1810 op de toenmalige Staatssecretarie secretarisfuncties had vervuld[15], tot griffier en archivist werd benoemd, was officieel de grondslag gelegd voor de Algemene Staatssecretarie.

In december 1813 organiseerde Willem I eveneens een Kabinetssecretarie, en wel op nog informeler wijze. Er is niet alleen geen besluit tot instelling, maar zelfs geen benoemingsbesluit van de Kabinetssecretarissen.

Uit een later S.B.[16] kan worden afgeleid dat R.G. van Tuyll van Serooskerken sedert 7 december als Kabinetssecretaris dienst deed, en W.G. van de Poll en W.F.L. Rengers sedert 12 december.

Een Kabinetssecretarie was voor Oranje geen novum. Willem IV en Willem V hadden voor het uitoefenen van de stadhouderlijke waardigheid, het kapitein-generaalschap van de Unie en andere charges in de Nederlanden een stadhouderlijke Secretarie en een stadhouderlijk Kabinet. Tijdens de ballingschap zakte deze Secretarie te 's-Gravenhage ineen, maar in Engeland reorganiseerde Willem V zijn Kabinet. In de landsvaderlijke administratie van Erfprins Willem Frederik als vorst van de 'Entschädigungsländer' Fulda, Corvey, Dortmund en Weingarten kwamen Nassauers naar voren, die met de latere Willem I in hun verdere leven verbonden bleven. Van hen zou Hofmann in de jaren 1820 aan het Kabinet des Konings worden verbonden.

In december 1813 en volgende maanden organiseerde Willem I de Algemene Staatssecretarie tot een kanselarij die, in nauw contact met zijn Kabinet, het middelpunt van zijn regeringsbestel was. Immers - de gelukkige formulering is van Coolhaas -: 'de Koning was het centrum van de Regeering; bij hem, den Constitutioneelen Monarch, behoorden naar het staatsrechtelijk systeem de draden van het bewind samen te komen; Hij alleen was in staat het geheel te overzien en Hij alleen droeg de verantwoordelijkheid in hoogeren zin voor wat geschiedde'[17]. Om dit mogelijk te maken belastte de Souvereine Vorst - pas op 16 maart 1815 proclameerde Willem I zich tot Koning - Falck met het opmaken van de souvereine, later koninklijke, besluiten en droeg hij hem op nauw contact te onderhouden met

15 Zie Steur, *Dassevael*.
16 S.B. 11 februari 1814 no. 34, S.S. inv. no. 7.
17 Coolhaas, *Regeeringsreglement*, p. 11.

de secretarissen van 's Vorsten Kabinet[18]. Tevens moest de algemeen secretaris van Staat een verslag maken van de beraadslagingen van de Vorst met de secretarissen van staat, de zgn. 'ministerieele conferentie'[19].

De Algemene Staatssecretarie werd in 1815 Staatssecretarie. Na het in werking treden van de nieuwe grondwet verhief Koning Willem I in september 1815[20] de bestaande secretarissen van Staat tot minister; de titel secretaris van Staat voor hoofden van departementen van algemeen bestuur verviel; zes ministers en twee commissarissen-generaal vormden 'met Onzen Secretaris van Staat, Onzen Kabinets-Raad'; nu Falck de enige secretaris van Staat was geworden, kon ook het adjectief algemeen vervallen.

In 1814 en 1815 bestonden te Brussel ter voorbereiding van de staatkundige eenheid van Noord en Zuid naast elkaar een aparte Staatssecretarie en een Kabinet; beide stierven geleidelijk af na de inhuldiging van Willem I te Brussel (21 september 1815), het Kabinet eerder dan de Staatssecretarie waarvan de administratie in april 1816 werd afgesloten[21].

Enig inzicht in de staatsrechtelijke positie van de Staatssecretarie verschaffen de Staatsalmanakken, die de Secretarie van Staat rekenden tot de departementen van algemeen bestuur. Misschien komt dit ter verantwoording van Dassevael, die in september 1815 belast werd om onder toezicht van de secretaris van Staat 'de redactie en uitgave van de Koninklijken Almanak voor zijne rekening (te) bezorgen'[22]. Het is echter de vraag of het juist is om de Staatssecretarie als een gewoon departement van algemeen bestuur te beschouwen. Immers, zij was een verlengstuk van de Koning die boven alle departementen stond. Bovendien is het bevreemdend dit 'departement' systeemloos tussen andere geplaatst te zien, zoals b.v. in de Staatsalmanak voor 1815 gebeurde in deze volgorde: 1 Marine, 2 Buitenlandse Zaken, 3 Binnenlandse Zaken, 4 Financiën, 5 Koophandel en

18 S.B. 31 december 1813 no. 38, S.S. inv. no. 2.

19 Voortaan eenmaal per week: zie de aanschrijving van Falck van 22 april 1814 no. 524, S.S. inv. no. 5921.

20 K.B. 16 september 1815 La H no. 61, S.S. inv. no. 140.

21 Zie Steur, *Centrale staatsinstellingen*.

22 K.B. 27 september 1815 no. 14, S.S. inv. no. 143. In een voorgaand artikel van dit K.B. was Dassevael benoemd tot secretaris van de Algemene Rekenkamer zonder dat zijn - ongetwijfeld - ontslag als griffier en archivist ter Staatssecretarie er met zoveel worden in vermeld werd. Een zonderlinge redactie.

Koloniën, 6 Oorlog, 7 Algemene Staatssecretaris, 8 Waterstaat, 9 Posterijen, 10 Domeinen, en 11 Policie[23].

Tellegen meende dat Falck in rang gelijk stond met 'de overige Ministers'[24]. Colenbrander heeft deze opvatting terecht bestreden: Falck had tot de Kabinetsraad slechts toegang als secretaris; in de briefwisseling over Falcks verwijdering van de Staatssecretarie beschouwden de Koning en Falck beiden 'den overgang tot het ministers-ambt *formeel* als een bevordering'[25].

Deze bevordering vond plaats in 1818. De Vorst hief toen het ambt van secretaris van Staat op en belastte de staatsraad in buitengewone dienst J.G. de Mey van Streefkerk met de directie van de Staatssecretarie; in die hoedanigheid zou deze 's Konings besluiten en resolutiën opmaken, contrasigneren en uitvaardigen[26]. Falck werd benoemd tot minister van het nieuw gevormde departement van Publiek Onderwijs, Nationale Nijverheid en Koloniën[27].

Falck heeft zijn eigen visie op deze gang van zaken opgetekend[28]:

> Een middag terwijl ik met Z.M. op het paleis de gewone zaken afdeed en ook de gewone vertrouwelijke bejegening ondervond, deed Hoogstdezelve een eigenhandig schriftuurtje op mijne tafel leggen - een karaktertrek die in vervolg van tijd misschien aan zijne biographen welkom wezen zal - waarbij de voornemens van bezuiniging, van vereenvoudiging en wat dies meer is op eene zoo stellige wijze aangekondigd, en ontwikkeld werden dat ik geen ogenblik twijfelen kon aan de onvermijdelijkheid mijner verwijdering uit het ambt sedert 1813 door mij bekleed. Dat dit ambt tegelijkertijd werd ingetrokken en dat de Mey, onder een minderen titel dan den mijnen, met dezelfde werkzaamheden belast werd, was loutere schijn, door welken beoogd werd om mijn leedwezen over de geheele schikking zoo veel mogelijk te verzachten. De waarheid was dat de Koning allengskens meer zin gekregen had in het koele oordeel van de Mey en in zijne gestadige vlijt en arbeidzaamheid. Dit had mij mogen spijten, maar kwalijk nemen kon ik

23 *Staats-Almanak voor 1815*, p. 46 e.v.
24 Tellegen, *Wedergeboorte*, p. 279. Zie ook Zappey, *Goldberg*, p. 168.
25 Colenbrander in: Tellegen, *Wedergeboorte*, p. 314.
26 K.B. 19 maart 1818 no. 78, S.S., inv. no. 587.
27 K.B. 19 maart 1818 no. 79, eveneens S.S., inv. no. 587.
28 Colenbrander, *Gedenkschriften Falck*, p. 203-205.

het te minder naarmate ik minder voor mij zelven ontveinzen kon dat ik niet meer dezelfde was als in de allereerste jaren van Z.M.'s regering. De overkropping van werk had ik mij ligtelijk getroost, vooreerst omdat het werk doorgaans was van eene belangrijke en voor mij hoogst aangename natuur; ten tweeden omdat ik meende het tijdstip te kunnen voorzien - namelijk wanneer het bestuur in deszelfs voornaamste takken opgerigt en geregeld zoude zijn - waarop de overkropping een einde nemen en het gaandeweg zou beginnen te luwen. Maar luwen in deze beteekenis is al wederom eene uitdrukking die in het woordenboek des Konings ontbreekt. Na de vereeniging van Zuid en Noord, na het in werking brengen der Grondwet, na het in den gang komen van de beide Kamers niet alleen maar ook van de gewestelijke besturen, bleef het even druk als te voren. Instellingen pas beproefd werden al onderworpen aan herziening en hervorming; de portefeuille vulde zich met plans waarvan het eene nog niet ten halve bekookt en ontwikkeld was of het andere werd reeds op het touw gezet, en vooral bij ontstentenis van gewigtige zaken won van lieverlede de smaak voor kleinigheden veld. Waar dus bij voortduring even hard moest worden gewerkt als toen het eerst de onafhankelijkheid des vaderlands en naderhand de vestiging van het rijk der Nederlanden gold, had de Secretaris zichzelven moeten afvragen of hij bij magte en gezind was om verder met den Souverein gelijken tred te houden. Zoo neen, was het in zijn belang om in de voorbaat te zijn en uit eigene beweging naar een goed heenkomen te zoeken; zoo ja, vorderde zijn plicht om al de krachten wederom in te spannen, de zucht voor gezellige genoegens en voor studie te bedwingen, en vooral geen tijd zoek te brengen met vrijen en trouwen. Maar ik verzuimde dit alles ernstig te overleggen, en eene bepaalde keuze te doen tusschen levensgenot en het behoud van mijnen invloed bij den Koning; en terwijl ik alzoo van den eenen dag op den anderen voortleefde, raakte het oude krediet, waarop ik losweg geteerd had, allengskens op, en het ogenblik kwam dat Z.M. zelve de hand uitsteken moest om mij de plaats te doen ruimen op welke Hij met geenen halven ijver, met geene tusschenpoozende werkzaamheid konde gediend zijn.'

Colenbrander geeft de volgende verklaring voor de vervanging van Falck door De Mey: Falck had bij het redigeren van de

stukken invloed willen uitoefenen op 's Konings denkbeelden, wat bij De Mey bepaald niet het geval zou zijn omdat deze 'machinaler' werkte[29]. Evenwel valt er veel te zeggen voor het betoog van De Pater, dat de Koning Falck als secretaris van Staat moest laten vallen niet omdat deze 'het tegenbeeld was van een bureau-koelie', maar om redenen van buitenlandse staatkunde[30].

Met de benoeming van De Mey van Streefkerk kwam in de administratie van Willem I een belangrijke figuur meer naar voren[31]. Onder Schimmelpenninck en Koning Lodewijk was De Mey Kabinetssecretaris geweest. Na de organisatie van de Raad van State in 1814 werd hij door de Souvereine Vorst benoemd tot secretaris van deze Raad. In het volgende jaar werd hij benoemd tot eerste secretaris van het Kabinet des Konings (in die tijd kende men daar nog geen directeur)[32]. Hij verving in 1816 Falck, tijdens diens verblijf te Aken, op de Staatssecretarie[33]. Als Staatsraad in buitengewone dienst belast met de directie van de Staatssecretarie verrichtte De Mey nagenoeg al het werk dat Falck had verzet. De opheffing van het secretariaat van Staat was louter schijn en met ingang van 1 januari 1823 werd De Mey van Streefkerk dan ook benoemd tot 'Onzen Secretaris van Staat, op den voet van onze besluiten van den 23 September 1815 no. 23 La T en van den 5 April 1817 no. 1[34]. Daar in deze besluiten de salariëring en verplaatsingskosten van de ministers waren geregeld, kan hieruit worden afgeleid dat de

29 Colenbrander, *Willem I*, dl. 2, p. 22.

30 De Pater, *Ontslag Falck*. De schrijver van dit artikel schonk geen aandacht aan de kritische vraag van Coolhaas 'hoe het er in de Secretarie van Staat wel mag hebben uitgezien, toen Falck nog aan het hoofd daarvan stond, waar toch vaak aangelegenheden moesten behandeld worden, die niet zoozeer zijn bijzondere belangstelling hadden' (Coolhaas, *Regeeringsreglement*, p. 10). Vgl. het oordeel van Gerretson over Falck's notulen van de Kabinetsraad, die zo 'schandalig onvolledig' waren dat de ontslagen Secretaris van Staat ze maar thuis achterhield opdat ze niet 'onder de oogen van zijn opvolger en wellicht van den Koning zelf zouden komen en zijn wankelende reputatie nog meer zouden schaden' (Gerretson, *Groen van Prinsterer*, *Bescheiden*, I, p. 484).

31 De in 1968 overleden secretaris van de Hoge Raad van Adel jonkheer mr. H.E. van Weede heeft mij meegedeeld dat de familiepapieren van zijn voorvader J.G. de Mey van Streefkerk in 1944 bij het bombardement van kasteel Windesheim zijn verbrand.

32 K.B. 23 maart 1815 no. 140, S.S. inv. no. 91.

33 K.B. 11 juli 1816 no. 44, S.S. inv. no. 264.

34 K.B. 28 december 1822 no. 161, S.S. inv. no. 1568.

Secretaris van Staat op dezelfde wijze werd bezoldigd als een minister.

In september 1823 ging Willem I over tot het instellen van een Raad van Ministers, waarin ook De Mey van Streefkerk zitting kreeg. Art. 2 van het desbetreffende K.B. luidde: 'De Raad van Ministers is zamengesteld uit den Secretaris van Staat, Vice-President van den Raad van State, alle de in de residentie aanwezige ministers die aan het hoofd van eenig Departement van Algemeen Bestuur geplaatst zijn, den Kommissaris-Generaal van Oorlog en den Secretaris van Staat'[35]. Bosscha merkte naar aanleiding hiervan op: 'daar de Staats-Secretarie ook tot taak heeft te verhoeden, dat bij het eene Departement geheel andere beginselen van bestuur worden gevolgd dan bij het andere, zoo neemt ook de Secretaris van Staat deel aan de raadpleging'[36].

De werkzaamheden op de Staatssecretarie en het Kabinet des Konings waren niet altijd van elkaar gescheiden. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de behandeling van de tot de Koning gerichte verzoekschriften. Een advies van de Raad van State uit 1814 noemde het rechtstreeks requestreren bij de Vorst 'één der grootste voorregten van de onderdanen'[37]. Van dit recht werd op grote schaal gebruik gemaakt. De talrijke rekesten werden zowel door de Secretarie van Staat als door 's Konings Kabinet behandeld.

Het was niet uitsluitend de Staatssecretarie die de bevelen des Konings overbracht aan de hoofden der departementen van algemeen bestuur. Het Kabinet des Konings deed dit somtijds ook![38]

Ook een K.B. uit december 1820 laat duidelijk zien dat de werkzaamheden op beide instellingen gecombineerd konden worden: 'Behalve de waarneming der werkzaamheden met welke Onze Kabinets Secretarie uitsluitend belast is, zullen de secretarissen van Ons Kabinet bij voortduring Onzen Staatsraad belast met de directie der Staatssecretarie blijven assisteren in de

35 Dooyeweerd, *Ministerraad*, p. 398. De minuut van het K.B. van 19 september 1823 no. 132 in S.S. inv. no. 1756. Het secretariaat van de Raad van Ministers werd waargenomen door de daartoe aangewezen referendaris van de Raad van State.

36 Bosscha, *Kroon en Ministers*, p. 35.

37 Advies Raad van State 24 mei 1814, S.S. inv. no. 6024.

38 Onvolledig de voorstelling van Van der Pot, *Handboek*, p. 209.

bewerking der stukken die ter Staatssecretarie worden behandeld. Onder het toezicht van Onzen Staatsraad voornoemd, wordt aan Onze Kabinetssecretarissen speciaal opgedragen de onderteekening Onzentwege en de zorg voor de expeditie van alle stukken, welke door Ons commissoriaal gemaakt, of bij marginale dispositiën afgedaan worden, alsmede der kennisgevingen daaruit voortvloeijende'[39].

De archieven van de Staatssecretarie en van het Kabinet des Konings van Willem I beslaan op het Algemeen Rijksarchief achthonderdvijfentwintig strekkende meter, in hoofdzaak bestaande uit souvereine en koninklijke besluiten, rescripten, wetten, alle mogelijke voordrachten en missives van de hoofden der departementen en verzoekschriften van particulieren en instanties. Al deze stukken werden verzameld in het dagelijks 'verbaal' en naar chronologische binnenkomst of behandeling voorzien van een iedere dag opnieuw beginnende doorlopende nummering. Daarmee stemden overeen de 'agenda' der dagelijkse stukken (korte opgaaf van datum, onderwerp, besluit van afdoening), benevens een alfabetische namenklapper op de 'index', waarop de ingekomen of minuten van uitgaande stukken onderwerpsgewijze werden ingeschreven, alle welke delen per jaar gebonden werden. Met deze eenvoudige opzet van het verbaalstelsel is het vrij gemakkelijk om in de reusachtige administratie een stuk terug te vinden. De genoemde opzet geldt zowel voor het gewoon of publiek verbaal als voor het veel kleiner archief van de geheime stukken der Staatssecretarie, dat over het tijdsverloop van 1813 tot en met 1840 toch altijd nog vijfendertig strekkende meter beslaat.

Inzicht in de personeelsformatie van de Staatssecretarie geven twee koninklijke besluiten uit 1823. Bij het eerste K.B.[40] bepaalde de Koning dat bij de Secretarie van Staat als vaste ambtenaren werkzaam zouden zijn één griffier, zeven commiezen en tien adjunct-commiezen, benevens klerken en lager (ook bedienend) personeel. In het tweede K.B.[41] volgden de benoemingen, met ingang van 1 januari 1824, o.a. van L.H. Elias Schovèl tot griffier en A.L.E.G. d'Hamecourt tot commies met de personele titel van referendaris. Elias Schovèl had sedert 1815, toen

39 Art. 1 en 2 van het K.B. van 2 december 1820 no. 63, S.S. inv. no. 1108.
40 K.B. 16 november 1823 no. 82, S.S. inv. no. 1814.
41 K.B. 6 december 1823 no. 123, S.S. inv. no. 1832.

Dassevael de Staatssecretarie had verlaten, de functie van griffier waargenomen[42]. Volgens een rapport van De Mey[43] had Elias Schovèl het algemeen toezicht op de werkzaamheden; daarnaast verrichtte hij veel redactioneel werk en voerde hij het beheer over de Staatsposterij. D'Hamecourt nam tijdens het verblijf van de Koning in Brussel het griffierschap waar, vermoedelijk omdat Elias Schovèl dan tegelijk met de Mey in het Zuiden verbleef[44]. Uit een ander rapport van De Mey[45] blijkt de omvang van het werk ter Staatssecretarie. Voor schrijfloon over 1823 was in totaal f 6.034, - beschikbaar, 'voor welke somme omtrent 67000 bladzijden kunnen afgeschreven worden, hetgeen zoude overeenkomen met 184 bladzijden per dag'. Dit betreft de uitgaande stukken, waarbij men er rekening mee moet houden dat aan tal van autoriteiten afschriften van koninklijke besluiten, die niet gedrukt werden, moesten worden verzonden. In 1822 had men ter Staatssecretarie 19856 bladzijden schrifts geredigeerd, d.w.z. koninklijke besluiten, rescripten, missives van de secretaris van Staat enz.

Veel minder personeel dan de Staatssecretarie telde het Kabinet des Konings dat in 1823 beschikte over twee secretarissen en een ambtenaar, die tevens secretaris van de Koningin was[46]. De personeelsformatie van het Kabinet onderging echter in de loop der jaren een aantal interessante mutaties. In juni 1825 werd de kabinetssecretaris P.L.J.S. van Gobbelschroy

42 Toen De Mey van Streefkerk in 1820 enige maanden ziekteverlof werden toegestaan, belastte de Koning de oud-griffier Dassevael met de waarneming van de directie der Staatssecretarie. Vgl. K.B. 16 augustus 1820 no. 66, S.S. inv. no. 1050.

43 De Mey aan de Koning 30 november 1823, S.S. inv. no. 1832.

44 M.i.v. 1 januari 1832 kwam d'Hamecourt op wachtgeld te staan, waarna hij weldra te Parijs aan lager wal raakte.

45 De Mey aan de Koning 15 oktober 1823 no. 276/v, S.S. inv. no 1814.

46 Van 1820 tot 1821 was C.F. baron Sirtema de Grovestins secretaris van het Kabinet des Konings 'sans en accepter le titre formel, sans nomination, sans traitement, le tout sur un pied provisoire'. Zie zijn *Notice et souvenirs*, p. 134-135. De daargenoemde twee brieven uit 1819 aan De Mey zijn in het archief van de Staatssecretarie niet teruggevonden. Over de werkzaamheid der Kabinetssecretarissen tijdens 's Konings verblijf op Het Loo zie Sirtema de Grovestins, *Notice et souvenirs*, p. 179 noot 1. Sirtema's oordeel over De Mey luidde: 'un grand travailleur, mais comme homme politique et d'Etat, une nullité complète, sa docilité à son maître était telle, qu'on disait de lui, qu'il était une cloche qui ne rendit de sons que lorsque le Roi frappait dessus', *Notice et souvenirs*, p. 101.

benoemd tot minister van Binnenlandse Zaken[47]. In juli van dat jaar werd de Dillenburger E.W. Hofmann, die aan het hoofd stond van 's Konings Duitse kanselarij, aan het Kabinet des Konings verbonden om voorlopig de werkzaamheden van een kabinetssecretaris te verrichten[48].

Een andere regeling voor het Kabinet werd in 1827 getroffen[49]. Vanaf 1 november zouden de werkzaamheden o.a. bestaan uit: a) het samenstellen van uittreksels op agenda's van rapporten, voordrachten, memoriën en rekesten aan de Koning, in een vorm als met goedvinden des Konings door de secretaris van Staat met de kabinetssecretarissen zou worden overeengekomen, welk uittreksel vergezeld moest zijn van een ontwerp-beschikking; b) het aanzuiveren van die agenda na de beschikking des Konings, welke beschikkingen, benevens de agenda, door de Kabinetssecretarie moest worden verzonden aan de Staatssecretarie om daaraan verder gevolg te geven; c) ‘het behulpzaam zijn van Onzen Secretaris van Staat in de bewerking, over het algemeen der stukken, welke ter Staatssecretarie worden behandeld’. Daarop volgde in de instruktie: ‘De Kabinets-Secretarie ontvangt 's Konings bevelen door tusschenkomst der secretarissen van het Kabinet, aan welken de onderteekening der stukken bij par. b van het vorig artikel bedoeld, zoo mede de behandeling van zeer geheime zaken, en de bewaring der stukken, daartoe betrekkelijk, uitsluitend is opgedragen’. De Kabinetssecretarie moest erop letten, dat aan het advies van de Raad van State onderworpen werden voordrachten der ministers betreffende: 1 wetsontwerpen, 2 algemene reglementen van inwendig bestuur van de staat en van bezittingen in andere werelddelen, 3 uitlegging van wetten of algemene reglementen of vrijstelling daarvan, 4 het verlenen van concessies van mijnen, 5 ‘conflicten van regtsmagt door de gouverneurs der provinciën opgeworpen’, 6 goedkeuring van provinciale reglementen, 7 uitlegging enz. daarvan en van die reglementen betreffende verschillen tussen provinciën en gemeenten onderling. Verder moesten niet onnodig rekesten onder het oog van de Koning gebracht worden, maar wel moesten altijd geheel afzonderlijk

47 K.B. 19 juni 1825 no. 65, S.S. inv. no. 2253. Van Gobbelschroy was bij K.B. van 10 april 1816 no. 79, S.S. inv. no. 221, verbonden aan het K.d.K. Daarvóór was hij werkzaam geweest op de Staatssecretarie.

48 K.B. 2 juli 1825 no. 121, S.S. inv. no. 2264.

49 De Mey aan de secretarissen van het K.d.K. 30 sept. 1827 La H 26 geheim, S.S. inv. no. 5702.

worden behandeld ‘de rekesten en memoriën, welke op audientiën of bij andere gelegenheden aan den Koning onmiddellijk worden ter hand gesteld of aangeboden’. Alle stukken die door de ministers voor de Koning bestemd werden, moesten in het vervolg, d.w.z. met ingang van 1 november, naar het Kabinet gezonden worden[50]. De Staatssecretarie kwam er dus bij de toezending niet aan te pas. Het personeel van het Kabinet werd uitgebreid met o.a.G. Groen van Prinsterer als referendaris[51].

Twee jaar later, in 1829[52], droeg de Koning aan Hofmann onder de titel van directeur op ‘het geheel bestuur van Ons Kabinet en de leiding der werkzaamheden die bij hetzelve, door de Kabinets-secretarissen en verdere ambtenaren en geëmployeerden worden verrigt, volgens de mondelinge voorschriften, hem, deswege, door Ons te geven’[53]. Groen van Prinsterer werd bevorderd tot kabinetssecretaris[54].

In december 1832 machtigde de Koning Hofmann om de werkzaamheden in het Kabinet zodanig te regelen, ‘dat, dagelijks, *twee* van de Heeren Secretarissen werkelijke dienst doen, in dier voege dat de *eene* tegenwoordig zij gedurende den geheelen dag, om zich met het loopende werk, namelijk met het lezen der couranten, het schrijven der vereischt wordende briefjes aan de Ministers, enz., en het teekenen en verzenden der stukken bezig te houden, en de *andere* gedurende den tijd die vereischt zal zijn tot het behoorlijk opmaken der agenda van de ingekomene rapporten’[55]. Een jaar later vroeg Groen om gezondheidsrede-

50 Omzendbrief van De Mey aan de ministers 30 sept. 1827 no. 115, S.S. inv. no. 2826.

51 K.B. 30 september 1827 no. 114, eveneens S.S. inv. no. 2826. Wat Groen van 1827 tot 1829 in nauw contact met de Koning verricht heeft, vindt men uiteengezet bij Gerretson, *Groen van Prinsterer*, *Bescheiden*, I, p. 292-306.

52 K.B. 1 april 1829 no. 121, S.S. inv. no. 3167.

53 Von Pastor, *Max von Gagern*, p. 40-41, schildert de werkzaamheid van het personeel van het Kabinet des Konings in enige kamers van het paleis Noordeinde. Op aanbeveling van Freiherr Hans Christoph von Gagern, die hoopte zijn jongste zoon in de Nederlandse diplomatieke dienst geplaatst te zien, benoemde de Koning, na het afwijzend oordeel van zijn minister van Buitenlandse Zaken, bij K.B. van 25 november 1829 no. 101, S.S. inv. no. 3303, Maximilian baron von Gagern tot ‘commies van Staat bij Ons Kabinet’. Bij K.B. van 29 juni 1833 no. 12, S.S. inv. no. 3817 werd Von Gagern op zijn verzoek eervol ontslag verleend.

54 Het aandeel van Groen in het tot stand komen der befaamde Koninklijke boodschap van Willem I aan de Tweede Kamer is eveneens door Gerretson onderzocht. Het resultaat is echter (nog) niet gepubliceerd.

55 De Mey aan Hofmann, 29 december 1832 no. 71, inv. no. 3766.

nen ontslag dat hem verleend werd met behoud van titel en rang van kabinetssecretaris en het toezicht over 's Konings Huis-archief[56].

Aan de top van de Staatssecretarie vonden in de tweede helft van de jaren 1830 belangrijke mutaties plaats. Om gezondheidsredenen vroeg en verkreeg baron De Mey van Streefkerk[57] in november 1835 eervol ontslag als secretaris van Staat. Hij werd benoemd tot minister van Staat 'in welke hoedanigheid hij zitting zal behouden in Onze Kabinets-Raad, en Ons van zijnen raad zal blijven dienen in alle zoodanige voorkomende zaken, waarin Wij denzelven zouden mogen verlangen'[58]. Als secretaris van Staat had De Mey in de jaren '30 ook zitting gehad in de kabinetsraad, waar hij beraadslaagde op voet van gelijkheid met de ministers.

Tot opvolger van De Mey benoemde de Koning zijn staatsraad in buitengewone dienst G. graaf Schimmelpenninck[59], gewezen president der Nederlandse Handelsmaatschappij. Deze benoeming was volgens H. baron van Zuylen van Nijevelt sinds lang voorbereid en zou tot gevolg hebben 'in den kabinetsraad nog meer overwicht te geven aan 's Konings denkbeelden op eenige belangrijke punten'[60]. Schimmelpenninck bekleedde, ook al om gezondheidsredenen, het ambt nog geen jaar. In september 1836 werd de minister van Binnenlandse Zaken H.J. baron van Doorn van Westkapelle ad interim 'alsmede belast met de functiën van Onzen Secretaris van Staat'[61]. In december daaropvolgend werd deze benoeming definitief, terwijl aan Schimmelpenninck eervol ontslag werd verleend met toekenning van rang en titel van minister van Staat[62].

56 K.B. 7 december 1833 no. 106, S.S. inv. no. 3867. Het toezicht over het Huis-Archief was hem opgedragen bij K.B. van 29 oktober 1831 no. 78, S.S. inv. no. 4115.

57 Bij besluit van 16 juni 1826 no. 105 (S.S. inv. no. 2510) bepaalde de Koning (zonder voordracht) 'aan Onzen Secretaris van Staat Jhr. mr. J.G. de Mey van Streefkerk te verleenen den titel van Baron'.

58 K.B. 4 nov. 1835 no. 64, S.S. inv. no. 4074. De benoeming tot lid van de Eerste Kamer aanvaardde De Mey niet wegens de staat zijner gezondheid. Zie K.B. 12 nov. 1835 no. 72, S.S. inv. no. 4076 en K.B. 11 okt. 1836 no. 78, S.S. inv. no. 4066.

59 Eveneens bij K.B. van 4 november 1835 no. 64.

60 Colenbrander, *Gedenkstukken*, deel X^5, p. 589.

61 K.B. 19 september 1836 no. 53, S.S. inv. no. 4061.

62 K.B. 1 december 1836 no. 2, S.S. inv. no. 4198. Bij K.B. van 1 december 1836 no. 4, eveneens S.S. inv. no. 4198, werd Schimmelpenninck benoemd tot lid van de Eerste Kamer.

Met baron Van Doorn van Westkapelle verscheen de vierde en laatste secretaris van Staat ten tonele. In tegenstelling tot 1818 gold in de jaren 1830 de benoeming van een minister tot secretaris van Staat kennelijk als een promotie. Typerend voor de centrale positie van Van Doorn was dat hij spoedig gedoodverfd werd als de 'grootvizier' van Willem I. Zelf vond Van Doorn dat zijn nieuwe functie hem niet veel voordelen bood. Aan Van Gobbelschroy, die na de Belgische opstand als orangist trouw aan de Koning gebleven was, schreef hij[63]: 'Mieux que tout autre vous pouvez apprécier ce qu'il a du m'en couter de quitter ce département pour être, comme disait assez naïvement un de nos diplomates, le premier esclave du Royaume des Pays-Bas'. Het grote vertrouwen dat de Koning in hem stelde belette evenwel dat Van Doorn er spijt van zou hebben, mits zijn gezondheid 'résiste au travail assidu et bien souvant très fatiguant'.

De nieuwe secretaris van Staat werkte nog ruim een jaar samen met Elias Schovèl, die echter met ingang van 1 april 1838 als griffier eervol ontslagen werd[64]. In zijn plaats benoemde de Koning A.G.A. ridder van Rappard, tot dan toe referendaris bij het departement van Binnenlandse Zaken[65]. Deze benoeming was begrijpelijk aangezien Van Doorn als minister van Binnenlandse Zaken zijn referendaris Van Rappard als een hoogst nauwkeurig en vertrouwd ambtenaar had leren kennen. Toen Van Doorn in juni 1839 afwezig was werkte Van Rappard bijna dagelijks met de Koning in diens Kabinet ten paleize. De Vorst had hem toen reeds belast met de waarneming van het secretariaat van de Raad van Ministers voorzover deze Raad zich bezig hield met het voorbereiden der uitvoering van de op 19 april 1839 te Londen gesloten tractaten betreffende de scheiding van Nederland en België[66].

Intussen waren de werkzaamheden van het Kabinet des Konings toegenomen. In 1835 had Hofmann de Koning er schriftelijk op gewezen dat zijns inziens de aangelegenheden van 's Vorsten hofhouding en 'over het algemeen Hoogstdeszelfs particuliere zaken meer eigenaardig behooren ter behandeling van Hoogstdeszelfs Kabinet, dan wel van de Staats-Secretarie.

63 A.R.A., archief Buitenlandse Zaken inv. no. 795a, 24 januari 1836 (bedoeld zal zijn 1837).
64 K.B. 29 maart 1838 no. 81, S.S. inv. no. 4351.
65 K.B. 29 maart 1838 no. 82, eveneens S.S. inv. no. 4351.
66 K.B. 23 april 1839 no. 67, S.S. inv. no. 4473.

Evenwel worden sommige van deze soort zaken, al is ook het Rijk in geenerlei opzigte daarin betrokken, ter Staats-Secretarie behandeld, en Uwer Majesteits besluiten en dispositiën omtrent dezelve aldaar uitgevaardigd. En wat meer is, andere zaken van dien aard worden nu en dan ter Staats-Secretarie en dan eens weder bij het Kabinet behandeld, hetgeen niet alleen onzekerheid in de behandeling der zaken te wege brengt, maar tevens onvolledigheid der archieven zoo ter Staats-Secretarie als bij het Kabinet ten gevolge heeft'. In overeenstemming met Hofmanns inzichten bepaalde de Koning daarop dat voortaan 'alle stukken, bepaaldelijk betrekking hebbende tot de zaken en aangelegenheden van Ons Huis, van Onze Hofhouding en van Onze Thesaurie, en, in het algemeen alle de zoodanige, welke met Onze byzondere geldmiddelen in verband staan, uitsluitend bij Ons Kabinet behandeld en de beschikkingen en besluiten daaromtrent aldaar opgemaakt en uitgevaardigd worden'. In geval van twijfel moesten de secretaris van Staat en de directeur van het Kabinet des Konings overleg plegen[67].

Nadat Hofmann sinds 1839 postillon d'amour was geweest tussen Willem I en gravin D'Oultremont[68], verdween de directeur van 's Konings Kabinet in de zomer van 1840 uit de omgeving van Willem I. Met ingang van 15 juli werd hem eervol ontslag verleend 'onder betuiging van Onze bijzondere tevredenheid wegens de aan Ons en aan het Rijk, door hem bewezene diensten'[69]. De onderstelling van Gerretson: 'Het heengaan van Hofmann heeft wel in verband gestaan met de reeds voorgenomen abdicatie des Konings'[70], is niet bewezen.

Na de dienaar verdween de koninklijke meester van het staatkundig toneel. 's Konings abdicatie had plaats ten paleize Het Loo op 7 oktober 1840 's middags te twaalf uur. De laatste regeringsbeslommeringen van Willem I waren omvangrijk. Op

67 S.S. inv. no. 4073, exh. 3 november 1835 no. 77. Het doet vreemd aan als men ziet dat in 1814 de inrichting der hofhouding, der paleizen enz. over de Staatssecretarie loopt. Zelfs in 1829 nog werden besluiten betreffende 's Konings bastaarddochter jonkvrouwe Wilhelmina Maria von Dietz, geboren in 1812 te Berlijn en in 1829 te Dobbin in Mecklenburg gehuwd met Freiherr Karl von Jasmund, ter Staatssecretarie behandeld en in de archieven aldaar te midden van de staatsstukken opgeborgen. Zie de besluiten van 22 juli 1829 no. 116 en no. 171, S.S. inv. no. 3231.

68 Roppe, *Omstreden huwelijk*, p. 36.

69 K.B. 16 juni 1840 no. 1, S.S. inv. no. 4602.

70 Gerretson en Van Essen, *Groen van Prinsterer*, *Briefwisseling*, dl. 2, p. 318 noot 5.

5 en 6 oktober werden ter Staatssecretarie respectievelijk 185 en 274 stukken afgedaan en op die gedenkwaardige 7de oktober luidde de nummering der behandelde documenten op de agenda als volgt: 1-39 gewone stukken, 40-113 ‘requesten vervallen’, 114 het laatste gewone koninklijk besluit door de Koning genomen (betreffende het opnieuw plaatsen van een officier in actieve dienst), waarna als nos. 115 en 116 komen de proclamaties waarbij Koning Willem I afstand deed van de troon en Koning Willem II de regering aanvaardde, beide medeondertekend door Van Doorn zonder vermelding van zijn hoedanigheid[71].

Enkele leden van het kabinetspersoneel bleven in dienst van de afgetreden Vorst, anderen werden aangesteld bij het nieuwe Kabinet des Konings.

Alvorens de opheffing van de Staatssecretarie door Koning Willem II te behandelen moet men er zich rekenschap van geven, dat in de zevenentwintig jaren van haar bestaan de manier van werken der secretarie vaak was aangevochten. De redelijkheid van haar bestaan werd erkend door de in 1818 ingestelde commissie tot bezuiniging in de staatsdienst[72]. Uit een aantekening van de Koning op het voorlopig rapport van de commissie blijkt, dat er toen aan gedacht werd het ministerie van Buitenlandse Zaken met de Staatssecretarie te verenigen: ‘Eene opinie behalven omtrend de vereeniging van Buitenlands met Staats Secretary welke althans voor als nog niet uitvoerbaar is’[73]. De Mey was ter zelfder plaatse van mening: ‘Buitenlandsche Zaken: dient behouden te blijven, doch de vereeniging met de Staats Secretarie als mogelijk en wenschelijk te beschouwen’.

In een rapport aan de staatscommissie schreef De Mey in 1819[74] dat de Staatssecretarie ‘het middenpunt’ was ‘van de voorname werkzaamheden van alle de departementen van algemeen bestuur’, het departement vanwaar 's Konings bevelen uitgingen, waar alle koninklijke besluiten werden opgemaakt

71 S.S. inv. no. 4637. Onjuist is de mededeling van Wijne, *Willem I*, p. 46: ‘Op de dag van zijn aftreden werkte hij voor het middaguur nog 143 stukken door en voorzag ze van zijn handtekening’.

72 De tekst van het geheim besluit van 1 augustus 1818 La TT is afgedrukt bij De Brauw, *Departementen van algemeen bestuur*, p. 248-250. De minuut van het K.B. in S.S. inv. no. 5656. Zie voor de mening van de staatscommissie bijlage V en VI.

73 S.S. inv. no. 5657, exh. 20 juni 1819 La Q4.

74 Rapport 26 augustus 1819 no. 244/v, S.S. inv. no. 5934.

voor zover de ontwerpen ervan niet door de ministers werden ingediend. Hoeveel werk er voortdurend verzet moest worden blijkt uit de werktijden: van 's morgens negen tot 's avonds tien uur, met een korte onderbreking voor het middagmaal. Op zon- en feestdagen werd normaal doorgewerkt.

Het werk der staatscommissie van 1818 had geen gevolg voor de organisatie van de Staatssecretarie. Wel werden in 1823 de bureaux der departementen van algemeen bestuur uniform gereorganiseerd[75].

Uit verschillende archiefstukken blijkt dat in de jaren 1820 gedacht werd aan een reorganisatie van de Raad van State in verband met de Staatssecretarie. In een eigenhandige nota uit die tijd overwoog de Koning - zonder ertoe te besluiten -: 'Dat de S.v.S. de Mey insgelijks worde benoemd tot V(ice) Pr(esident) v.d.R.v.S. met bepaling dat eene andere en nadere verhouding zoude plaats hebben tusschen S.S. en R.v.S. nader op voorslag te bepalen, zullende verder teffens daarbij in overweging te nemen zijn of en welken invloed zulks hebben zoude op het Kabinet en de verhouding van hetzelve tot de S.S.'[76].

Toen Willem I op 20 oktober 1830 besloten had zijn regeringszorgen voorlopig niet meer over de Zuidelijke Nederlanden uit te strekken benoemde hij een nieuwe staatscommissie om noodzakelijke bezuinigingen in de staatsdienst door te kunnen voeren[77]. Deze commissie stelde in november 1830 in een rapport aan de Koning voor om de Staatssecretarie op te heffen[78]. Een maand later deed de commissie het voorstel om het aantal ministers voorlopig tot vijf terug te brengen en 'het departement der Staatssecretarie' benevens de Hoge Raad van Adel - waarvan het werk gedeeltelijk door het Kabinet des Konings zou kunnen worden overgenomen - op te heffen[79].

In antwoord daarop schreef De Mey aan de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken dat 's Konings denkbeeld bestond 'in eene vereeniging van de hoofden der ministerieele

75 K.B. 4 september 1823 no. 7, S.S. inv. no. 1741.

76 A.R.A., archief Kabinet des Konings, bruikleen van het Koninklijk Huisarchief 1963, inv. no. 3.

77 De Brauw, *Departementen van algemeen bestuur*, p. 246-247. De minuut van het K.B. van 23 oktober 1830 no. 92 in S.S. inv. no. 3484.

78 Zie bijlage VII.

79 Afschrift van het rapport van 4 december 1830 in S.S. inv. no. 3585 exh. 12 juli 1831 no. 31. Zie voor de voorstellen van de commissie tot reorganisatie der departementen De Brauw, *Departementen van algemeen bestuur*, p. 193-198.

departementen met den Raad van State. De Raad van State zoude dan worden ondergedeeld in zoo vele afdeelingen, als er, volgens het ontwerp der Staatscommissie voortaan ministerieele departementen zijn zouden. Die afdeelingen zouden respectivelijk als ministerieele departementen en de voorzitters als hoofden derzelve, met den onderscheidenden titel van minister, of zoodanigen anderen, als in verband met hunne meer verhevene betrekking oorbaar mogt gevonden worden, werkzaam zijn. Alle zaken, waarop de Raad van State, volgens de Grondwet moet worden gehoord, of waarover de betrokkene afdeeling of haar voorzitter nuttig of raadzaam mogt oordeelen dien Raad te raadplegen, zouden in den vollen Raad worden gebragt, alvorens aan den Koning te worden onderworpen, terwijl Z.M. op voorkomende stukken, naar bevind, hetzij den vollen Raad, hetzij eene of meer van deszelfs afdeelingen, zoude hooren. --- De vergaderingen van den vollen Raad zouden, zoo als thans plaats heeft, drie maal 's weeks kunnen gehouden worden; eene derzelve zoude meer bepaaldelijk kunnen worden bestemd tot behandeling van de meest gewigtige zaken onder voorzitting van den Koning zelve. --- Het departement der Staatssecretarie zoude, bij zoodanige inrigting van de Raad van State, in dezelve geheel kunnen worden ingesmolten'[80].

De ministers Van Maanen en Van Doorn reageerden hierop in wezen afwijzend[81]. Hun rapport werd door De Mey toegezonden aan jonkheer R.W.J. van Pabst van Bingerden[82], die in een nota 's Konings inzichten uitvoerig betreed en zich niet kon voorstellen 'dat de ineensmelting van de Staatssecretarie met die van den Raad van State eene wezenlijke vereenvoudiging en bezuiniging zal te weeg brengen; beiden zullen afzonderlijke bezigheden behouden. Die van den Raad van State is reeds eenvoudig ingerigt en niet met werklieden overladen. De Staatssecretarie zal mogelijk door het afleiden van werkzaamheden naar de provinciën en door het contreseign der ministers, wan-

80 De Mey aan Van Maanen en Van Doorn 22 december 1830, S.S. inv. no. 3585.

81 Van hun uitvoerig betoog volgt het slot als bijlage VIII.

82 Voorzitter van de bij K.B. van 1 oktober 1830 no. 72, S.S. inv. no. 3474, ingestelde staatscommissie voor het ontwerpen van wettelijke bepalingen 'om in de Grondwet en in de bestaande betrekkingen tusschen de twee groote afdeelingen van het Koningrijk de veranderingen daar te stellen, welke de algemeene belangen en die van elk der gezegde afdeelingen vorderen'.

neer dit mogt ingevoerd worden, eenige verandering en vermindering kunnen ondergaan. Of echter ooit de Staatssecretarie zal kunnen gemist worden, meent de ondergeteekende, op gronden door den minister van justitie bijgebragt, te mogen betwijffelen'[83].

In 1831 legde De Mey een concept-besluit op tafel waarbij de Staatssecretarie zou worden verenigd met het Kabinetssecretarie. Het contrasigneren van wetten en besluiten, die van de Koning uitgingen, zou geschieden door de ministers die met de uitvoering belast waren[84]. Het verwachte besluit kwam echter niet tot stand. Wel werd de personeelsformatie van de Staatssecretarie teruggebracht tot één griffier, vier commiezen en vier adjunctcommiezen, benevens negen personen voor het schrijfwerk, 'bladschrijvers', die bij het uur werkten als 'uristen', doch die vervangen dienden te worden door surnumeraire ambtenaren[85].

Met dit besluit werd het verzet dat in de Staten-Generaal tegen het bestaan van de Staatssecretarie was gerezen, niet bezworen. Herhaaldelijk werd in de afdelingen de wens geuit om uit overwegingen van bezuiniging de secretarie van Staat met het Kabinet te verenigen. De Mey was ervan overtuigd 'dat bij eene vereeniging der Staats Secretarie met het Kabinet des Konings, de zaken met gelijken spoed, orde en regelmatigheid zouden kunnen worden behandeld als tegenwoordig'[86].

In 1834 besloot Willem I, ten gevolge van zijn belofte aan de Staten-Generaal dat de gewone inkomsten de gewone uitgaven over 1835 moesten dekken, voor dat jaar een deel, en wel f 10.000,- der kosten van Staatsecretarie en Kabinet des Konings, die tot dan toe beide uit 's Rijks kas betaald werden, uit zijn particuliere fondsen te betalen[87]. De Koning herhaalde dit in de volgende jaren. Zo nam hij in 1837 de kosten van zijn Kabinet over dat jaar voor zijn persoonlijke rekening[88].

83 S.S. inv. no. 3585, exh. 22 februari 1831 La N6 geheim, nader exh. 12 juli 1831 no. 31.
84 S.S. inv. no. 3585, exh. 22 februari 1831 La N6 geheim, nader exh. 12 juli 1831 no. 31.
85 K.B. 12 juli 1831 no. 31, S.S. inv. no. 3585.
86 De Mey aan de minister van Financiën van Tets van Goudriaan 5 januari 1834, S.S. inv. no. 5765 La I geheim. Zie voor het standpunt van Van Tets bijlage IX. Zie ook bijlage X.
87 Zie de eigenhandige nota van de Koning in S.S. inv. no. 5769 exh. 28 mei 1834 La N 15.
88 K.B. 1 maart 1837 no. 63, S.S. inv. no. 4227.

Nadat in 1840 de wijziging van de grondwet tot stand was gekomen, waardoor o.a. de strafrechtelijke verantwoordelijkheid der ministers werd ingevoerd, liet Willem I door Van Doorn de ministers van Justitie, Buitenlandse Zaken en Binnenlandse Zaken vragen hoe zij gezamenlijk dachten over 'de verantwoordelijkheid der hoofden van de ministeriële departementen en derzelver mede-onderteekening. Welke regelen zijn dienaangaande, althans ten aanzien der mede-onderteekening, te stellen en welke voorschriften zijn er omtrend aan de hoofden der departementen te geven? Zou, in verband daarmede, de Staats-Secretary niet behooren te worden opgeheven, hetgeen tevens tot bezuiniging zou strekken? Of kan de Staats-Secretary daarbij geheel of gedeeltelijk blijven bestaan? Behoort er, in geval van suppressie der Staats-Secretary, toch niet eenig centraal punt te zijn tot bewaring van 's Konings besluiten en andere voorschriften?'[89].

Het uitvoerige antwoord van Van Maanen, Verstolk en De Kock kwam reeds twee weken later[90]. Het was op het departement van Justitie ontworpen in opdracht van Van Maanen[91], waarschijnlijk door de referendaris A.W. van Appeltere. Eén van diens aantekeningen aldaar luidt: 'Staats-Sekretarie. Kan niet opgeheven worden. Dat centraal punt is onmisbaar, en de vervanging van hetzelve door eenig ander, b.v. door het Kabinet des Konings[92] zal in de zaak geene wezenlijke verandering brengen, en ook niet leiden tot eenige werkelijke besparing van kosten. Daarenboven schijnt het gevoegelijk, dat die centrale bemoeying aan eenen Rijksambtenaar blijve opgedragen'. In het conceptantwoord staat: 'Het zal misschien meer met de nieuwe instellingen overeenkomen, dat de Besluiten bij de departementen zelf worden opgemaakt, schoon niets verhindert, dat zulks in dezelfde gevallen als thans, ter Staats-Secretarij geschiede'. Deze

89 Afgedrukt bij De Bosch Kemper, *Geschiedenis*, dl. 3, letterkundige aanteekeningen p. 86-87. De minuut van het schrijven van Van Doorn, gedateerd 10 september 1840, in S.S. inv. no. 5856 La C 47 geheim. In het kader van het regeringsstelsel van Willem I verwondert het niet, dat de Koning van slechts drie ministers een collectief advies vroeg en niet van de Raad van Ministers qua talis.

90 Afgedrukt bij De Bosch Kemper, *Geschiedenis*, dl. 3, letterkundige aanteekeningen, p. 87-95. De minuut van het rapport, gedateerd 24 september 1840, in S.S. inv. no. 5857 exh. 10 oktober 1840 La N 52 geheim.

91 A.R.A., verzameling Van Maanen, aanwinst 1900, XXIII, inv. no. 216.

92 Daarnaast schreef Van Maanen in potlood: 'ook ander dep. van alg. bestuur'.

passage staat met zoveel woorden niet in het door de drie ministers vastgestelde antwoord te lezen waarin zij een pleidooi voerden voor het vrijwel onveranderd voortbestaan der Staatssecretarie, ongeacht het invoeren der ministeriële verantwoordelijkheid.

Toen Willem I op 7 oktober abdiceerde had hij nog geen besluit genomen op het voorstel van Van Maanen c.s. De Bosch Kemper acht het niet geheel onwaarschijnlijk,, dat Willem I, in strijd met het advies der drie opgenoemde ministers, de opheffing van het secretariaat van Staat aan zijn opvolger heeft aangeraden'[93].

Koning Willem II besloot spoedig om met ingang van 31 december 1840 de Staatssecretarie op te heffen. In afwachting van de reorganisatie werd de secretaris van Staat Van Doorn belast met het bestuur van het Kabinet des Konings. Tevens werd hem opgedragen een rapport uit te brengen 'omtrent de maatregelen, welke in verband met die opheffing, zullen behooren genomen te worden tot het verrigten der werkzaamheden welke noodig blijven, in het byzonder ook wat betreft het registreren, expediëren en bewaren der stukken en archieven; alsmede over de vraag: of daarvoor eene afzonderlijke instelling zal worden vereischt, dan wel, of dezelve in eene en dezelfde organisatie met die van Ons Kabinet zal kunnen begrepen worden'[94]. Zonderling genoeg werd het besluit niet aan de ministers bekend gemaakt. Zij moesten het lezen in de krant![95].

In zijn rapport van medio december bepleitte Van Doorn de ineensmelting van de Staatssecretarie en het Kabinet des Konings tot één instelling met behoud van de mogelijkheid om de staatsacta sinds de Bataafse tijd te raadplegen, zowel in het belang der administratie als in dat der geschiedschrijving. Daartoe moest er een centrale instelling komen onder de naam van Kabinets- en Staatsgriffie. De kosten ervan konden tot op iets meer dan de helft van het ogenblik worden teruggebracht[96].

93 De Bosch Kemper, *Geschiedenis*, dl. 3, p. 305.

94 K.B. 20 oktober 1840 no. 8, S.S. inv. no. 4639, afgedrukt bij De Bosch Kemper, *o.c.*, letterkundige aanteekeningen, p. 95. De aldaar vermelde ondertekening 'Willem II' is natuurlijk onjuist. Geen enkele Koning ondertekende met zijn volgnummer.

95 Van Maanen aan Falck 25 oktober 1840; A.R.A., verzameling Falck inv. no. 119.

96 Krachtens het handschrift der minuut is vrijwel het gehele voorstel letterlijk afkomstig van en geschreven door Van Rappard. Van Doorn nam bijna alles van hem over, tenzij hij van te voren Van Rappard precies heeft voorgeschreven hoe hij zich de komende gang van zaken gedacht had. Zie voor het rapport van 16 december 1840 bijlage XI.

Op basis van het rapport van Van Doorn stelde de Koning met ingang van 1 januari 1841 een nieuw Kabinet des Konings in met de griffier der Staatssecretarie Van Rappard als directeur[97]. Het koninklijk besluit werd gecontrasigneerd door Van Doorn, die hiermee afscheid nam van het kanselarijtoneel nadat hij tegenover Willem II de nederlaag had geleden[98].

Dit laatste is duidelijk in het licht gesteld door J.W.E. Scheltus, hoofdcommies bij het kabinet van het ministerie van Binnenlandse Zaken, die in 1892 voor minister J.P.R. Tak van Poortvliet een nota opstelde over de geschiedenis en inrichting van het Kabinet der Koningin, welke nota door de minister werd aanvaard en aan de Koningin-Regentes toegezonden[99]. In die nota schreef Tak van Poortvliet over het rapport van Van Doorn uit december 1840 betreffende de Staatssecretarie: 'Helder en beknopt teekent deze omschrijving het autocratische, eenhoofdige bestuur van het werk; het beeld van zijnen dagelijkschen arbeid. --- De origineele rapporten en minuten leveren het bewijs dat tusschen Koning Willem II en den Secretaris van Staat omtrent den naam der nieuwe instelling verschil van gevoelen heeft bestaan. --- Willem II gevoelde zich kennelijk tot den in het rapport der drie ministers geschetsten toestand onder Lodewijk Napoleon's bestuur aangetrokken. De nieuwe instelling zoude zijn *Kabinet* wezen. En in de ontwerp-besluiten werd in de verschillende redactiën waar hij voorkwam, de naam van *Kabinets*- en *Staats-Griffie* met rooden inkt doorgeslagen en in *Kabinet des Konings* veranderd. Van Doorn, de man van het oude régime, maar tevens in den Staatsdienst en het Staatsbestuur vergrijsd en met hunne eischen en behoeften volkomen vertrouwd, wenschte eene *Griffie*, eene "verzamelplaats van akten der Hooge Regering", zonder uit te sluiten "het doen van werkzaamheden". De Koning organiseerde daarentegen zijn *Kabinet*, maakte de "werkzaamheden" hoofdzaak

97 K.B. 22 december 1840A no. 44, S.S. inv. no. 4654; zie bijlage XII

98 Bij K.B. van 25 december 1840 no. 23, S.S. inv. no. 4655, werd Van Doorn van Westkapelle benoemd tot minister van Staat en tot secretaris van Staat, vice-president van de Raad van State. Gerretson, *Groen van Prinsterer, Briefwisseling*, dl. 2, p. 443, noot 6 laat de Staatssecretarie ten onrechte opheffen bij het K.B. van 31 maart 1842 betreffende de Raad van Ministers. Onjuist is ook, dat Gerretson in *Groen van Prinsterer, Briefwisseling*, dl. 1 herhaaldelijk citeert 'R.A. Kabinet' waar bedoeld moet zijn 'A.R.A., Staatssecretarie'.

99 A.R.A., archief Kabinet des Konings, inv. no. 4283 exh. 10 oktober 1893 La J.

en voegde daaraan toe wat Van Doorn als hoofdzaak beschouwde. De *Griffie* ware van zelve een onderdeel geworden van het algemeene Staatsbestuur, onder den invloed gekomen der ministeriëele verantwoordelijkheid. Het *Kabinet* bleef een tweeslachtig karakter behouden en heeft in zijne tegenwoordige inrichting, na meer dan vijftig jaren nog altijd geene vast afgebakende plaats verkregen. Half Staatsinstelling en half persoonlijke dienst des Konings, bleef de tweederlei arbeid er dooreen gemengd'.

De archieven van Staatssecretarie en Kabinet des Konings zijn in deze eeuw, krachtens besluiten van Koningin Wilhelmina, tot aan 1 januari 1898 van het Kabinet der Koningin overgebracht naar het Algemeen Rijksarchief waar zij het materiaal leverden voor bovenstaande uiteenzetting.

Bijlagen

I. Souverein besluit van 7 december 1813 no. 2[1]

Wij Willem Fredrik bij de Gratie Gods Prins van Oranje Nassau, Souvereine Vorst der Vereenigde Nederlanden enz. enz. enz.

Willende, in afwachting der finale regeling van de verschillende takken van het publiek bestuur en der vaststelling van volledige instructien voor de hooge ambtenaren die door Ons aan derzelver hoofd geplaatst zijn of zullen worden, eenige bepalingen maken omtrent hunne relatien tot Ons en de wijze waarop hunne voordrachten en rapporten ter Onze kennis gebracht zullen worden;

Hebben besloten en besluiten:

1.

Twee maal in de week zal er, onder Onze voorzitting, eene bijeenkomst gehouden worden van den Secretaris van Staat voor de Buitenlandsche Zaken, den Eersten President van het Hooge Geregtshof, Onze Commissarissen Generaal voor de Zaken van Oorlog, en Financien, Binnenlandsche Zaken, en Marine, en den Algemeenen Secretaris.

2.

Dezelve zullen Ons, in die bijeenkomst, schriftelijk rapport doen over al het gene hun ten dien einde zal zijn gerenvoyeerd geweest.

1 Geschreven door Falck Geparafeerd 'W', dus niet ondertekend door de Souvereine Vorst. S.S. inv. no. 1.

3.

Zij zullen Ons tevens de voordrachten inleveren die zij voor de hun respectivelijk toebetrouwde administratien vermeenen nuttig en noodzakelijk te zijn, het zij die voordrachten betrekking hebben tot zaken, dan wel tot persoonen welker aanstelling Onzentwege hun gepast en raadzaam voorkomt.

4.

Wanneer die voordrachten door Ons zijn geagreëerd zullen zij in eene volgende gewone Bijeenkomst dienovereenkomstige Concept Besluiten overleggen, welke, van Onze bekrachtiging voorzien, op de Algemeene Staatssecretarie dienen zullen ter opmaking en expeditie der finale Besluiten.

5.

Van de bepalingen in de voorgaande artikelen vermeld zal, buiten gevallen van noodzakelijken spoed en urgentie, geene afwijking worden gedoogd.

6.

De volgens art. 1 tot de Bijeenkomsten geroepene Hooge Ambtenaren zullen Ons voorts adviseeren over alle zaken van wetgeving en regeering waarover Wij goed zullen vinden hunnen raad in te nemen en zulks tot dat Wij eenen eigentlijken Staats-Raad zullen hebben georganiseerd en in werking gebracht.

7.

Voor de bijeenkomsten hier boven omschreven bepalen Wij den Woensdag en Saturdag, des voormiddags ten tien uur. ----

II. Souverein besluit van 31 december 1813 no. 38[2]

Hebben besloten en besluiten:

1. Tot Algemeenen Secretaris van Staat wordt benoemd de heer A.R. Falck, en zulks tot op Ons kennelijk wederzeggen[3].

2 Minuut, geschreven door Falck. S.S. inv. no. 2.
3 De woorden achter de komma zijn later bijgevoegd door Falck.

2. Hij zal, in die qualiteit, de directie hebben over de Algemeene Staats Secretarie en zorgen dat de door Ons te nemen besluiten,

zoodra Wij hem dezelve zullen hebben gecommuniceerd, aldaar opgemaakt en, na door Onze handteekening bekrachtigd te zijn geworden, kopielijk worden gedepecheerd aan de administratien en departementen bij derzelver inhoud geconcerneerd.

3. Hij zal in geregelde en onafgebrokene relatie zijn met de secretarissen van Ons Kabinet, ten einde des te beter te kunnen zorgen voor de spoedige expeditie van alle stukken van algemeen belang welke eene kennisneming of resolutie van Onze zijde vereischen.
4. In de ministerieele bijeenkomsten bij Ons besluit van den 7 dezer no. 2 bepaald, zal hij tegenwoordig zijn en de pen voeren[4].
5. Aan hem is de bezorging aanbevolen van het volgens Ons besluit van 18 December jl. no. 5, uit te geven Staats Blad.
6. Wij reserveeren Ons om behalve deze algemeene pointen zoodanige nadere en meer uitvoerige instructie te arresteeren als Wij, bij vervolg van tijd, en naar gelang der omstandigheden geraden oordeelen zullen[5].
7. Tot griffier en archivist ter Algemeene Staats Secretarie wordt benoemd de heer S. Dassevael, op de instructie aan den voet dezes vermeld sub. no. 1.
8. Tot eersten commies op dezelve Staats Secretarie den heer L.H. Elias Schovèl; en zulks almede op de instructie hieronder vermeld sub. no. 2.
9. De Algemeene Secretaris van Staat zal Ons ten spoedigste ter approbatie voorleggen de verdere inrigting der Staats Secretarie en de benoemingen der geëmployeerden die bij dezelve noodig bevonden zullen worden.
10. Afschriften van dit besluit zullen worden gezonden aan den secretaris van staat voor de B(uitenlandse) Z(aken), den 1ste president, Onze CC. GG[6]. van O(nderwijs), F(inanciën), B(innenlandse) Z(aken) en Marine, de DD. GG[7]. der Centrale Kas en Nationale Schuld, de Rekenkamer, den Postm(eeste)r Gen(eraa)l en den C(ommissaris) G(eneraal) v(an) Policie, aan den benoemden Algemeenen Secretaris van Staat; voorts met bijvoeging van de instructie no. 1 aan den heer S. Dassevael en eindelijk met bijvoeging der instructie no. 2 aan den heer L.H. Elias Schovèl tot informatie en narigt.

(w.g.) Willem.[8]

4 Bijlage I.
5 Voor zover bekend is dit niet gebeurd.
6 Commissarissen-generaal.
7 Directeuren-generaal.
8 Zonder medeparaaf, zonder plaats van uitvaardiging.

De twee hieronder volgende bijlagen werden in het besluit geïnsereerd.

IIa. Instructie[9] voor den griffier[10] en archivist der algemene staatssecretarie

Art. 1. Aan hem is, onder het opperbestuur van den Algemeenen Secretaris van Staat, opgedragen de directie ter Algemeene Staats-Secretary, zullende hij zorgen dat, in het algemeen, de goede orde en de geregelde werkzaamheid onder de geëmployeerden, in allen opzigte, worde bewaard en gehandhaafd.

Art. 2. Hij ontvangt van den Algemeenen Secretaris van Staat, alle de stukken, waarop door Z.K.H. besluiten zijn genomen, en zorgt dat alle deswegens noodige extensiën ten spoedigsten worden in gereedheid gebragt, om, aan de goedkeuring en teekening van Z.K.H. te kunnen worden aangeboden.

Art. 3. De geteekende stukken ontvangt hij mede van den Algemeenen Secretaris van Staat, en zorgt voor alles wat tot eene goede, prompte en geregelde expeditie behoort.

Art. 4. Meer byzonder en personeel is hij gehouden tot de redactie en extensie van alle zoodanige stukken als welke hem door den Algemeenen Secretaris van Staat zullen worden opgedragen.

Art. 5. Speciaal is hij belast met de bezorging, verzending en comptabiliteit van het Staatsblad bij besluit van Z.K.H. van den 18 December 1813 no. 5 opgerigt.

Art. 6. Behalven het dagelijks toezigt bij art. 1 vermeld, is de griffier[10] en archivist gehouden om, telken drie maanden, den staat der werkzaamheden van alle de geëmployeerden opzettelijk naar te gaan, en verpligt zijn deswegens, aan den Algemeenen Secretaris van Staat schriftelijk verslag te doen, daarbij melding makende van de wijze waarop de geëmployeerden zich van hunnen pligt hebben gekweten, ter onderscheiding van de zoodanigen, welke door hunnen meerderen vlijt bijzondere aanspraak op belooning of aanmoediging hebben[11].

Art. 7. Hij zorgt voor de inrigting en dagelijksche bijhouding van eene lijst van commissoriale zaken, waarop Z.K.H., hetzij met, hetzij zonder tijdsbepaling, rapporten of voordragten verlangd heeft; ten-

9 De gehele instructie is geschreven door Dassevael.
10 Aanvankelijk had Dassevael hier geschreven: ‘Secretaris’.
10 Aanvankelijk had Dassevael hier geschreven: ‘Secretaris’.
11 Vermoedelijk is deze bepaling een dode letter gebleven, daar dergelijke verslagen niet zijn aangetroffen in de archieven der S.S.

einde ieder oogenblik des begeerd wordende, onder het oog van Z.K.H. te kunnen worden gebragt.

Art. 8. Eene gelijke lijst van in advijs gehoudene zaken voor een bepaalden of onbepaalden tijd, zal mede ter Algemeene Staats Secretary worden opgemaakt en bijgehouden; en op dien zoowel als op de lijst bij art. 7 vermeld, worden aangeteekend het besluit waarbij de commissoriale of aangehoudene zaak wordt afgedaan.

Art. 9. Hij is verantwoordelijk voor de goede bewaring van alle charters en staats-papieren ter Algemeene Staatssecretary wordende gecustodieerd, daaronder speciaal begrepen de archieven van het Algemeen Bestuur dezer landen, tot en met den jare 1810; en zorgt dat allen welke daarbij kunnen zijn geconcerneerd ten allen tijde kunnen worden geriefd van alle zoodanige retroacta als zij mogen noodig hebben.

Art. 10. Aan particulieren echter zal uit het archief geene visie of afschriften mogen gegeven worden zonder stellig verlof van den Algemeenen Secretaris van Staat. -----

Art. 14. Noch hij, noch iemand van zijn huis, zal in de uitgave van eenige particuliere dagbladen of nieuwspapieren mogen zijn geinteresseerd, noch door het schrijven of suppediteren van eenige stukken daartoe de hand leenen[12]. -----

IIb. Instructie[13] voor den eersten commies ter algemeene staats secretarij

Art. 1. Hij is belast met de instandhouding der goede orde in de bureaux en met de bevordering van alles wat tot eene prompte expeditie van zaken en eene geregelde bewaring der charters en staatspapieren behoort en bevorderlijk zij. -----

Art. 3. Hij ontvangt van den griffier[14] archivist alle, door Z.K.H. geteekende stukken, daarmede op de volgende wijze te werk gaande, dat hij

a die alle brenge op eene dagelijksche lijst van voorvallende zaken,

12 Geschrapt werd het door Dassevael geredigeerde slotartikel: ‘Bij het aanvaarden van zijn post zal hij, in handen van Z.K.H., afleggen den volgenden eed: “Ik zweere gehoorzaamheid aan de wet en getrouwheid aan den Souverein. Ik zweere dat ik mij exactelijk zal gedragen naar het placcaat van de Staten Generaal der Vereenigde Nederlanden van den 10n December 1715, tegen het geven en nemen van verbodene giften of gaven. Zoo waarlijk helpe mij God Almagtig”.’

13 Evenals de vorige instructie geschreven door Dassevael.

14 Aanvankelijk had Dassevael geschreven: ‘Secretaris’.

met volgende nummers geteekend, en met inachtneming der dagteekening van de genomene besluiten,

b daarop stelt de apostillaire dispositiën, voor zooverre dezelve tot den form van expeditie behooren,

c op de besluiten aanteekent hoeveele exemplaren en voor wien daaruit moeten worden geschreven, met vermelding van de kopyen van andere daartoe betrekkelijke stukken welke moeten worden gemaakt,

d dezelve stukken ter hand stelt aan den clercq expediteur, om op de afschrijving en expeditie respectivelijk de noodige orde te stellen,

e zorge dat alle stukken welke niet moeten worden verzonden in originali, den volgenden dag weder in zijne handen terug komen, om in het archief te kunnen worden gedeponeerd.

Art. 4. Hij zorgt dat de afschriften voor de drukpers dadelijk worden geschreven en behoorlijk gecollationeerd, gelijk hij ook de laatste proeve of revisie van de gedrukte stukken zal naarzien. -----

Art. 6. Hij doet, onder zijn toezigt, maken en dagelijks bijhouden eenen behoorlijken index van zaken, in onderscheidene hoofden, naar den aard der verschillende materiën ingerigt, met bijvoeging van eenen goeden klapper, de onderscheidene gezigtspunten aanwijzende waaronder de bedoelde zaak, zoude kunnen voor komen.

Art. 7. Op de goede bewaring der charters en staatspapieren wordt mede door den eersten commies de noodige acht gegeven, en door hem gezorgd dat de relativen tot de deliberatiën met hetzelvde zwarte nummer van den dag als op de besluiten staan vermeld, worden geteekend, en in evenveel afzonderlijke omslagen worden bewaard. -----

Art. 9. Noch hij, noch iemand van zijn huis, zal in de uitgave van eenige particuliere dagbladen of nieuwstijdingen mogen zijn geinteresseerd, noch tot het schrijven of suppediteren van eenige stukken, daartoe de hand leenen[15]. -----

III. Koninklijk besluit van 19 maart 1818 no. 78[16]

Wij Willem -----

Hebben besloten en besluiten:

Art. 1. Het ambt van Secretaris van Staat tot dusverre bekleed

15 Geschrapt is art. 10, behelzende dezelfde eedsformule als voor de griffier-archivist ontworpen was.

16 Uit 's-Gravenhage. S.S. inv. no. 587. Minuut in onbekende hand.

door Mr. A.R. Falck wordt met den 1e April aanstaande ingetrokken en gesupprimeerd.

Art. 2. Te beginnen met gemelde tijdstip, zullen Onze besluiten en resolutiën worden opgemaakt, gecontrasigneerd en uitgevaardigd door den Staatsraad de Mey van Streefkerk, welke dienvolgens belast zijn zal met de directie der Staatssecretarie en van al de werkzaamheden op dezelve te verrigten.

Art. 3. Echter zal de ordonnancering op het IIe en IIIe hoofdstuk der algemeene begrooting (behoudens de na te meldene uitzondering) geschieden door de zorg van Onzen minister van Financiën, aan wien de daartoe vereischt wordende opgave en rekenbare stukken van de Staats-Secretarie zullen worden toegezonden.

Art. 4. Het toezicht op het beheer en de comptabiliteit over de Algemeene Landsdrukkerij wordt opgedragen aan het ministerie van Binnenlandsche Zaken, door hetwelk dienvolgens ook op de IVe afdeeling van het IIIe hoofdstuk der algemeene begrooting van staatsbehoeften zal worden geördonnanceerd.

Art. 5. Het toezicht over de Algemeene Nederlandsche Courant te Brussel zal, insgelijks met den eersten April aanstaande, van de Staats-Secretarie worden afgescheiden, en met het toezicht over de uitgave en de comptabiliteit der Nederlandsche Staatscourant onder het ministerie van Binnenlandsche Zaken vereenigd worden.

Art. 6. De Staatsraad de Mey van Streefkerk zal Ons, uiterlijk in den loop der maand Juni aanstaande, rapport doen of het personeel der Staats Secretarie zoomede dat der geëmployeerden werkzaam in de bureaux van de Staten Generaal en van den Raad van State, eenige vermindering kan ondergaan, en welke.

Art. 7. De Staatsraad de Mey van Streefkerk zal in de boven omschrevene hoedanigheid eene jaarwedde genieten van f 10.000[17].

(w.g.) Willem

(was geparafeerd) A.R.F.

17 Aanvankelijk had de Koning gewild dat De Mey ‘voor het dubbeld sejour’ in 's-Gravenhage en Brussel 12.000 fl. traktement zou genieten, hetwelk in 't systema van bezuiniging medewerkt’. Zie Colenbrander, *Falck, Gedenkschriften*, p. 410. Maar het salaris werd verminderd, omdat De Mey gelijkstelling wenste met een ‘directeur-generaal, die niet verhuist’ van de ene residentie naar de andere. Aldus de Koning aan Falck 18 maart 1818, in A.R.A., verz. Falck, inv. no. 84.

IV. Notulen (fragment) der staatscommissie benoemd bij k.b. van 1 augustus 1818. la. t.t.

Vergadering van 12 januari 1819[18].

Staatssecretarie en Hoge Kollegiën. Staatssecretary.

De aard der werkzaamheden aan de Staatssecretarie opgedragen, en welke zich voornamentlijk bepalen tot de expeditie van alle dispositiën door Z.M. op verzoekschriften van byzondere personen genomen, alsmede tot die van alle beveelen, wetten en besluiten, aan de daarbij geconcerneerde en met de uitvoering belaste departementen van algemeene administratie, veroorloofd niet, dat deze werkzaamheden aan het ministerieel hoofd van een ander departement opgedragen worden; terwijl de menigvuldigheid der bezigheden van den staatsraad belast met de directie der Staatssecretarie, alsmede de aard zijner functiën, het als evenzeer ongepast moeten doen beschouwen, dat aan hem het bestuur van eenig byzonder vak van administratie worde opgedragen, anders dan die, welke uit derzelver aard en instelling klaarblijkelijk tot zijn departement behoren, en minder voeglijk bij een ander zouden kunnen gevoegd worden, zoals de Staatspostery.

Weshalven men unaniem van oordeel is geweest, dat de Staatssecretarie afzonderlijk zoude behoren te blijven bestaan.

Kabinet des Konings.

De tegenwoordige inrichting van het Kabinet des Konings moet hetzelve meerder als een gedeelte der Secretarie van Staat doen beschouwen, dan wel als eene inrigting geschikt en bestemd, tot de afdoening en behandeling van de personeele en byzondere aangelegenheden van Z.M. en van Hoogstdeszelfs Huis. Zodat de commissie geene motieven zijn voorgekomen, om hetzelve niet op den tegenwoordigen voet en wijze, bij voortduring te doen blijven bestaan.

Staatspostery.

Ter zekere en spoedige bezorging van aangelegene staatsstukken, diplomatiesche notaas en overbrenging van geheime stukken, beveelen, instructiën en wat dies meer is, heeft het Gouvernement, zonder eenige twijffel, eene afzonderlijke staatsposterij-inrigting benodigt,

18 Geschreven door de eerste secretaris J.J. Quarles van Ufford, S.S. inv. no. 6067.

afgescheiden van de gewone posterijen, en die uit haren aard en strekking, onder geen ander ministerieel bestuur kan gebragt worden, dan onder dat van de Staatsecretarie, waarbij deze inrigting dan ook tot nu toe is gevoegd geweest, en waarbij de commissie vermeend, dat die dan ook bij voortduring zoude behoren te verblijven.

V. Voorlopig rapport (fragment) der staatscommissie benoemd bij secreet koninklijk besluit van den 1en augustus 1818 la tt

Aan de Koning, 22 maart 1819[19]

----- Tot den goeden gang en tot eene behoorlijke verzekering der Algemeene Lands-administratie, in den Hoogen persoon van U.M. vereenigd, behooren nu nog twee departementen van algemeen bestuur, waarvan, tot hier toe, nog niet gesproken is, en welke, als geleidelijke hulpmiddelen, ter bereiking der bevorens ontwikkelde oogmerken, kunnen worden aangemerkt; het zijn de departementen van de Staats-secretarij en van den Postmeester generaal, die ieder afzonderlijk, zulk eenen omvang en eene zoodanige strekking hebben, dat dezelve, met andere departementen van algemeene administratie, niet voegzaam zouden kunnen worden vereenigd.

De Staats-secretarij toch, is als het groote middelpunt aan te merken ter verzameling van alle de stukken en bescheiden die, tot de algemeene regering des lands, in eenige betrekking staan, die, bij het aangewezen departement, allen moeten worden behandeld en onder welke niet alleen goede orde maar ook onderlinge zamenhang, in acht genomen en gehandhaafd moet worden; uit welk departement de expeditie afkomstig moet zijn van alle besluiten, door U.M. genomen, en van alle bevelen, door Hoogstdezelve gegeven tot regeling en bestuur van alle de departementen der publieke administratie, en ter verzekering eener getrouwe nakoming der algemeene en bijzondere wetgeving van het Koninkrijk der Nederlanden.

19 Uit 's-Gravenhage, S.S. inv. no. 5657, exh. 20 juni 1819 La Q 4, p. 114-115. Bij missive van De Mey van Streefkerk aan de Staatscommissie betuigde de Koning die dag zijn instemming met deze beschouwing der Commissie.

VI. De staatsraad belast met de directie der staats-secretarie de mey van streefkerk aan de staatscommissie - repelaer van driel, ingesteld bij k.b. van 1 augustus 1818 la tt, 26 augustus 1819[20]

----- De Staats Secretarie het middenpunt zijnde van de voorname werkzaamheden van alle de departementen van algemeen bestuur, bevat het depôt der archieven, waaruit de Koning alle renseignementen, over dagelijks voorkomende zaken bekomt, en is tevens dat departement vanwaar Zr. Ms bevelen uitgaan en Hoogstderzelver meeningen worden bekend gemaakt, hetzij tot het uitvoeren van zaken of tot het indienen van berigten, consideratiën en adviezen in al zulke gevallen, waarin HDZ. vermeent dezelve te behoeven.

Op dezelve worden alle 's Konings besluiten opgemaakt, voor zooverre niet somwijlen de ontwerpen derzelve, aan Z.M. door Hoogstdeszelfs ministers of verdere hoofden van departementen van algemeen bestuur dadelijk ter goedkeuring worden voorgedragen. De bezigheden ter Staats Secretarie nemen een aanvang met den ontvangst uit 's Konings Kabinet der stukken welke Zr. M. zijn gedaan toekomen of aangeboden. Dezelve kunnen gevoegelijk in twee klassen worden gerangschikt; tot de eerste behooren de adressen, rekwesten, memoriën door gewestelijke, stedelijke en plaatselijke autoriteiten en particulieren ingediend; tot de tweede, de rapporten en voordragten van 's Konings ministers en van andere departementen en collegiën van algemeen bestuur.

Het eerste soort dezer stukken, de rekwesten, memoriën en adressen namelijk, ter Staats Secretarie zijnde ontvangen, vergezeld van eene lijst, welke in het Kabinet van Z.M. wordt opgemaakt, en waarop de dispositie van Z.M. op ieder stuk, door HDZ. staat aangeteekend, wordt aan de daarop vermelde stukken een doorloopend nummer van den dag gegeven, en de inhoud van ieder rekwest, memorie of adres gebragt op een daartoe expresselijk ingerigt alphabetisch register waarin overigens, behalve den naam van den belanghebbenden, ook tevens wordt aangeteekend het dispositief op ieder stuk. Strekt nu dit dispositief tot renvoi van hetzelve aan eenig departement, kollegie, gewestelijk of ander bestuur, zoo wordt om dat stuk een appointement geslagen houdende het doel van het renvoi, benevens de dagteekening en het nummer, waarmede hetzelve op de lijst en in het

20 Uit Brussel. S.S. inv. no. 5934, minuut in onbekende hand, met veranderingen door De Mey, van 26 aug. 1819 no. 244/v; als grosse aanwezig bij het rapport der Staatscommissie aan de Koning van 1 september 1820 no. 3 in S.S. inv. no. 1241, exh. 31 juli 1821 no. 67.

register vermeld staat. Is daartegen het dispositief een eindbesluit, zoo wordt dusdanig stuk ter hand gesteld aan den griffier om, door diens zorg, het besluit op te maken, hetgeen ter goedkeuring en onderteekening vervolgens de Koning wordt aangeboden. Eveneens worden aan den griffier ter hand gesteld, om mede door zijne zorge, de besluiten te worden geredigeerd, alle rapporten en voordragten, welke Z.M. door Hoogstderzelver ministers en verdere hoofden van departementen van algemeen bestuur, gewestelijke en andere autoriteiten zijn aangeboden, en waarop een eindbesluit gevallen is, of, indien zulks vereischt wordt, zoodanige missives te worden geconcipieerd, als de aard der zake mogt komen te vereischen. Wanneer echter het dispositief zoodanig is, dat het onnoodig is een formeel besluit op te maken, wordt almede door de zorg van den griffier, bij kantteekening op de stukken, het dispositief vermeld, en van hetzelve den belanghebbenden kennis gegeven.

De besluiten geredigeerd, den Koning ter onderteekening aangeboden en door Hoogstdenzelven goedgekeurd zijnde, worden vervolgens telken dage met en benevens de daartoe betrekking hebbende stukken, zoo wel als alle andere waaromtrent het niet noodig was formeele besluiten op te maken, gebragt op eene lijst, houdende, behalve de dagteekening en het nummer, de inhoud van elk derzelve en het dispositief. Op het besluit zelve wordt in margine aangetekend het getal afschriften (met vermelding voor wien) dat van hetzelve moet worden gemaakt, en met aanduiding der bijlagen welke ieder afschrift al of niet behooren te vergezellen, teneinde zulks strekke tot rigtsnoer voor den kommies expediteur, die, ook dikwijls belast zijnde met het doen van vertalingen van het Nederduitsch in het Fransch, niet altijd genoegzame ruimte aan tijd heeft om alle de besluiten in derzelver geheel te doorlezen. Deze kommies, die stukken bekomen hebbende, teekent naauwkeurig in een daartoe bestemd register aan, het getal afschriften welke, en de personen voor wien dezelve moeten worden gemaakt en stelt de stukken als dan ter hand aan den kommies van de secretarie, die dezelve onder zijne onderhoorigen verdeelt en, met hun het noodige verrigt hebbende, wederom aan den kommies ter expeditie terug geeft, welke alsdan de bij hem bekomene afschriften (over den tijd van een jaar bedragen hebbende een getal van 30278, daaronder begrepen de declinatoire dispositiën, waarvan de belanghebbenden bij eene nota worden geïnformeerd) met zijn register vergelijkt, en vervolgens verzendt - na gehoudene aanteekening van de leges en zegelgelden, welke van eenige derzelve moeten worden betaald, terwijl hij daarvan een behoorlijk reçu, te zijner verantwoording neemt, zoo als insgelijks geschiedt bij de verzending der rekwesten, adressen etc.

Nadat dit alles door hem verrigt is, overhandigt hij alle de besluiten en verdere stukken, daaronder begrepen diegene, waarop geen formeel besluit is behoeven te worden opgemaakt, aan den kommies, belast met het houden van den index, die dan de zaken, daarin voorkomende, zeer naauwkeurig, met vermelding van dag en nummer, op behoorlijke respecten brengt, een werk dat om deszelfs nut en gewigt, de meeste nauwkeurigheid en oplettendheid vordert. De index, over den jare 1818, beslaat, behalven den daarop gehouden wordende klapper, 2046 bladzijden.

Het indiceeren geëindigd zijnde, worden de stukken overgegeven aan den chartermeester, die dezelve onder zijne bewaring neemt en verpligt is te houden exacte aanteekening van de dagelijks uitgaande en terugkomende stukken uit en in de charterkamer.

Wat nu het getal der ingekomene stukken aangaat, is mij gebleken dat hetzelve in den tijd van één jaar 28525 heeft bedragen, terwijl op het kantoor van expeditie, over een gelijk tijdvak, 44935 stukken zijn geëxpedieerd geworden. -----

(Vertoefde de Koning in Brussel, dan werden de werkzaamheden der Staatssecretarie vrij aanmerkelijk uitgebreid) als moetende dan, door die ambtenaren, welke aldaar in functie zijn, dezelfde orde voor den geregelden loop derzelve worden gevolgd, en dus ook van de menigvuldige stukken aldaar bewerkt wordende, behalve hetgeen in 's-Gravenhage met nummers geschiedt, een naauwkeurige staat met letters gehouden; en voorts een verkorten index, eene expeditie-, zegel- en legeslijst enz. aangelegd worden, alles onverminderd de dagelijksche correspondentie met dat gedeelte van het departement, 't welk in 's Gravenhage is verbleven. -----

VII. Rapport aan de koning der staatscommissie ingesteld 23 oktober 1830, van 9 november 1830[21]

De Staatscommissie, ingesteld bij Zr. Ms. besluit van den 23 October 1830 no. 92, na in hare vorige vergaderingen afgedaan te hebben het punt der dadelijke vermindering van het personeel door de schorsing der Zuid Nederlanders en dat der dadelijke vermindering der werkzaamheden des algemeenen bestuurs, door het doen ophouden van alle besturende werking deszelven op de provinciale en gemeentebesturen in die attributen, welke de grondwet aan derzelver vrije werking toe vertrouwt, is door den loop van derzelver denkbeelden als van zelven geleid geworden tot het punt, waar alle staats-

21 S.S. inv. no. 3585, exh. 12 juli 1831 no. 31.

aangelegenheden zich vereenigen, de werkplaats waarin alle staatsaangelegenheden bekleed worden met die formen waarin Z.M. dezelven doet openbaar maken, en aan Hoogstdeszelfs onderdanen of dienaren als mededeelingen, regelen of voorschriften doet kennen. Zij gevoelt het tedere van die beschouwing, omdat dit punt in eene zeer naauwe betrekking staat tot die onvermoeide zorgen, waarmede het bekend is dat Z.M. voor de belangen van het Rijk en van Hoogstdeszelfs onderdanen steeds werkzaam is.

Doch de pligt, waartoe Z.M. haar geroepen heeft, het vertrouwen waarmede HDZ. haar vereerd heeft, verbieden haar iederen anderen indruk te volgen, dan dien van het belang van Zr. Ms. dienst, van het welzijn des Lands, en van het hoofddoel van derzelver instelling, bezuiniging door vereenvoudiging.

De Secretary van Staat is die werkplaats, en bij de Staatscommissie is opgekomen de vraag of dit op zich zelf staand departement noodig is ten bedoelden einde? en vooral of hetzelve daartoe noodig is bij de vermindering der werkzaamheden welke moet voortspruiten uit de afscheiding der Zuidelijke provinciën, en zal wezen, wanneer Z.M. zal aangenomen hebben het voorstel der Staatscommissie tot het verminderen der punten van aanraking van het Opperbestuur met die der provinciën en gemeenten, uit aanmerking van de vermindering van zorgen en te behandelen zaken, welke daaruit voor dat Departement schijnt te moeten voortspruiten?

En wanneer men die vraag zou beantwoorden uit het eenige gezigtspunt waaruit dit departement vroeger is voorgesteld, dat namelijk, van te wezen de werkplaats waarin alle Staats-besluiten als de uitdrukking van Zr. Ms. wil, bekleed worden met de uitterlijke formen die dezelven naar buiten kunnen doen werken, en daartoe ter uitvoering afgaan tot dien het aangaat, en met de executie daarvan is belast, dan zeker zou men het er voor kunnen houden, dat het geven van dien uiterlijken form ook zou kunnen waargenomen worden door den minister hoofd des departements die met de executie daarvan zal belast worden; niet alleen omdat dit mogelijk is, niet alleen omdat het eigenaardiger schijnt dat de minister, hoofd des departements dien de zaak betreft, die kan verondersteld worden Z.M. op de zaak te hebben voorgelicht, die kan verondersteld worden Zr. Ms bedoeling daaromtrent te kennen, die met de uitvoering daarvan belast zal worden, ook belast worde met de finale redactie van het besluit of stuk waarvan de rede is, maar ook, omdat (en dit brengt de Staatscommissie meer bepaaldelijk terug tot het hoofddoel harer instelling) daardoor het werktuig der huishouding van Staat met een raderwerk schijnt te zullen verminderd worden, hetwelk de kosten daarvan ver-

meerdert, de wrijvingen vergroot, zonder dat deze bezwaren door stellige en erkende voordeelen worden opgewogen.

Uit dit oogpunt dan bezien, is de Staatscommissie eenstemmig geweest van gevoelen, dat de Secretary van Staat vatbaar zou kunnen geacht worden voor suppressie en deszelfs attributen voor verdeeling en overdragt op den minister, hoofd van het departement dien de zaak ten principale betreft, of met de executie der besluiten zal belast worden.

Uit den loop der overwegingen op dit stuk is evenwel ook de mogelijkheid ontstaan voor eene beschouwing van dit departement uit een ander oogpunt waarbij hetzelve kan voorgesteld worden als een spiegel in welks brandpunt zich verzamelden al de stralen lichts, welke men over zekere zaak daarin heeft kunnen betrekken, teneinde Z.M. in de gelegenheid te stellen van dat verzamelde licht gebruik te maken, tot het vestigen van HDZs meening en wil, en het welligt HDZs verlangen zou kunnen wezen, om bij het vestigen daarvan, behalven die van het departement dien het aangaat, zoodanige voorlichting te kunnen inroepen, als welke de zaak, ontdaan van alle specialiteiten of bekleedsels, alleen kan doen beschouwen in derzelver verhouding tot de door Z.M. aangenomene regeringsbeginselen, aan den eenen kant, en tot alle andere takken van bestuur aan den anderen kant. En uit dit oogpunt beschouwd meent de Staatscommissie dat zij het nuttig doel daarvan zou kunnen erkennen, zonder de noodzakelijkheid om daartoe dit middel te bezigen, omdat zij meent dat dit doel welligt nog beter zou kunnen verkregen worden, door eene gemeenschappelijke overweging van alle zaken, de algemeene belangen des Rijks betreffende, te vorderen van, en op te leggen aan Zr. Ms. ministers, daartoe in Rade vergaderd, ten einde in die overweging te kunnen vinden den grond, waarop Zr. Ms. meening en wil zich zou kunnen vestigen, en waarvan alsdan de uitdrukking zou kunnen worden bevat in een besluit, waarvan de minister, hoofd des departements dien het aangaat, zou wezen de eindelijke steller, verdediger, mede teekenaar en uitvoerder.

De voordeelen welke de Staatscommissie daarin ziet voor de inachtneming en overeenstemming van alle de belangen der onderscheidene takken van 's Rijks bestuur, waarvan de ministers hoofden der departementen kunnen geacht worden de vertegenwoordigers te zijn voor de eenheid van bestuur en de daaruit voortspruitende moreele kracht van hetzelve, komen aan de Staatscommissie zoo groot voor, dat bij het gemis van vrijheid om ex professo dit punt aan Zr. Ms. overwegingen aan te bevelen, zij zich met eerbied verheugt eene aanleiding te hebben gevonden om, blijvende binnen den kring

van hare bevoegdheid daarvan de voordragt te kunnen doen als van een middel om op eene onkostbare, en naar haar eerbiedig inzien, meer doelmatige wijze te doen vervangen een departement, tot welks suppressie veler wenschen zich vereenigen, en daardoor uit den weg te ruimen de eenigste zwarigheid van belang welke er tegen de opheffing van dat departement bij Z.M. zoude kunnen bestaan. -----

(De Staatscommissie zou, voor het geval de Staatssecretarie word opgeheven, betreffende De Mey) zich niet durven vermeten, om ten opzigte van het lot en de nadere bestemming van eenen zoo algemeen geachten en verdienstelijken hoogen staatsambtenaar, eene voordragt te doen aan Z.M., die alleen bij magte is, om dit naar waarde te beoordeelen en te bepalen.

In het concept-besluit der Staatscommissie stond:

'Art. 2.

De attributen van Onzen minister secretaris van staat, met opzigt tot het contrasigneren der wetten en besluiten welke van Ons uitgaan, zullen overgaan op Onze ministers hoofden der departementen ieder voor zoo veel betreft de wetten en besluiten tot derzelver respectief departement behoorende, en met welker executie zij zullen zijn belast.

Art. 3.

Alle besluiten op zaken van algemeen belang, welke Wij Ons voorstellen te nemen, zullen steeds gemeenschappelijk overwogen worden door Onze ministers hoofden van departementen, in Rade vergaderd, en zal de minister, hoofd van dat departement waartoe de zaak ten principale behoort, Ons daarna aanbieden het opstel hetwelk de uitdrukking van Onzen wil zal bevatten, en hetzelve contrasignerende ter uitvoering leggen.'

VIII. De minister van justitie van maanen en de staatsraad a.i. belast met de directie van het departement van binnenlandse zaken van doorn aan de koning, 19 februari 1831 no. 5 zeer geheim[22]

----- Of wijders, bij het verwezenlijken van Zr.Ms. denkbeeld, het departement van de Staatsecretarie bij den Raad van State

22 Uit 's-Gravenhage. Door Van Doorn aldaar 20 febr. 1831 no. 1 geheim mede ondertekend. Archief S.S. inv. no. 3585, exh. 22 febr. 1831 La N 6 geheim, nader exh. 12 juli 1831 no. 31. Het stuk is op het ministerie van Justitie ontworpen door Van Maanen, die overleg pleegde met Van Doorn en het door een ambtenaar liet bewerken. Zie archief Justitie, inv. no. 4603, dossier 19 febr. 1831 no. 5 geheim.

zouden kunnen ingesmolten worden, blijft den eerst ondergeteekende steeds zeer bedenkelijk op de gronden, die hij tot betoog der noodzakelijkheid van dat departement heeft aangevoerd, toen dat onderwerp, voor eenigen tijd, in den Raad van Ministers is behandeld geworden.

Eene staatsinrigting van dien aard, welke de algeheele verzamel- en expeditieplaats is van alle inkomende en uitgaande stukken, een middelpunt der staatsarchieven voor de loopende zaken, is, vooral naar des eersten ondergeteekenden oordeel, onmisbaar; en het moet aan Z.M. t'allen tijde geheel vrij staan, om aan den ambtenaar, aan het hoofd dier inrigting geplaatst, zoodanige attributen, te geven als Z.M. ten oirbaar van den Lande, en ter vergemakkelijking van Hoogstderzelver werkzaamheden, gepast acht; hetwelke niet wel plaats vinden kan indien die inrigting bij den Raad van State is ingesmolten, welker secretaris niet wel anders kan, en behoort te zijn, dan secretaris van dat collegie.

De tweede ondergeteekende verschilt echter te deze opzigte in zoo verre van den eerst ondergeteekende, dat het behoud der Staats Secretarie hem bij eene veranderde inrigting niet zoo onmisbaar voorkomt en is eerbiedig van gevoelen, dat die suppressie niet afhankelijk is van het al of niet verwezenlijken van Zr. Ms. hiervoren behandelde wijze van beschouwing, maar veeleer van de vraag of Hoogstdezelve zoude kunnen goedvinden om het contraseigne der wetten en besluiten aan Hoogstdeszelfs ministers op te dragen en zich in meer regtstreeksche aanraking met deze te stellen.

Na dit alles vermeenen de beide ondergeteekenden te moeten opmerken dat het, in de gegevene omstandigheden, de meest mogelijke aandacht verdient, of het denkbeeld, om den Kabinets Raad en Raad van Ministers te doen vervallen, zoude raadzaam zijn, vooral omdat dit onderwerp in een zeer nauw verband staat met de zoogenaamde ministeriële verantwoordelijkheid, welk onderwerp, volgens de verzekeringen, door den minister van buitenlandsche zaken onderdaags aan de Staten Generaal gegeven, thans een onderwerp van beraadslaging voor U.M. uitmaakt en door de commissie, door U.M. benoemd, moet worden onderzocht: Zonder Raad van Ministers toch schijnt alle denkbeeld van een ministerie weg te vallen, omdat een ministerie niet wel anders denkbaar is (bijzonder naar de meening van den tweeden ondergeteekenden) als door het bestaan onder 's Konings leiding en bevelen, van eene vereeniging van ministers tot één systhema van regering, waaromtrent zij zich in elk voorkomend

belangrijk geval, wat de toepassing betreft, moeten verstaan, en waarvan niemand hunner kan afwijken, zonder tevens van zijne plaats afstand te doen. Deze hunne verantwoordelijkheid kan niet over anderen verdeeld worden, zonder geheel te vervallen, hetgeen het geval zoude zijn indien men die verantwoordelijkheid wilde vestigen in het kollegie van den Raad van State met de ministers of hoofden der sectiën van den Raad van State gemeenschappelijk werkzaam, zoo en in dier voege als het denkbeeld bij U.M. schijnt gerezen te zijn, en welke alzoo zouden uitmaken het ministerie of den raad van regeering.

Maar hoezeer ook de beide ondergeteekenden bepaaldelijk wel geloven dat zoodanige rigting van den Raad van State geheel overeenkomstig zoude zijn met de tegenwoordige bepalingen der grondwet, betwijfelen zij echter of daardoor wel zoude voldaan worden aan hetgeen door velen te regt of te onregte, omtrent die ministeriële verantwoordelijkheid verlangd wordt, en in alle geval of de groote talrijkheid van een zoodanig georganiseerden Raad van State, op elken van wiens leden die verantwoordelijkheid voor zijn aandeel of deelgenootschap zoude rusten, wel zoude leiden tot die eenstemmigheid van gezinningen en gevoelens, welke de kracht der regering moet uitmaken, en alleen de goede resultaten kan opleveren, welke men verwacht.

Uit al het vorenstaande schijnt dan ook naar het eerbiedig gevoelen vooral van den eersten ondergeteekende te volgen, dat de denkbeelden bij Z.M. over de onderwerpelijke stoffe gerezen zich op den voet en wijze hierboven beschreven van eene aannemelijke zijde voordoen, en wel vatbaar zijn te beschouwen om in toepassing te worden gebragt, en dat daaruit nu reeds goede resultaten zouden voortvloeyen, ofschoon niet alle de zoodanige, welke de commissie heeft beoogd, en welke ook U.M. begeerd heeft door dat middel te bereiken.

Daar echter aan den eenen kant de reductie der ministeriële departementen in verband staat met de zoogenaamde centralisatie en aan den anderen kant de geheele of gedeeltelijke vereeniging of aansluiting der ministers met, of aan den Raad van State, zamenhangt met de zoogenaamde ministeriële verantwoordelijkheid, en beide deze onderwerpen wederom ten naauwste vereenigd zijn met de wijzigingen in de Grondwet te brengen, meenen de beide ondergeteekenden aan Zr. Ms. wijzer oordeel te moeten onderwerpen, of het in dien stand der zake niet meer geraden schijnt om vooralsnog aan de verwezenlijking dier denkbeelden geen gevolg te geven, maar integendeel het geheele plan aan te houden tot tijd en wijle hetzelve met de te maken wijzigingen in de Grondwet, in verband gebragt en beoordeeld zal kunnen worden.

IX. De minister van financien van tets van goudriaan aan de koning, 24 maart 1834[23]

(Van Tets wil met bezuiniging aan de top beginnen, mede n.a.v. de voordracht van De Mey) tot ineensmelting der Staatssecretarie met het Kabinet van Zijne Majesteit.

Indien dit toch aan het doel des voorstels zoude beantwoorden, dan kan niet eene bloote verandering inform beöogd zijn, maar moet, noodwendig, aanzienlijke vermindering van schrifturen en meer vrijgevige behandeling der dagelijksche zaken bedoeld worden.

Het is toch zeker dat, naar mate meer aan de hoofden der departementen, ter administratie kan worden verbleven van alle zoodanige dagelijksche zaken, welke nu naauwelijks Zijner Majesteits bemoeijing waardig zouden kunnen geacht worden, en van deze door de departementen op hunne beurt weder zeer velen aan gewestelijke en plaatselijke besturen worden overgelaten, het werk van Z.M. beduidend verligt, en de schrifturen in niet mindere mate zouden beperkt worden zonder dat eenige de geringste krenking van het koninklijk attribuut zou ontstaan, zoo als trouwens de meest absolute monarchie daarvan ten dezen tot voorbeeld zouden kunnen strekken.

Het schijnt even zeker, dat in den regel, duizende requesten en memoriën, aan de departementen ten fine van afdoening en alweder door deze tot gelijk einde aan de ondergeschikte besturen verzonden, voor Z.M., vooral bij meer klimmende jaren, en voor de zaak een gelijk gevolg zoude daarstellen. Het komt daarbij boven bedenking voor, dat, indien ieder departement aan Z.M. de vereischte beschikkingen voordraagt, en Zr. Ms. goedkeuring hetzelve tot last van uitvoering strekt, zonder dat, in de gewone gevallen vele administratiën door contradictoire rapporten over dezelfde zaak, het oordeel van Z.M. meer verwarren dan toelichten, ook hierdoor eene zeer groote mate van vermindering van werk zou kunnen geboren worden; terwijl, om dit als in het voorbijgaan aan te merken, dit alles geene de minste zweem heeft van neiging tot zoogenaamde ministerieele verantwoordelijkheid, maar veel meer van eene uitsluitende verantwoording van Zr. Ms. ministers aan Hoogstdenzelven, die hun belet zooals uit den aard der zaak thans wel eens zal plaats hebben, om te leunen op een nader en gezet onderzoek hunner schrifturen door eene andere autoriteit; ik bedoel door de secretaris van staat.

23 S.S. inv. no. 5769, exh. 5 apr. 1834 La. G 9, nader exh. 20 mei 1834 La N 15.

Indien nu immer de behandeling der groote zaken eenigermate naar de leiding der hiervoren ontwikkelde denkbeelden konde geregeld worden, dan gelooft de ondergeteekende, met den heer secretaris van staat, dat de door hem voorgestelde ineensmelting nuttig zijn en aan het doel beantwoorden zoude, terwijl hij, bij eene algeheele bestendiging van de bestaande vormen, daarin niet alleen eene doellooze omkeering van het hiertoe bestaande, maar veel meer eene uitbreiding van werk, en niet dan eene bestendige centralisatie van het dagelijksche beheer beschouwen zoude.

En wat nu verder de zaak zelve betreft, vermeent de ondergeteekende eerbiedig te mogen herhalen, hetgeen hij vroeger wel eens heeft opgemerkt, dat bij eene zoodanige vereeniging van Secretarie van Staat met het Kabinet, de minister secretaris van staat, aan wien Z.M. HDZs vertrouwen zou willen bestendigen, op een ander, welligt door de meer gewigtige zaken belangrijker standpunt geplaatst, van meer dagelijksche bemoeyingen ontheven, voor Zr. Ms. meer vertrouwelijke raadpleging beter in staat zou zijn, terwijl aan de kennis van Z.M. niets zou onttrokken zijn, hetwelk die kennis slechts in eenig opzigt waardig zou kunnen geacht worden.-----

X. Ppo memorie[24]

bevattende beschouwingen omtrent de verslagen der onderscheidene departementen van algemeen bestuur en het daartoe betrekkelijk rapport van den minister van financiën, nopens het daarstellen van meerdere bezuinigingen in de onderscheidene takken van bestuur.

Tweede hoofdstuk
a. De Staats Secretarie en het Kabinet des Konings.

Men erkent, dat de, te dier gelegenheid, voorgedragene beschouwingen en denkbeelden, in eene meer alléénheerschende Monarchie, overweging zouden verdienen; maar dat dezelve in eene getemperde Regering aanwendbaar zouden zijn, kan niet worden toegegeven. Zoo lang toch ieder ingezeten des Rijks het regt blijft behouden van het onmiddelijke recursus ad Principem en hij daarin eenen waarborg

24 S.S. inv. no. 5768, bijlage bij 5 apr. 1834 La G; geschreven in onbekende hand, vaak veranderd naar potloodaantekeningen van de Koning.

zoekt tegen willekeur en geweld, kan in den gang der zaken bij den Koning en midsdien in de werkzaamheden der Staats Secretarie en van het Kabinet geene merkelijke wijziging worden gebragt.

Voor zoo verre alzoo de, over 1834, voor de Staats Secretarie en het Kabinet bewilligde sommen eenige vermindering voor de volgende dienst moesten ondergaan, zou daarin op eene andere wijze, behooren te worden voorzien; als zijnde het daarvoor aangewezene voor geene besparing vatbaar zonder wijziging in den gang der zaken, waarop men zich voorbehoudt later terug te komen.

XI. De secretaris van staat van doorn aan de koning, 16 december 1840[25]

Schets van de werkzaamheden van de Staats Secretary en van het Kabinet des Konings, zooals de werkzaamheden vroeger waren, en thans nog voor een gedeelte zijn.-----

De eerstgemelde instelling de bestemming hebbende, om 's Konings beschikkingen en bevelen aan de departementen en collegiën van algemeen bestuur over te brengen, en die beschikkingen en bevelen, alsmede de voordragten en stukken door de departementen en collegiën aan Hoogstdenzelven aangeboden, te verzamelen en in orde te bewaren, zoo, dat zij ten allen tijde tot 's Konings gebruik dienstbaar konden zijn, verdeelden zich derzelver werkzaamheden eigenaardig en hoofdzakelijk in werkzaamheden van redactie, van registratie en van expeditie en bewaring der stukken en archieven.

De redactie bestond hoofdzakelijk in het opmaken van besluiten, rescripten, boodschappen en brieven, alsmede in het opmaken van nota's en zoogenaamde beredeneerde agenda's, in welke aan den Koning een verslag werd voorgelegd omtrent den loop, welke de overwegingen van omslagtige zaken had genomen, en derzelver stand op een gegeven tijdstip. De departementen slechts zeldzaam een ontwerp van besluit bij hunne voordragt voegende, veroorzaakte het opmaken daar van ter Staats Secretarie veel werks. De aanschrijvingen waren niet zelden mede van eenigen omvang, een gevolg, deels van het raadplegen van onderscheidene departementen en collegiën, deels van den vorm, welke daarvoor was aangenomen.

25 Uit 's-Gravenhage, S.S. inv. no. 5859 De minuut van Van Rappard La A6 geheim, de grosse van Van Doorn aan de Koning exh. 22 dec. 1840 La Z 62 geheim.

Deze besluiten, brieven enz. werden vervolgens op een daartoe bestemd register of agenda geregistreerd, van dagteekening en nommer of letter voorzien, welke agenda gesplitst was in eene openbare en in eene geheime agenda naar den aard der stukken dit vorderde.

Na te zijn geregistreerd, werden de af te schrijven en te verzenden openbare stukken aan de eigenlijke secretarie overgegeven. De geheime stukken echter werden bij het reeds vermelde bureau der geheime agenda overgeschreven en geëxpedieerd.

Behalve de hierboven genoemde registratie had er echter nog eene andere van alle inkomende en uitgaande stukken plaats, vervat in een zeer uitvoerig beredeneerd register of dus genaamden index, waarop alle voorkomende zaken onder bepaalde hoofden en rubrieken werden aangeteekend, met aanwijzing van datum en nummer en waardoor het met behulp van de hiertoe behoorende klappers ten uiterste gemakkelijk werd gemaakt de retroacta over eenig gegeven onderwerp op het spoor te komen, een werk alzoo dat als de sleutel van de archieven moet worden aangemerkt. Voor de geheime zaken bestond er een dergelijke, afzonderlijke index; gelijk ook deze in een afzonderlijk archief werden weggelegd en bewaard.

Tenslotte had plaats het behoorlijk rangschikken, wegleggen en bewaren in het archief, als ook het opzoeken en afgeven (onder behoorlijke aanteekening) der gewone of openbare stukken.

Om eene behoorlijke controle te houden op de vanwege den Koning aan de departementen en collegiën commissoriaal gestelde stukken en om die departementen en collegiën aan de afdoening daarvan te kunnen herinneren, was ook daar voor een register aangelegd onder den naam van commissoriaal-register.

Tot dus verre sprak ik nog niet van de requesten. De talrijkheid en de byzondere aard derzelven heeft waarschijnlijk aanleiding gegeven, dat zij min of meer afgescheiden van het overige werk zijn behandeld geworden. Het is hierbij, dat de Staats Secretary met het Kabinet in de naauwste betrekking kwam. Bij het Kabinet namelijk worden in den regel de requesten op eene agenda gebragt, werd door den secretaris van het Kabinet de behandeling voorgedragen en werden vervolgens de requesten van apostillen voorzien, naar de Staats Secretarie gezonden om dáár een nommer te ontvangen, wanneer zij op nieuw naar het Kabinet werden overgebragt opdat de apostillen door den secretaris wierden onderteekend, van wien zij naar de Staats Secretary terug gingen om vandaar te worden geëxpedieerd.

Requesten dezelfde of gelijke strekking hebbende als vroegere, of requesten van personen, die zich reeds vroeger hadden aangemeld, met één woord de zoogenaamde herhaalde verzoeken, werden bij het

Kabinet op eene afzonderlijke lijst geagendeerd, en op deze agenda ter Staats Secretary ingevuld, wat met de vroegere verzoeken was gedaan, of wat omtrent de adressanten bekend was. Er werd vervolgens met deze requesten als met de overige gehandeld.

Bij het afzonderlijk bureau der requesten aan de Staats Secretary werden tevens de vereischte klappers en aanteekening gehouden om ten allen tijde te kunnen weten, in welken stand zich de behandeling der requesten bevond. Ook was het dáár dat volgens eene reeds ten tijde van het Staats-bewind ingevoerde gewoonte, aan de belanghebbenden, op daartoe gedane aanvragen, op gezette dagen en uren inlichtingen omtrent hunne verzoeken werden gegeven.

Ik ben, van de requesten en hare behandeling sprekende, als van zelf gevorderd tot de vermelding der werkzaamheden van het Kabinet des Konings.

Behalve hetgeen bij die instelling, ten opzigte der requesten, door den secretaris van het Kabinet en door twee beambten werd verrigt, bestonden de werkzaamheden, door welke die instelling met de Secretary van Staat in aanraking kwam, nog daarin dat door twee referendarissen en eenen commies (thans ook referendaris) van vele stukken een meer of min uitvoerig uittreksel of agenda werd vervaardigd, waarmede de rapporten, onder het oog des Konings werd(en)[26] gebragt, en welke uittreksels later een integrerend gedeelte van de agenda der Staats Secretary uitmaakten; terwijl die uittreksels, voor zoodanige zaken, van welke dit noodig was gevonden, ter zijde werden aangevuld met eene opgaaf van hetgeen omtrent die onderwerpen uit vroegeren bekend was. Deze aanvulling welke dikwerf veel nazoekens vereischte, geschiedde weder ter Staats-Secretary.

Overigens werden bij het Kabinet des Konings, vroeger onder eenen directeur als hoofd geplaatst, en wiens werkzaamheden thans aan den secretaris zijn opgedragen, behandeld de zaken en aangelegenheden van Hoogstdeszelfs Huis, van de Hofhouding en de Thesaurie, en in het algemeen alle met 's Konings geldmiddelen in verband staande onderwerpen; om niet te spreken van het maken van uittreksels en afschriften, het lezen en aanteekenen van dagbladen, en dergelijke bezigheden.

Het zal intusschen Hoogstdeszelfs aandacht niet zijn ontsnapt, dat er tusschen de werkzaamheden van de Secretary van Staat, en die van het Kabinet des Konings eene naauwe verwantschap bestond. Die verwantschap had welligt reeds vroeger eene vereeniging toegelaten, en misschien was daaruit vereenvoudiging geboren. Thans, nu de

26 Zowel in minuut als grosse staat: ‘werd’.

wensch van U.M. daarhenen strekt, dat de werkzaamheden worden verminderd en vereenvoudigd, en nu reeds aanvankelijk dat verlangen goede gevolgen heeft gehad, zoude het mijns inziens des te minder noodig zijn het bestaan van twee afzonderlijke instellingen te rekken, en komt het mij voor zelf geraden te wezen dezelve in één te smelten.

Dat de werkzaamheden reeds vereenvoudigd zijn, zal blijken uit het aanstippen der volgende punten.

Van het redactiewerk ter Staats-Secretarie is een aanzienlijk, zoo niet het grootste deel vervallen. Slechts zeer weinige besluiten worden ter Secretary van Staat meer opgemaakt. De menigvuldige aanschrijvingen zijn veelal door korte kennisgevingen, voor welke eenvoudige formulieren werden aangenomen, vervangen. Spoedig zal de ondervinding hebben beslist, of niet deze formulieren bestendig kunnen worden gebruikt, wanneer zij zullen behooren te worden gedrukt, en het schrijven alzoo voor een gedeelte zal worden uitgewonnen. Het maken van afschriften van besluiten en rapporten is reeds aanmerkelijk afgenomen, sedert de departementen, met de uitvoering belast, die afschriften zelven vervaardigen, en ook voor de opene brieven b.v. van octrooi, van creatie, van notarissen en dergelijken, zorg dragen. Het maken van uitvoerige uittreksels der rapporten heeft opgehouden en is door eene meer eenvoudige methode vervangen. Het opzoeken van retro-acta, en althans het maken van uitvoerige aanteekeningen daaruit, zal, misschien bij het aanwenden van de bovenbedoelde methode, kunnen worden vermeden, immers zeldzamer worden.

Bij dit alles bestaat de hoop, ook naar aanleiding van de circulaire aan de hoofden der departementen van den 9e dezer no. 5, dat U.M. voor het vervolg met een minder getal zaken zal behoeven te worden bemoeyelijkt, hetgeen natuurlijkerwijze, op de thans ter Staats Secretary plaats hebbende werkzaamheden van invloed zal zijn en derzelver omvang zal doen inkrimpen.

Intusschen, zoo ten gevolge van een en ander de Secretary van Staat, als zoodanig, zal kunnen vervallen, is het echter niet minder waar, dat de geregelde en ordelijke behandeling van zaken en[27] de noodwendige zorg voor de rangschikking en bewaring van de stukken en archieven het onmogelijk maakt die instelling geheel te supprimeren. Het zou ook niet wenschelijk zijn, dat de aaneengeschakelde verzameling der acta en handelingen van het hoog gezag in deze landen, welke ter Staats-Secretary sedert 1795 (met uitzondering van die

27 Aldus in de minuut van Van Rappard: in de grosse van Van Doorn staat: ‘in’.

uit het tijdperk der Fransche overheersching) is opgelegd, alsnu onder de regering Uwer Majesteit zoude worden afgebroken. Hoe nuttig het raadplegen van dergelijke oude stukken zoowel voor de Regering, als voor particuliere belangen is, zal geen betoog behoeven, en hoe rijk deze bron voor de geschiedenis des vaderlands is en nog kan worden, ook dat zal niet nader bij Hoogstdezelve behoeven te worden aangedrongen.

Ik kan echter bij dit punt niet met stilzwijgen voorbij gaan, de opmerkingen, in afdeelingen van de Tweede Kamer der Staten Generaal te dezer zake gemaakt, en welke blijken dragen van bezorgdheid, die bij de Tweede Kamer is ontstaan, dat het opheffen der Staats Secretary van nadeelige gevolgen voor de bewaring der stukken en bescheiden zoude kunnen wezen.

Er mag uit dit alles worden afgeleid, dat er eene centrale instelling moet blijven, bestemd om te dienen tot regelmatige behandeling van Uwer Majesteits beschikkingen, en de mededeeling van HDZs bevelen, en tot behoorlijke rangschikking en bewaring van de stukken, die daaraan ten grondslag liggen, of er uit voortgevloeid zijn.

Die centrale instelling, 's Konings Kabinet en de Secretary van Staat vervangende, zou en naam kunnen voeren van Kabinets- en Staats Griffie[28]. Daarin zou doorstralen het hoofddenkbeeld, dat de instelling is eene verzamelplaats van acten der Hooge Regering, zonder uit te sluiten het doen van werkzaamheden; terwijl de bijvoeging van Kabinets- en Staats Griffie den aard dezer Griffie zou aanduiden, en hare afkomst en voortdurende bestemming.

Wat de organisatie betreft, welke aan deze Griffie zou kunnen gegeven worden, is het moeyelijk bij de slechts kortstondige ondervinding van den tegenwoordigen gang der zaken, deswege een beslissend gevoelen te uiten.

Zoo van den eenen kant het redactie-werk door vereenvoudiging, vermindering heeft ondergaan, van den anderen kant is het waar, dat die vermindering in de overige werkzaamheden van agenda, index enz. zich in geringere mate laat bespeuren.
Op dit een en ander het oog houdende, alsmede op het voorhandene personeel, en tevens lettende op de wenschelijkheid en noodzakelijkheid, om zoo veel mogelijk te bezuinigen, is mijn streven daarhenen gerigt geweest, om alles, personeel en uitgaven (de Secretarie van Staat en het Kabinet des Konings bijeengenomen, en ter zijde stellende de

28 Hiernaast is marginaal in potlood bij geschreven: ‘Koninklijke Griffie’; het is niet zeker of dit forse schrift dat van Koning Willem II is. Van wie zou het evenwel anders kunnen zijn dan van de Koning.

jaarwedde van den secretaris van staat) op de helft terug te brengen. Op die wijze zoude slechts benoodigd zijn geweest f 23.675, - namelijk:

begrooting van de Staats Secretary	f 44.350, -
minus jaarwedde van den secretaris van staat	f 12.000, -
	blijft f 32.350, -
Hierbij begrooting van 's Konings Kabinet	f 15.000, -
	maakt f 47.350, -
waarvan de helft is	f 23.675, -

Intusschen heb ik, alles wel gewikt en overwogen hebbende, vermeend het cijfer niet lager te kunnen brengen dan op f 26.000, -; ik ben te meer huiverig geweest om dit cijfer nog lager te stellen, vermits ik voor U.M. niet vermag te verbergen, dat de hierboven opgegevene begrooting der Staats Secretary ad f 44.350, - eigenlijk niet het wezenlijk benoodigde uitdrukt. Telken jare moest die begrooting aanmerkelijk worden tegemoet gekomen, en dit had dan ook aanleiding gegeven om, bij het opmaken der begrooting van het jaar 1841, waarbij als toen de wezenlijke behoefte moest worden opgegeven, het totaal der kosten op f 53.103, - te stellen. Plaatst men nu daartegen over de alhier voor de Kabinets- en Staats griffie gemaakte raming van f 26.000, -, dan ziet men dat met die raming, werkelijk nog meer dan de helft van hetgeen in de laatste jaren voor de Staats Secretarie uitgegeven is, zal bespaard worden; ongerekend de f 15.000, -, welke het Kabinet des Konings kostte. De ondervinding moet nader leeren, in hoeverre het mogelijk zal zijn tot meerdere bezuiniging te geraken.

Op de begrooting van het Kabinet staat eene som uitgetrokken van f 1.075, - voor nieuwspapieren; zonder te willen of te kunnen beoordeelen, in hoe verre U.M. goed zal vinden deze uitgaaf voor dat object voortaan te doen besteden, mag ik echter niet ontveizen, dat het mij minder wenschelijk voorkomt dezen post als zoodanig, te behouden, vooral, indien later de rede mogt worden van eene mededeeling dezer raming aan de Staten Generaal. Hiervan uitgaande heb ik den post van bureau- en lokaal behoeften zoodanig gesteld, dat daaruit voor nieuwspapieren altijd eene vrij aanzienlijke som zou kunnen worden afgezonderd, welke, des noods, uit de onvoorziene uitgaven tot het vroeger bedrag zou kunnen worden aangevuld. -----

XII. Koninklijk besluit van 22 december 1840, a no. 44[29]

Wij Willem II ----- Gezien de voordragt van Onzen secretaris van staat, omtrent de maatregelen, welke, in verband met de bij Ons besluit van den 20 October ll no. 8, vastgestelde opheffing der Secretary van Staat met den laatsten dezer maand, behooren genomen te worden tot het verrigten der werkzaamheden, welke noodig blijven, in het bijzonder ook wat betreft het registreeren, expediëren en bewaren der stukken en archieven; alsmede omtrent de vraag: of daarvoor eene afzonderlijke instelling wordt vereischt, dan wel, of dezelve in eene en dezelfde organisatie met die van Ons Kabinet kan begrepen worden;

En in aanmerking nemende, dat, zoo het mogelijk is bevonden, bij vereenvoudiging van den gang der regeringszaken, en in verband met de ingevoerde verantwoordelijkheid der hoofden van de ministeriële departementen, de Secretary van Staat, als zoodanig op te heffen, de overblijvende werkzaamheden echter van dien aard en van dien omvang zijn, dat zij noodwendig het aanhouden van eene afzonderlijke instelling, vooral ook voor het behoorlijk aanteekenen, rangschikken en bewaren der wetten besluiten en andere regeringsacten vereischen; maar tevens dat daarbij zeer gevoeglijk de werkzaamheden, welke bij het Kabinet des Konings alsnog worden verrichgt, kunnen plaats hebben, en aldus die beide instellingen tot één worden gebragt; welke vereeniging tegelijkertijd tot bezuiniging is dienstbaar te maken;

Hebben besloten en besluiten:

Art. 1.

De Secretary van Staat en het Kabinet des Konings zullen met den 1sten Januari aanstaande worden vervangen door eene instelling onder den naam van Kabinet des Konings.

Art. 2.

Het Kabinet des Konings zal worden bestuurd door eenen directeur, en zullen daaraan verbonden zijn drie referendarissen, twee commiezen, drie adjunct-commiezen en eenige vaste klerken en het noodig getal bedienden.

29 Uit 's-Gravenhage. S.S., inv. no. 4654.

Art. 3.

Tot directeur van het Kabinet des Konings wordt benoemd de heer Mr. A.G.A. Ridder van Rappard, thans Griffier ter Secretary van Staat, met bevestiging in zijne tegenwoordige jaarwedde.

Onze secretaris van staat is belast met de uitvoering dezes, waarvan afschriften zullen gezonden worden aan de hoofden der ministeriële departementen, aan de Staats Collegiën, aan den Raad van Ministers, aan den Geheim Raad voor de Luxemburgsche Zaken, en aan den benoemden tot informatie en narigt.[30]

Literatuur

BANNIER, G.W., Grondwetten van Nederland. Teksten der achtereenvolgende staatsregelingen en grondwetten sedert 1795. Zwolle 1936.

BOSCH KEMPER, J. DE, Anthon Gerard Alexander Ridder van Rappard, de ontwerper en verdediger van de schoolwet van 1857, uit zijn dagboek en nagelatene aanteekeningen geschetst. Amsterdam 1870.

BOSCH KEMPER, J. DE, Geschiedenis van Nederland na 1830, met aanteekeningen en onuitgegeven stukken, dl. 3. Amsterdam 1875.

BOSSCHA, J., Kroon en Ministers. Amsterdam 1863.

BRAUW, W.M. DE, De departementen van algemeen bestuur in Nederland sedert de omwenteling in 1795. Utrecht 1864.

COLENBRANDER, H.T. ed., Gedenkschriften van Anton Reinhard Falck. 's-Gravenhage 1913.

COLENBRANDER, H.T. ed., Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840, dl. V tweede stuk, 's-Gravenhage 1909, dl. X vijfde stuk, 's-Gravenhage 1922.

COLENBRANDER, H.T., Willem I, Koning der Nederlanden, dl. 2 1815-1830. Amsterdam 1935.

COOLHAAS, W.PH., Het regeeringsreglement van 1827. Utrecht 1936.

DOOYEWEERD, H., De ministerraad in het Nederlandsche staatsrecht. Amsterdam 1917.

GERRETSON, C. ed., Groen van Prinsterer, Schriftelijke nalatenschap, Bescheiden 1810-1876, eerste stuk 's-Gravenhage 1951.

GERRETSON, C., en J.L. VAN ESSEN, ed., Groen van Prinsterer, Schriftelijke nalatenschap, Briefwisseling dl. 2, 1833-1848. 's-Gravenhage 1964.

30 Nu de strafrechtelijke ministeriële verantwoordelijkheid gold was dit K.B. (nog) niet mede ondertekend door een minister, doch ambtshalve door de scheidende Secretaris van Staat van Doorn.

HOGENDORP, H. VAN, ed., Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp, dl. 5. 's-Gravenhage 1901.
HORA SICCAMA, O.W. ed., Brieven van A.R. Falck 1795-1843. 's-Gravenhage 1861.[2]
PASTOR, L. VON, Leben des Freihernn Max von Gagern 1810-1889. Kempten-München 1912.
PATER, J.C.H. DE, Het ontslag van Anton Reinhard Falck als secretaris van Staat in 1818. In: Tijdschrift voor Geschiedenis, jg. 62, Groningen 1949, p. 211-234.
POT, C.W. VAN DER, Handboek van het Nederlandse staatsrecht, bewerkt door H.A.M. Donner, Zwolle 1962.[7]
ROPPE, L., Een omstreden huwelijk, Koning Willem Frederik Graaf van Nassau en de Gravin van Nassau geboren Henriëtte d'Oultremont de Wégimont. Kasterlee 1962.
SIRTEMA DE GROVESTINS, C.F., ed., Notice et souvenirs biographiques du Comte Van der Duyn de Maasdam et du Baron De Capellen. Saint-Germain-en Laye 1852.
Staats-Almanak voor den jare 1815. 's-Gravenhage en Amsterdam z.j.
STEUR, J., Archivisten in dienst van het Vereenigd Koninkrijk, I Dassevael. In: Nederlandsch Archievenblad, jg. 42, Groningen 1935, p. 36-47.
STEUR, J., De centrale staatsinstellingen in België onder den Souvereinen Vorst. In: Themis, dl. 99, 's-Gravenhage 1938, p. 173-186.
TELLEGEN, B.H.D.H., De wedergeboorte van Nederland. Tweede (vermeerderde) druk bezorgd door H.T. Colenbrander. Groningen 1931.
Tijdgenoot, De, dl. III Amsterdam 1843.
WIJNE, J.S., Koning Willem I. 's-Gravenhage 1964.
ZAPPEY, W.M., De economische en politieke werkzaamheid van Johannes Goldberg. Alphen aan den Rijn-Brussel 1967.

Aantekening ‘Van sinen lechame...’ door J. Roelink

In zijn *Floris V* maakte Hugenholtz bij de bespreking van het verdrag van Brussel in 1256 de opmerking dat de daarin voorgeslagen huwelijken tussen leden van het geslacht der Dampierres en die van het Hollandse huis duidelijk de bedoeling hadden de Avesnes van opvolging in Holland en Zeeland uit te sluiten en hij voegt er aan toe dat daarop de aandacht nog niet eerder is gevestigd.[1]

Het is inderdaad merkwaardig dat deze samenhang vroeger niet is gesignaleerd. Want al twee eeuwen geleden was Kluit behoorlijk ‘warm’ geweest: hij zag in dat verdrag vooral de doelstelling der Dampierres Zeeland voor het eigen geslacht te bewaren en dit is te meer opmerkelijk omdat hij kort na deze constatering de controverse Avesnes-Dampierres behandelt[2] zonder nochtans het verband dat Hugenholtz ontdekte bloot te leggen.

Pas later, als dat verband zich opdringt, als na de dood van Floris V de vraag wat er met de bezittingen zal moeten gebeuren als het opvolgertje Jan I, ‘het kind van Holland’, kinderloos zou overlijden, niet meer te omzeilen is, wordt de doelstelling van de Dampierres - geen Avesnes in Holland en Zeeland, waarvan ‘einklemmen’ van Vlaanderen het beangstigende gevolg zou zijn - uitdrukkelijk geconstateerd.[3] Alle inspanning der Vlamingen, schreef Kluit, schijnt toen hierop gericht te zijn geweest dat Jan van Avesnes van Zeeland zou worden afgehouden.[4]

1 F.W.N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum, 1966), 24; cf. L.Ph.C. van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, II (Amsterdam-'s-Gravenhage 1873), nr. 3.

2 A. Kluit, *Historia Critica Comitatus Hollandiae*, tom. I pars II (Middelburg 1779), 317/8 en 324/5.

3 Zo Kluit, o.c. 371 en na hem M.S. Pols, *Graaf Jan I van Holland*, in: *BVGO*, 3e reeks, X (1899), 1-60 (van de tweede, foutieve paginering), en H. Obreen, *De eerste jaren na den dood van Floris V*, in: *BVGO*, 5e reeks, I (1913), 241-252 en II (1915), 27-52.

4 Zo althans meen ik de bedoeling van de wat vreemd geconstrueerde zin op p. 371 te mogen weergeven: ‘Omnia Flandrorum molimina eo tunc tetendisse videntur, ut Ioannem Avesnium, Com. Hannoniae, qui Iohannis I proximus erat heres, averteret (sic) ab Zeelandiae feudo...’

Maar dan kan van een ‘ontdekking’ geen sprake meer zijn, want de akten van 1299 zijn op dit punt allerminst onduidelijk. Als in dat jaar Vlaanderen en Holland elkaar weer naderen, ligt het er in alle stukken dik bovenop wat de bedoeling is. In het stuk van begin maart 1299[5] blijkt het t.a.v. de oude Gwijde van Dampierre voldoende te zijn de besluiten ook *vor alle onse nacomelinghe* geldend te verklaren, maar voor Jan I staat er niet minder dan elfmaal in dit ene stuk de veelzeggende beperking dat het slechts zal gelden voor de nakomelingen *van sinen lechame*. En alsof dat nog niet duidelijk genoeg is, wordt er aan toegevoegd dat, mocht Jan I worden opgevolgd door iemand die niet *van sinen lechame* zou zijn *ende die graefscepe ghinghe ter zide*, het gemaakte verdrag niet langer zou gelden.

In de parallelle akten is het niet anders: in de tweede heet het niet minder dan negenmaal *de se char* en als equivalent van het *ter zide gaen* van het graafschap staat er dan *quant che avenra ke li conteis de Hollande ira a un de costei*[6] en ook in de reversbrief van Jan I komen beide uitdrukkingen *comende van onsen lechame* en *dat tgrascep van Holland gaet ter zide* voor.[7]

Beperkter[8] dan in 1256 geldt het in 1299 vooral de vrees der Dampierres dat Avesnes heer zou worden van de vijf met name genoemde eilanden van Zeeland bewester Schelde. Vlaanderen is bereid Jan I en zijn opvolgers, mits *van sinen lechame*, van de leenhulde voor dit gebied te ontslaan als Holland zich met Vlaanderen tegen Frankrijk wil verbinden.

Lijkt tot zover de materie vrij doorzichtig, er rijzen toch enkele problemen als men de in geding zijnde akten nader beziet en de verhalende bronnen er aan toetst. Toegegeven, dat leidt tot peuterwerk, maar omdat de hier te stellen probleempjes samenhangen met belangrijker vragen - zoals die naar de verhouding van Engeland en Frankrijk in het voorstadium van de Honderdjarige Oorlog, de lange strijd van Dampierres en Avesnes, de verhoudingen in Holland en de voorfase van de Zeeuwse Oorlog - mogen ze misschien toch enige aandacht hebben.

5 Van den Bergh, o.c., nr. 1057.

6 Ibidem, nr. 1053.

7 *Supplement* op Van den Bergh van J. de Fremery ('s-Gravenhage, 1901), nr. 327. - Ten onrechte suggereert F. Funck-Brentano, *Philippe le Bel en Flandre* (Parijs, 1897), 322 dat Gwijde van Dampierre pas in het slotverdrag ‘... fit ajouter que l'acte perdrait son effet si la couronne de Hollande venait à passer à une branche collatérale...’

8 Kluit, o.c., 316; cf. Melis Stoke, *Rijmkroniek* (ed. W.G. Brill, in: *WHG*, n.s., nr. 40 en 42), IX, vs. 1334/41.

Allereerst enige kleine chronologische problemen. Overbodig te zeggen dat voor het zien van een logische samenhang een juiste chronologische ordening nuttig is.

Bij Kluit ontbreekt duidelijkheid soms omdat hij zonder meer de gegeven datering omrekent naar de Jaardagstijl. Zo leidt zijn omrekening van het ontwerp-verdrag van Vlaanderen en Holland tot 12 februari 1298 in plaats van tot 11 februari 1299.[9] Weliswaar heeft de uitgave van het *Oorkondenboek van Holland en Zeeland* een eeuw later wél met de jaarstijl rekening gehouden, maar ook nu blijft kritiek nodig. Als bijvoorbeeld Van den Bergh oorkonde nr. 970 die geen nadere datering heeft dan *l'an de grasse mill deus cens quatre vins et saysze* ordent onder het jaar 1296 is dat toch alleen maar juist als het stuk van na Pasen van dat jaar is. Maar daarin laat de graaf van Vlaanderen zijn geschillen met Holland aan de Engelse koning ter beoordeling, terwijl een soortgelijk besluit van Jan I van Holland voor zijn geschillen met Brabant van 8 januari 1297 is.[10] Plaatst men oorkonde nr. 970 in het kader van de hele diplomatieke bedrijvigheid van de eerste maanden van 1297,[11] als de bekende bond van Vlaanderen met Engeland tot stand komt en dat gewest de leenhulde aan de Franse koning opzegt, dan is datering op 1297 toch meer aannemelijk.

Beslister kan de conclusie zijn voor de al genoemde oorkonde nr. 1057, waarbij Jan I ontslagen wordt van leenhulde voor Zeeland bewester Schelde. Van den Bergh dateert die op 4 maart 1299 en de datering *woensdaghes na grote vastenavonde als men screef dusend twe hondert neghentech ende achte* schijnt dit te rechtvaardigen. Maar alleen, als men (met Grotefend en Fruin[12]) vasthoudt aan de gelijkstelling van Grote Vastenavond met zondag Esto mihi of de twee

9 Kluit, o.c., 367 en 369. De datering in het stuk luidt: ‘en l'an notre Signeur mil CC nonante wuit, le merkedi après les octaves de notre Dame de le Candeler’, wat in Paasstijl leidt tot 11 februari 1299 i.p.v. 12 februari 1298 (Van den Bergh, o.c., nr. 1053; cf. H. Obreen, o.c., in *BVGO*, 5e reeks, II (1913), 34/5, noot 7.)

10 Van den Bergh, o.c., nr. 975.

11 Cf. behalve de bij Van den Bergh gegeven akten ook F. van Mieris, *Groot Charterboek*, dl. I, 576 e.v., met name 581/2, waar als graaf van Holland Jan I wordt genoemd, zodat tot het jaar 1297 moet worden besloten. In het tweede deel van Th. Rymer, *Foedera* (Londen, 1705) blijkt uit de vele stukken op f. 737-763 hoe groot de diplomatieke bedrijvigheid in het eerste kwartaal van 1297 wel geweest is.

12 H. Grotefend, *Zeitrechnung*, I (Hannover, 1891), 57 en R. Fruin, *Handboek der Chronologie* (Alphen a.d. Rijn, 1934), 18. - In de 10e druk van Grotefends *Taschenbuch* (Hannover, 1960), 61, is echter toegevoegd: ‘In den Niederlanden = Invocavit.’

daarop onmiddellijk volgende dagen. Als men aanneemt dat Grote Vastenavond ook zondag Invocavit kan zijn,[13] dan komt men op 11 in plaats van op 4 maart. En de keus tussen beide data is niet vrijblijvend: 4 maart 1299 is immers Dies Cinerum en waarom zou dan een omslachtige omschrijving als boven geciteerd - zo in de geest van het kindergrapje 'Hoe heette de vader van de zonen van Zebedeus?' - gebruikt worden als men met de simpele datering Dies Cinerum zou kunnen volstaan, zoals dat het geval is bij het stuk dat in Van den Berghs *Oorkondenboek* onmiddellijk voorafgaat? Er is nog een beslissender aanwijzing: in het door Van den Bergh op 4 maart gedateerde stuk is een Latijnse brief geïnsereerd met de dagtekening *die veneris post diem cinerum*, dat is 6 maart.[14]

Een belangrijker vraag is hoe men de stukken van deze jaren die de verhouding van Holland tot Frankrijk en Vlaanderen weerspiegelen, moet interpreteren.

Dat van 29 april 1298[15] laat ons in het ongewisse van wie het pogen Holland met Frankrijk te verbinden is uitgegaan[16] en waartoe dit geleid heeft.[17] Wel zullen in de Zeeuwse Oorlog kort daarna Holland en Frankrijk vrij hecht verbonden zijn, maar dan is er in Holland dan ook een Avesnes aan het bewind die zich al in mei 1297 voor zijn Henegouwse gebied met Frankrijk had verbonden.[18] Maar voor het Holland onder Jan I komen we niet verder dan tot de constatering dat er in 1298 sprake is geweest van een samengaan met Frankrijk, terwijl

13 E.I. Strubbe en L. Voet, *De Chronologie* (Antwerpen-Amsterdam, 1960), 537.

14 Ook F. Funck-Brentano, o.c., 322 en H. Obreen, o.c., 41, herleidden reeds de datum tot 11 maart, zonder motivering. J. van Grypskerke, *'t Graafschap van Zeeland* (Middelburg, 1882), 121, vermeldt een in het Frans gestelde akte d.d. 9 maart 1299 waarbij Jan I van leenhulde wordt ontslagen.

15 Van den Bergh, o.c., nr. 1031; cf. H. Obreen, o.c., 39.

16 Voor Gwijde van Dampierre was het blijkens zijn brief van de tweede helft van april 1298 géén vraag: '... nous entendons pour certain et pour veritei, et veriteis est, ke li roys de Franche et ses consaus ont travellié et travaillent chascun jor a che ke li cuens de Hollande, nos niés, tiegne au roy de Franche les convenences teles ke ses peres eut à lui...' Bedoeld verdrag van Frankrijk met Holland is dan blijkbaar nog niet definitief; Funck-Brentano, o.c., 283/5.

17 Een der voor Holland gevolmachtigden bij deze onderhandelingen is blijkens een rekening van 13 september 1298 door Frankrijk beloond met 200 pond tournoois; Funck-Brentano, o.c., 321, noot 4.

18 J. Sabbe, *De vijandelijkheden tussen de Avesnes en de Dampierres in Zeeland*, *Holland en Utrecht van 1303 tot 1305*, in: *Hand. Mij. voor Geschiedenis te Gent*, n.r., V (1951), 239.

ruim een half jaar later Holland zich verbindt met Vlaanderen tégen Frankrijk.[19] De onderlinge verschillen in deze stukken in samenhang beschouwd met enkele andere wettigen niet meer dan een hypothese: Koning Eduard I van Engeland wilde voor zijn grote strijd met Frankrijk de krachten der kleinen op het continent bundelen door hun geschillen te regelen en ze dan zo mogelijk samen tegen Frankrijk in het geweer te brengen.[20] Met Vlaanderen had hij zich 7 januari 1297 al verbonden,[21] waartegenover het aan Vlaanderen zo vijandige Henegouwen zich in mei daaraanvolgend met Frankrijk had verstaan.[22] De wapenstilstand die Engeland noodgedwongen met Frankrijk in oktober 1297 sluiten moest[23] had verdere coalitievorming op het continent niet belet.

Door de grote belangen vlechten zich de kleine: Brabant meende in het troebele water van het in die jaren zo verwarde water van Holland goed te kunnen vissen en verbond zich met het Sticht tegen Jan I.[24] Zou Vlaanderen zich daarbij aansluiten dan zouden de drie oude vijanden uit Floris' laatste levensjaar het samen Holland weer lastig kunnen maken. Maar juist Vlaanderen scheen hier een spaak in het wiel te steken. Door Engeland in de steek gelaten trachtte de oude Gwijde van Vlaanderen zich aan elke strohalm vast te klampen. Zolang de gehate Avesnes, toekomstige erfgenaam in Holland - maar wie wist toen dat die toekomst binnen een jaar realiteit zou worden! - in dat graafschap uitgerangeerd was en Wolfert van Borselen er bij een soort Acte van Consulentschap de dienst uitmaakte,[25] was het

19 Van den Bergh, o.c., de nrs. 1053, 1057, 1061 en 1062; in het *Supplement* van De Fremery nr. 327, de reversbrief van Jan I daarop, met een verwijzing naar Van den Bergh, o.c., de nrs. 1061 en 1062, waar m.i. echter allereerst nr. 1057 genoemd zou moeten worden.

20 Men zie bij Rymer, o.c., f. 756/7: ‘Procuratoria pro sedandis discordiis inter quosdam amicos et confoederatos Regis specialiter nominatos’, t.w. tussen Brabant en Holland, Vlaanderen en Henegouwen, Vlaanderen en Holland, Brabant en Keulen; d.d. 12 februari 1297; ook Van Mieris, o.c., I, 581 (met een drukfout in het jaartal).

21 Pols, o.c., 35.

22 Verdrag van Pont St. Maxence, Van Mieris, o.c., 585.

23 Te St. Baafs-Vyve bij Gent, Obreen, o.c., 38. - Pogingen Frankrijk en Engeland tot vrede te bewegen werden al in augustus 1297 ondernomen door paus Bonifacius VIII, cf. Rymer, o.c., f. 791/3.

24 Van den Bergh, o.c., nr. 1045 d.d. oktober 1298.

25 Van den Bergh, o.c., de nrs. 997 - waarbij Jan I voor meer dan tien jaar Wolfert de vrije hand laat - en 998, waarbij hij zich financieel aan Borselen uitlevert.

zonder veel risico voor Vlaanderen te wagen Hollands militaire hulp voor een koopje te krijgen.

Behendig wordt het diplomatieke spel aan Vlaanderens kant gespeeld. Eerst wordt rugdekking aan de Brabantse kant verkregen. Bij verdrag van 26 januari 1299 verklaart Brabant er geen bezwaar tegen te hebben dat Gwijde zich met Holland verbindt.[26] In de onderhandelingen met Holland begint Vlaanderen veel te eisen en weinig te bieden. Omvang van militaire hulp aan elk der partners bij oorlog met Frankrijk wordt vastgesteld, evenals de bedragen en termijnen die daarbij zullen gelden.[27] Wederzijds, zeker, maar oorlog met Frankrijk was voor Vlaanderen toch heel wat aannemelijker - het woord is te zwak - dan voor Holland. Voorts beloofde Vlaanderen onzijdigheid in het conflict van Holland met Brabant. De listige machinerie van het *mutuo auxilio invicem nos juvare* werd geolied met de glibberigheid van familietrouw - *vinculum sanguinis* - van Jan I, de kleinzoon, die z'n *avum karissimum* (Jans moeder Beatrix was immers een dochter van Gwijde van Vlaanderen) zo vaak het nodig was en verlangd zou worden tegen Frankrijk zou helpen.

Maar niets over de dingen die Holland zo na aan het hart lagen: de leenhulde voor Zeeland bewester Schelde en de kwestie van Vlaanderens aandeel in de moord op Floris V.

Wolfert van Borselen heeft dit te lage bod voor het verkrijgen van Hollands militaire hulp afgewezen. Hem persoonlijk deze politieke beslissing toe te rekenen meen ik te mogen gronden op de merkwaardige zinsnede in de akte-zelf, waarbij de beslissing der militaire regelingen in handen wordt gelegd van *dominus Wulphardus... vel alii* (maar van die *alii* wordt niemand bij name genoemd) en op de geldelijke beloning van vijftig ponden Vlaams per jaar die blijkens de Vlaamse rekening van 31 maart 1299 Wolfert van Borselen voor zijn bemoeiingen ontving.[28]

Een tweede ontwerp van verdrag ziet er voor Holland dan ook heel wat gunstiger uit.[29] Al in de tweede bepaling wordt Jan I ontslagen van leenhulde voor Zeeland bewester Schelde en in de derde bepaling moet Vlaanderen zich zuiveren van de moord op Floris V en beloven de moordenaars geen asiel te verlenen. Het is in dit ontwerp dat de veiligheidszekeringen zo zichtbaar worden ingebouwd: de voordelen die Holland voor zijn hulp tegen Frankrijk erdoor zou verkrijgen

26 Van den Bergh, o.c., nr. 1049 (alleen regest).
27 Ibidem, nr. 1052.
28 Funck-Brentano, o.c., 322, noot 5.
29 Van den Bergh, o.c., nr. 1053.

worden beperkt tot het eigen nakroost van het jongetje Jan I, *de ce char* en indien *li conteis eskeist a un de costé* - lees: als Avesnes zou opvolgen - dan zou het verdrag niet meer van kracht zijn. Zoals gezegd, niet minder dan negenmaal zou deze beperking van *de ce char* in dit verdrag worden geplaatst.[30]

Ook hier was Wolfert van Borselen kennelijk weer de man die geacht werd de beslissingen te nemen: het zou geschieden *comme... messires Wolfars disoi(en)t*. Te verbazen behoeft deze macht van Wolfert van Borselen niet: niet alleen had wat wij als een soort Acte van Consulentschap aanduidden hem oppermachtig gemaakt[31] en was het gelukt Jan van Avesnes uit te schakelen, maar bovendien was deze laatste ver weg; naar het door Obreen opgestelde itinerarium verbleef hij in deze tijd in Zuidduitsland.[32]

Op basis van dit tweede ontwerp kwamen de eigenlijke verdragen tot stand, nadat eerst de formeel vereiste toestemming ten aanzien van de leenhulde van de Rooms Koning was verkregen.[33]

Ik kan de mening van Obreen niet delen als hij redeneert dat Gwijde van Vlaanderen hier dubbel spel speelde, omdat hij al 3 november daaraanvolgend zijn rechten op Zeeland die hij bij deze verdragen van dat voorjaar aan Jan I had afgestaan toen aan zijn zoon Robert gaf.[34] Die term 'dubbel spel' is gebaseerd op finalisme, alsof Gwijde geweten zou hebben dat 1 augustus 1299 Wolfert van Borselen zou worden gelyncht en Jan van Avesnes diens plaats bij een soort tweede Acte van Consulentschap van 27 oktober zou innemen.[35] Politiek realist die hij was kon Gwijde van Dampierre precies een

30 Het is waar dat het equivalente *de carne nostra* ook al voorkomt in nr. 1052, waar van Zeeland bewester Schelde niet wordt gerept. Maar dan slechts eenmaal en met geheel andere zin: zou Jan van Avesnes opvolger van Jan I worden, dan zou een verbond met Vlaanderen tegen Frankrijk een onmogelijkheid zijn, omdat Jan van Avesnes bij het verdrag van Pont St. Maxence zich juist met Frankrijk verbonden had. Alleen opvolgers van Jan I in rechte linie, *de carne sua*, konden geacht worden dit verdrag te houden.

31 Zie noot 25 hiervoor.

32 *Itinerarium van Jan van Avesnes*, 230; in: *BMHG*, XLVII (1926), 226-234; cf. van dezelfde *De eerste jaren* (zie noot 3 hiervoor), 41, noot 4. Kluit schijnt het vreemd te vinden dat er op geen enkele wijze rekening is gehouden met de sterk francofiele Jan van Avesnes tegen wiens wil, althans buiten zijn medeweten dit samengaan met Vlaanderen tegen Frankrijk geregeld is. Maar hij stelt het betreffende stuk dan ook op 1298; o.c., t. I, 372.

33 Het tweede ontwerp was van 11 februari 1299, de toestemming van Albrecht I van 4 maart d.a.v.; cf. Kluit, o.c., t. II, 1004.

34 Obreen, *De eerste jaren*, 41; cf. Van den Bergh, o.c., nr. 1096.

35 Van den Bergh, o.c., nr. 1095.

week na die volmacht voor Jan van Avesnes toch moeilijk anders handelen dan hij deed. Om de hulp van Holland tegen Frankrijk te krijgen had Vlaanderen aan Wolfert de prijs van afzien van de leenhulde voor Zeeland bewester Schelde schoorvoetend betaald. Nu na de paleisrevolutie Wolfert van Borselen vervangen was door Jan van Avesnes, de trouwe bondgenoot van Frankrijk, had het verbond van Vlaanderen en Holland tégen Frankrijk geen enkele zin meer en nam Gwijde zijn toezegging die als prijs had gediend snel terug. Het graafschap ging dan nog wel niet terzijde - dat zou overigens nog maar twee weken duren - maar het gouvernement wel en dat was beslissend.[36]

Beperkten we ons in het bovenstaande tot de authentieke bronnen die uit binnen- en buitenlandse archieven door Kluit, Van den Bergh, Pols en Obreen onder de aandacht zijn gebracht,[37] aan het slot van deze aantekening willen we nog enige aandacht aan de verhalende bronnen schenken.

Het is bekend dat de oogst daarbij niet groot is en de Procurator rept zelfs van de eindfase van de lange strijd over Zeeland bewester Schelde met geen zin. De *Annales Gandenses*, Beka, de Procurator en de anonymus van de *Rerum Hollandicarum* wijden geen woord aan de diplomatieke onderhandelingen van 1299; de Clerc en de Dietse vermeerderde Beka wijzen slechts terloops op de Hollands-Brabantse verwikkelingen.[38]

Heel anders is het bij Stoke die in het vijfde boek van zijn *Rijmkroniek* deze periode behandelt.[39] Wie de oorkonden van deze periode kent hérkent die vaak in Stoke's woorden, en wie ze niet kent loopt gevaar uit Stoke minder te putten dan deze biedt. Een voorbeeld: Hierboven werd er op gewezen dat in de overeenkomsten tussen Holland en Vlaanderen een beroep werd gedaan op de familietrouw,

36 Zie ook noot 30 hiervoor.

37 Aan de vriendelijke medewerking van de Rijksarchivaris der derde afdeling dank ik de wetenschap dat over de handelingen die hier in het geding zijn niets in het ARA aanwezig is, noch in charter, noch in afschrift.

38 *Annales Gandenses*, ed. H. Johnstone (Londen, 1951). - Beka, in: *De Episcopis Ultraiectinis*, ed. A. Buchelius (Utrecht, 1643). - *Chronicon* van de Procurator, ed. C. Pynacker Hordijk in: *WHG*, 3e serie, nr. 20. - *Rerum Hollandicarum*, ed. A. Matthaeus in: *Veteris Aevi Analecta*, t. V ('s-Gravenhage, 1738). - *Kronyk van Holland* van de Clerc, ed. B.J.L. de Geer van Jutphaas in *WHG*, n.s., nr. 6; zie blz. 148. - De Dietse Beka in ed. A. Matthaeus, t. III, 189.

39 Ed. W.G. Brill in: *WHG*, n.s., nrs. 40 en 42.

op de *vinculum sanguinis*, op de verhouding van de kleinzoon en diens *avum karissimum*. Stoke weet ervan: Jan I moet overtuigd worden dat hij beter met zijn grootvader een verbond kan sluiten (dat van maart 1299[40]) dan zich met een vreemde koning te verbinden (de akte betreffend een verdrag met de Franse koning van april 1298[41]):

> 'Men hadt wel int vat gheghoten:
> Emmer dat hi scoudich ware
> Sinen maghen openbare
> Te dienen, dan enen vreemden'[42]

Natuurlijk is er verschil. Dat ligt in de aard der zaak. In de eerste plaats had Stoke een heel andere bedoeling dan de stellers der akten; hij wilde vertellen, boeien. En in de tweede plaats: wie de akten opstelden wisten op dat moment de afloop niet, Stoke toen hij zijn *Rijmkroniek* schreef wel. Dat geeft zijn verhalen een andere kleur. Hij wist bijvoorbeeld dat de Vlaams-Hollandse onderhandelingen van het voorjaar van 1299 geen effect zouden sorteren omdat Jan I spoedig zou sterven; de oorkonders hielden daar - gelet op hun voorbehoud dat de verdragen voor de opvolgers van Jan I niet zouden gelden als die niet *van sinen lechame* waren - wel rekening mee, maar ze hebben niet kunnen weten dat dit na luttele maanden ook realiteit zou zijn. Stoke ziet heel dat samengaan van Holland met Vlaanderen in het perspectief van Vlaanderens aanval op Holland en Utrecht in 1304:

> '... wat rechte lach hem ant gone,
> Dat hi woude sijns oems zone
> Onterven ende siere moyen kint?
> Ic weet wel, dat ment niet en vint
> Yewer bescreven, dat Hollant
> Soude behoren ter Vlaemscher hant'[43]

als de tegenhanger van de bovengeciteerde *vinculum sanguinis*, waarop de Vlamingen zo braaf appelleerden en hij projecteert hun trouweloosheid als het ware terug als hij de onderhandelingen over samengaan in 1299 verhaalt. De Vlaamse graven die met Jan I onderhandelden veinsden volkomen onschuldig te zijn aan de moord op Floris V

40 Van den Bergh, o.c., de nrs. 1052, 1053, 1057, 1061 en 1062; *Supplement*, nr. 327.
41 Van den Bergh, o.c., nr. 1031.
42 Stoke V, 1242/45.
43 Stoke IX, 1331/36.

en ze bezwoeren dat met een dure eed. Het was een koud kunstje, wilde Stoke suggereren, het kind Jan I te imponeren en zo liet het graafje zich bepraten en trok over Biervliet naar Gent om daar zijn *karissimum avum* te ontmoeten:

> ‘Doe quamen den grave lede gasten
> Dat waren van Vlaendren sine omen.
> Si baden, dat se God verdoemen
> Moeste, of si gaven raet
> Tot so jamerliker daet...’[44], te weten de moord op Floris V.

> ‘So moeste de duvel in hem varen
> Des baden si al openbare,
> Ende her Roebrecht swoert aldare.’[45]

Legt men naast dit verhaal de reeds eerder geciteerde akten dan valt op dat de onderhandelingen gevoerd zijn door *sine omen*, door *Robbrecht ouste zoene sgraven van Vlaendren*, *Willem*, *Jan ende Guy... kindre des ghezeghets graven van Vlaendren*,[46] waarbij geëist werd *ke li cuens de Flandres s' escusera de le mort et de le prison le comte de Hollande avoech ses enfans*...[47] Maar wat een kunst, wil Stoke duidelijk maken, voor zulke ervaren - om niet te zeggen doortrapte - grote kerels een kind te overtroeven:

> ‘Dat kint moste also ghedoghen
> Nochtan sach hine noyt in doghen,
> Hi ne sloech sijn oghen ter eerde neder,
> Ende cume woude hi opsien weder...’[48]

De eindovereenkomsten tussen Vlaanderen en Holland eindigen beide met *ghegheven te Biervliet*[49] en Stoke schrijft in het vervolg van zijn verhaal:

> ‘Doe voer hi (Jan I) over te Biervliet.’[50]

44 Stoke V, 1277/81.
45 Stoke V, 1290/92.
46 Van den Bergh, o.c., nr. 1057.
47 Ibidem, nr. 1053.
48 Stoke V, 1295/98.
49 Van den Bergh, o.c., nrs. 1061 en 1062 en *Supplement*, nr. 327.
50 Stoke V, 1300.

Men zou wel wensen dat Stoke's chronologische preciesheid die het verhaal van zijn zevende en achtste boek kenmerkt ook bij deze gebeurtenissen van het vijfde boek zou blijken. Maar hier is hij helaas minder exact. Met name ten aanzien van de vraag of de verbintenis met Frankrijk, waarvan ons - voor zover mij bekend - slechts één akte rest,[51] doorkruist is door de Vlaamse pogingen Holland tot tegenstander van Frankrijk te maken, laat hij ons in het ongewisse. Voorzichtig gezegd: Stoke wekt de indruk dat de onderhandelingen met Frankrijk en die met Vlaanderen ongeveer gelijktijdig hebben plaats gehad. Gissenderwijs een poging tot concordantie:[52]

	(1202)	‘Doe ghevielt, alsic mi versta,
		Dat de van Vlaendren hem verhieven
20 januari 1297		Jeghen den coninc, ende in brieven
		Hem ontseiden vrienscap al...
29 augustus 1297[53] komt	(1209)	Doe sochte hi (Gwijde) helpe in Enghelant
Eduard I, op grond van		De coninc (Eduard) quam hem te hant,
het verdrag van 7 januari		Also als hi hadde ghelovet...
Enige akte: die van	(1223)	Hierbinnen heeft men vernomen,
29 april 1298. Zijn deze besprekingen		Dat des coninx bode es comen
voortgezet tot		Van Vrancrike an den Hollandschen grave,

51 De al gesignaleerde akte van 29 april 1298 - Van den Bergh, o.c., nr. 1031 - terwijl de akten van de bond met Vlaanderen van het eerste kwartaal van 1299, van dus bijna een jaar later dateren.

52 Die schijnt niet overbodig te zijn als men er op let hoe onduidelijk in het werk van Funck-Brentano, 196, 204, 230/1, 282/5, 321/2, de chronologische ordening der feiten is. Hij schijnt er van uit te gaan dat de Engels-Hollandse verbondenheid na de moord op Floris V, toen Eduard I zijn schoonzoontje Jan I in zijn macht had, ook een verbintenis van Holland met Engelands bondgenoot Vlaanderen heeft betekend. De Hollands-Vlaamse overeenkomsten van het voorjaar van 1299 zouden dan een tweede verbintenis van Holland met Vlaanderen betekenen. - Ook overigens vraagt Funck-Brentano nog wel eens contrôle. Zo stelt hij de sterfdatum van Jan I op 29 oktober 1300 i.p.v. op 10 november 1299; die van Wolfert van Borselen op 1 augustus 1298 i.p.v. 1 augustus 1299; het verdrag van Holland met Frankrijk op 28 i.p.v. op 29 april 1298; o.c., 322, 196, 321.

53 M. Kervyn de Lettenhove, *Histoire de Flandre*, t. II (Brugge, 1853), 59.

begin 1299, toen de Vlaams-Hollandse

besprekingen

plaats vonden?

Ende boet hem van siere haven,

Dat hi in sijn helpe ware:

Hi woude hem stille ende openbare

Moord op Floris V		Sinen vader helpen wreken.
Februari en maart 1299 (Van		Doe begonde men hieromme te spreken,
den Bergh nr. 1052 is ongedateerd)		De grave van Vlaendren boot algelike...
	(1276)	De sticken waren ghemaect vaste
Maart 1299		Doe quamen den grave lede gaste
Robrecht, Willem, Jan en Guy		Dat waren van Vlaendren sine omen...
27 maart 1299, Van den	(1300)	Doe voer hi over te Biervliet.
Bergh nr. 1061/2, De Fremery	(1308)	Doe gheviel, dat te hant
nr. 327		
29 augustus 1297, zie vs.		De coninc keerde, de was comen
1210		
27 juni 1298, bevestigd bij de		Ute Inghelant tsinen vromen;
vrede van Montreuil, 23 juli		Ende maecten vrede onderlinghe
1299		De Inghelsche ende die Vrancse coninge...'

Tenslotte: de voorzichtige gissing op grond van de akten boven gedaan dat het verbond van Holland met Vlaanderen vooral het werk van Wolfert van Borselen geweest is,[54] wordt door Stoke bevestigd:

> 'Men dede dat haer Wolfaert woude'
> 'Dit was te voren al bedreven
> Dats her Wolfaert machtich was
> Al hadde ghedacht yement das
> Dat tander (het verbond met Frankrijk) beter hadde ghewesen
> Men moeste hem volghen dus in desen...'
> 'So was haer Wolfaert allene

54 Van den Bergh, o.c., nrs. 1052 en 1053. Ook de akte van 27 maart 1299 noemt, naast anderen, Wolfert van Borselen als eerste bezegelaar na graaf Jan I; *Supplement*, nr. 327; cf. Kluit, o.c., t. I p. II, 372 en t. II, nr. 377.

Hoeft vanden rade alghemene'[55]

Mogelijk dat de nieuwe Stoke-uitgave, zo verlangend tegemoet gezien, weer wat meer licht kan brengen in deze vaak duistere materie.

55 Stoke V, resp. 1236, 1272/75 en 1321/22. - De andere lezing van de verzen 1271/72: 'Dit was ter Vere al bedreven, Daer her Wolfaert machtich was' verandert in dit opzicht de bewijsvoering niet; cf. ook de aantekening van de uitgever bij vs. 1246.

Kroniek

Mededelingen

Dit tijdschrift zal de publicatie van een kroniek zoals die in de *Bijdragen voor de geschiedenis der Nederlanden* verscheen, voortzetten. Het hier volgende overzicht dient als aanvulling op de kronieken die in de laatste jaargang van de BGN voorkomen; het bevat geen Zuidnederlands materiaal en geen gegevens over 1969.

Op 12 oktober 1968 is te Utrecht opgericht een *Werkgroep 18e Eeuw*, die zich ten doel stelt de bestudering van de achttiende-eeuwse kultuurgeschiedenis in zo breed mogelijke zin, met bijzondere aandacht voor haar comparatistische aspekten. Ter bereiking van dit doel organiseert de werkgroep jaarlijks een symposium en zal zij ook een dokumentatieblad uitgeven. Het bestuur bestaat uit: dr. C.M. Geerars (voorzitter); dr. P.J. Buijnsters (secretaris); H.A. Ett; dr. H. Hillenaar en dr. Jérôme Vercruysse (Brussel). Het lidmaatschap staat open voor alle geïnteresseerden, onverschillig vanuit welke discipline zij de 18e eeuw bestuderen. Voor nadere informatie wende men zich tot het secretariaat, adres: Driehuizerweg 358, Nijmegen.

Algemeen

Verschenen zijn de *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven*, *1966*; Tweede Serie, XXXIX, (Staatsuitgeverij, 's Gravenhage, 1968). Nieuw is in deze ‘Verslagen’ een bijlage waarin is opgenomen een bibliografie van litteratuur waarin gegevens uit archieven zijn verwerkt. Het nut van deze bijlage is bijzonder dubieus omdat zij, gelijk een eerste nalezen leert, lang niet volledig is, en dus een onjuiste indruk van het gebruik van archivalia wekt.

Door het Rijksarchief te Groningen is gepubliceerd een *Catalogus van Kaarten*, *eerste gedeelte*, *getekende kaarten* (Groningen, 1968). Deze publicatie, samengesteld door L.J. NOORDHOFF, bevat de beschrijvingen der in het R.A. te Groningen bewaarde atlassen en kaarten, benevens een korte inleiding alsmede een index.

Door het Gemeentearchief te Rotterdam is gepubliceerd de *Inventaris van het archief van het Huis ten Donck*, (Rotterdam, 1968). De inventaris is vervaardigd door B. WOELDERINK, die daaraan een in-

leiding heeft laten voorafgaan, waarin hij mededelingen doet over de familie Groeninx van Zoelen, die het Huis ten Donck verscheidene eeuwen in bezit gehad heeft. De publicatie bevat voorts een regestenlijst en een index.

In de voor het Middelbaar en Voorbereidend Hoger Onderwijs bestemde serie *Dichterbij* (J.H. Kok, Kampen) zijn wederom een viertal brochures verschenen ten dienste van het geschiedenis-onderricht: C.M.H. BOSCH, *Bronnen van onze Geschiedenis;* A.J.M. VAN ALKEMADE, *De Katholieke Emancipatie;* J.M. VAN WINTER, *Johannietters*, *Tempeliers*, *Duitse Orde;* A.N. ZADOKS JOSEPHUS JITTA; *Romeinse Keizersmunten*. - W.J.A.

Prehistorie en middeleeuwen

Van het 'Reallexikon der Germanischen Altertumskunde' van Johannes Hoops, dat in de jaren 1911-1919 in vier delen verscheen, wordt thans onder leiding van H. Jankuhn, H. Kuhn, K. Ranke en R. Wenskus een geheel nieuwe en omvangrijke tweede editie voorbereid (Verlag Walter de Gruyter en Co., Berlin). Het denkbeeld daartoe lag voor de hand, hoewel de uitvoering ervan niet eenvoudig zal zijn, ook al heeft de redactie voor deze onderneming een groot aantal geleerden uit binnen- en buitenland tot medewerking bereid bevonden. Deze medewerking is even noodzakelijk als de nieuwe editie zelf, want sedert het begin van deze eeuw is op het gebied, dat door dit 'Reallexicon' bestreken wordt, veel onderzoek verricht, opgravingsresultaten zijn beschikbaar gekomen, omtrent methodiek en systematiek zijn de opvattingen veranderd, en de literatuur is bijna tot een veelvoud geworden van wat zij omstreeks 1910 was. Evenals dit met de 'Bibliotheca' van Potthast het geval is, was een herbewerking in een grotere opzet noodzakelijk en was éénmanswerk uitgesloten. De nieuwe editie van het Reallexicon der Germanischen Altertumskunde zal in afleveringen verschijnen, de eerste daarvan is in 1968 verschenen (112 blz., intekenprijs D.M. 24, -); telkens 5 afleveringen zullen één deel vormen. Het geheel is berekend op 8 delen en één registerdeel. Vergelijkt men de nieuwe editie met de editie van 1911-1919 dan treden niet alleen de zojuist genoemde redenen voor een nieuwe editie op de voorgrond, maar ook blijkt een steeds verder doorgevoerde specialisatie. Artikelen zoals die over 'Abenteuersagen' en over 'Ackerbau' laten dit zeer duidelijk zien. Men mag op grond van deze eerste aflevering de verwachting hebben, dat deze editie in een werkelijke

behoefte zal voorzien. Een korte uiteenzetting van de redactie omtrent de inrichting van het gehele werk was misschien niet overbodig geweest.

W.J.A.

De *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* (jrg. 15-16; 1965/1966, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1967) bevatten allereerst de tekst van een door het 'Symposium voor Praehistorici van Nederland' opgesteld schema voor De periodisering van de Nederlandse prehistorie (blz. 7-11). Het schema heeft de bedoeling de verwarring op dit punt te bestrijden en heeft niet het karakter van een werkhypothese.

Een drietal artikelen houdt zich bezig met Friesland's historie. H.T. WATERBOLK behandelt The Occupation of Friesland in the Prehistoric Period (blz. 13-35). Hij komt daarbij onder meer tot de conclusie dat de periode tussen 400 en 200 vóór Christus het meest beslissend is geweest voor de Friese cultuur zoals die in de Romeinse periode naar voren komt. Deze proto-friese cultuur ligt mede ten grondslag aan de combinatie van de culturele onafhankelijkheid en de algehele instelling der bewoners op verdediging tegen het water.

W.A. VAN Es behandelt Friesland in Roman Times (blz. 37-68). De auteur doet allereerst mededelingen omtrent het terrein waarop zich de historie in Friesland afspeelt, waar de laat-romeinse transgressie een belangrijke invloed had. Vervolgens behandelt de schrijver de nederzettingsomstandigheden, de woningen, het aardewerk en het dagelijks leven om tenslotte met een uiteenzetting omtrent de historische ontwikkeling dit zeer lezenswaarde artikel af te sluiten.

De derde periode The Frisian Kingdom behandelt H. HALBERTSMA (blz. 69-108), een onderhoudend geschreven verhaal, waarin behalve van berichten uit schriftelijke bronnen ook gebruik gemaakt wordt van bodemvondsten. Een zó uitvoerige beschrijving van de Friese historie uit dit nogal duister tijdperk, zoals Halbertsma die geeft, vindt men in de nieuwe literatuur eigenlijk nergens: reeds daarom alleen al is het nodig om van dit artikel kennis te nemen.

Deze drie artikelen, verduidelijkt door vele kaarten en schetstekeningen zijn een belangrijke aanvulling op het bekende werk van Boeles: Friesland tot de 11e eeuw, en tevens op het recente handboek 'Geschiedenis van Friesland'.

De bundel bevat voorts een aantal kleinere artikelen. J.V.S. MEGAN publiceert een korte mededeling over A Carved Cult figure from Maastricht (blz. 109-112).

W.J.T. PETERS behandelt Mural Painting Fragments found

in the Roman castra at Nijmegen (blz. 113-144) een bijdrage tot de kennis van romeinse muurschilderingen. Van de Nijmeegse schilderingen geeft de auteur een uitvoerige beschrijving waarin hij deze ook vergelijkt met gelijksoortig werk elders in het Romeinse Rijk. Een nauwkeurige datering is nog niet mogelijk.

Das frühmittelalterliche Gräberfeld in Leersum; Provinz Utrecht, van de hand van J. YPEY (blz. 145-167) bevat een uitvoerige beschrijving van een groot aantal vondsten van diverse aard uit een grafveld in Leersum dat uit de 7de en de eerste helft van de 8ste eeuw dateert.

A. BRUYN doet verslag van de vondst van Een middeleeuwse pottenbakkersoven te Nieuwenhagen, Limburg waarin de voorlopige conclusie van L.E.M.A. van Hommerich, gemeentearchivaris van Heerlen, dat men hier met een vroege middeleeuwse oven te doen had, wordt bevestigd. De auteur beschrijft het oventype en het bakprocédé en voegt daaraan nog enkele bijzonderheden toe omtrent het gevonden aardewerk (blz. 169-183).

J.G.N. RENAUD bericht over Nieuwe vondsten van Oosterwijk in Kennemerland (blz. 185-197) naar aanleiding van recente vondsten in de slotgracht van het kasteel Oosterwijk, namelijk blauwgrijs en rood aardewerk alsmede enkele gebruiksvoorwerpen. Het artikel vormt een aanvulling op een vroegere publicatie van de zelfde auteur: 'Oosterwijk in Kennemerland' (Berichten R.O.B., deel 10-11, 1960/61, pag. 508-525).

Over Aardenburg, een plaats, die in de laatste jaren bijzondere aandacht van de archeologen geniet, bevat deze bundel een tweetal bijdragen. G.C. DUNNING schrijft over Medieval Pottery and stone mortars imported to Aardenburg from England and France (blz. 199-210) en J.A. TRIMPE BURGER (blz. 211-219) deelt enkele Korte vondstberichten uit Aardenburg mede, daarmede vroegere mededelingen (Ber. R.O.B., 1962/63, blz. 497) voortzettende. In het eerste artikel gaat het om import in de 13e en in het begin van de 14e eeuw. De uitvoer vond plaats uit verscheidene plaatsen in Engeland en verder uit Normandië en van de Franse Westkust.

De bundel wordt afgesloten met een viertal korte mededelingen: van J.A. BRONGERS: Evidence for trepanning Practice in the Netherlands during Pre-and Protohistoric Times en Ultra-violet fluorescense photography of a soil silhouette of a interred Corpse, onderwerpen waarop de auteur nog terugkomt in de Ber. R.O.B. 1967/68 (zie hierna blz. 155). Voorts bericht R.S. HULST over A pot beaker from Velp (Gelderland), ge-

vonden in 1966 en W.A. VAN Es over Hand-made pottery of the roman period from Kootwijkerzand near Kootwijk (Gelderland).

De gehele bundel is van een bijzonder fraaie en duidelijke illustratie voorzien.

W.J.A.

In de *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek*, jgr. 17, 1967 publiceert A.V. MUNAUT een Etude paléo-écologique d'un gisement tourbeux situé à Terneuzen (blz. 7-27). De auteur vat daarin de gegevens tesamen, die een onderzoek ter plaatse heeft opgeleverd met betrekking tot een vóór-historische bebossing aldaar. J.A. BRONGERS doet een korte mededeling omtrent Protohistoric worked human skull bone in the Netherlands (blz. 29-34). Het gaat hier om menselijke schedels die uit de terpen van Groningen en Friesland te voorschijn gekomen zijn en die sporen van trepanatie vertonen. 'Therefore there is some justification in regarding the area between Groningen and Leeuwarden as a trepanning centre'. De datering stelt de auteur omstreeks het begin van de Christelijke jaartelling. J.A. TRIMPE BURGER doet verslag van Opgravingen in de oude stad van Axel (blz. 35-52), waarbij vondsten zijn gedaan uit de steentijd, uit de Romeinse tijd, uit de Karolingische tijd en uit de Middeleeuwen. Tevens worden mededelingen gedaan omtrent het onderzoek naar het vermoedelijke Schepenhuis en omtrent de funderingen van gebouwen van het hof van de heren van Axel. Een voorlopige mededeling over een Palynologisch onderzoek van een ringwalheuvel bij Eersel in Noord Brabant, waaromtrent een publicatie door J.F. van Regteren Altena in voorbereiding is, doet W. VAN ZEIST (blz. 53-58). P.J.R. MODDERMAN bericht over opgravingen in The Kattenberg and the 'De Paal'-urnfield near Bergeijck (Noord-Brabant), waar men alvorens een herverkaveling zulks zou belemmeren een onderzoek instelde, waaruit onder meer bleek, dat men hier met een nederzetting te doen had. Er werd, behalve een urn, een aantal scherven gevonden, die echter nogal ongedifferentieerd waren zodat zij weinig bijdroegen tot vergroting van onze kennis van het dagelijks leven in de midden-bronstijd.

De reeks verhandelingen over de romeinse munten in Nederland, die nog niet een bijdrage bevatte over de romeinse munten in Zeeland, is thans daarmede aangevuld: JOH. S. BOERSMA, The roman coins from the province of Zeeland (blz. 65-97). Het gaat daarbij in hoofdzaak om romeinse munten in de loop der jaren gevonden

bij Domburg, op Westschouwen en bij Aardenburg. Een lijst van gevonden munten is aan het artikel toegevoegd.

Ter aanvulling van een in 1957 door H. von Petrikovits gehouden voordracht over 'Der Niedergermanische Limes' publiceert J.E. BOGAERS Enige opmerkingen over het Nederlandse gedeelte van de limes van Germania Inferior (Germania secunda) (blz. 99-114), voorzien van duidelijke kaarten en schetstekeningen, die met de daarbij verstrekte toelichtingen en bijzonderheden de stand van het onderzoek per 1967 geven, aangevuld met een opgave van recente literatuur.

Een tweetal korte bijdragen, resp. van MARIA H.P. DEN BOESTERD over Roman bronze vessels from rivers (blz. 115-120) en W.A. VAN Es over Late-roman pins from Xanten/Dodewaard and Asselt (blz. 121-129) vult onze kennis van de romeinse tijd in Nederland verder aan. Naar de Middeleeuwen voeren ons twee bijdragen onderscheidenlijk van A. BRUYN en W.A. VAN Es over een Early medieval settlement near Sleen (Drenthe) (blz. 129-139) en van J.W. BOERSMA: Oudheidkundig bodemonderzoek in de Nederlands Hervormde Kerk te Hellum, Groningen. Bijdrage tot haar oudste bouwgeschiedenis (blz. 141-155). In het eerste artikel worden bijzonderheden over de constructie der huizen vermeld en wordt deze in verband gebracht met die van ander gelijksoortige huis-typen in Noordwest-Europa. In het tweede artikel gaat het om de in 1295 voor het eerst vermelde kerk van Hellum. Uit het onderzoek blijkt, dat de kerk veel ouder was, namelijk 2e helft 11e eeuw of 1e helft 12e eeuw.

Een viertal korte berichten, te weten van L.TH. LEHMANN, over Unusual beaker pottery from the Veluwe (blz. 159), en over New pot beakers from the Veluwe (blz. 162), van R.S. HULST: Two pottery groups from the Pre-roman ironage (blz. 167) en van J.H.F. BLOEMERS: Ein römisches Vorratgefäss aus 's-Hertogenbosch (blz. 173) sluiten deze in ruime mate met foto's, kaarten, tekeningen en grafieken geillustreerde bundel af.

W.J.A.

In '*Numaga*' *Tijdschrift gewijd aan heden en verleden van Nijmegen en omgeving*, jrg. 16, 1969, afl. 2, een lustrum nummer opgedragen aan de scheidende voorzitter Prof. dr. L.J. Rogier, doet H.J.H. VAN BUCHEM enkele mededelingen over Nog drie drieknoppenfibulae uit Nijmegen, vermoedelijk daterend uit de laat-romeinse periode van Nijmegen (blz. 59-70).

W.J.A.

In de Grote Serie van 'Rijks Geschiedkundige Publicatiën' is verschenen no. 129: *Bronnen tot de Bouwgeschiedenis van den Dom te Utrecht*, uitgegeven door W. JAPPE ALBERTS met medewerking van C.A. RUTGERS en E. ROEBROECK O.S.A. Deze publicatie (Tweede Deel, Tweede Stuk), bevat de rekeningen van de Domfabriek over de jaren 1480/81-1506/07. In afwijking van de voorafgaande publicatie van de fabriekrekeningen over de jaren 1395-1480 door N.B. Tenhaeff zijn de rekeningen 1480/1-1506/7 practisch volledig uitgegeven. In de inleiding zet Alberts onder meer uiteen waarom hij deze methode gekozen heeft en op welke wijze hij deze heeft toegepast. Aan de editie is toegevoegd een 'Lijst van latijnse en middelnederlandse aardrijkskundige namen' alsmede een index van persoons- en plaatsnamen; omtrent de inrichting daarvan worden in de inleiding nadere mededelingen gedaan. In een volgend deel, dat thans in voorbereiding is, zullen de fabriekrekeningen over de jaren 1507/8-1528/29 worden opgenomen.

Politieke geschiedenis

Verschenen is Band 4 van het '*Handbuch der Europäischen Geschichte*'; (Union Verlag, Stuttgart, 1968). Dit werk, dat onder redactie staat van THEODOR SCHIEDER, heeft evenals het bekende handboek van Gebhardt, dat zich tot de geschiedenis van Duitsland beperkt, allereerst ten doel behandeling van de politieke geschiedenis. In dit vierde deel 'Europa im Zeitalter des Absolutismus and der Aufklärung', behandelt I. SCHÖFFER Die Republik der Vereinigten Niederlande von 1648-bis 1795. (blz. 634-658). Hij bespreekt achtereenvolgens de vorm en structuur van de Republiek, de toenemende internationale moeilijkheden, de binnenlandse spanningen, het verlies van macht en de stilstand, die het begin was van de achteruitgang in politieke betekenis, en ten slotte de partijpolitieke ontwikkeling binnen de Republiek na 1747. Een uitvoerige opgave van literatuur is aan dit hoofdstuk toegevoegd.

W.J.A.

In de Grote Serie der 'Rijks Geschiedkundige Publicatiën' is verschenen als no. 126: *Bescheiden betreffende de buitenlandse politiek van Nederland 1848-1919*. Deze publicatie no. 126 omvat het vierde deel van de tweede periode (1871-1898) en bevat de acten over de jaren 1886-1890, uitgegeven door J. WOLTRING ('s-Gravenhage, 1968). In de inleiding geeft Woltring een overzicht van de behandelde zaken waaraan zijn toegevoegd bijzonderheden omtrent de kabinets-

formaties, de ministers van Buitenlandse Zaken en de structuur van het Departement in de behandelde periode. De inleiding wordt besloten met een opgave van de bezetting der Nederlandse diplomatieke posten in het buitenland. Registers van personen en zaken completeren deze editie.

W.J.A.

Geen ijveriger beoefenaar van onze parlementaire geschiedenis dan Dr. J.P. DUYVERMAN. Niet minder dan vier nieuwe bijdragen zijn hier te vermelden, twee korte en twee van grotere omvang. De schrijver heeft een duidelijke voorkeur voor een enigszins dramatische stijl. Thorbecke en Luzac, Een episode (*Tijdschrift voor Overheidsadministratie* 24, 1968, nr. 1091, 165-167) is ten dele zelfs geschreven in de trant van een scenario. Daarin is een brief van Thorbecke afgedrukt, waarin deze Luzacs vermoeden dat de kritiek in de dagbladen op hem als minister van binnenlandse zaken in het ministerie-Schimmelpenninck van Thorbecke afkomstig zou zijn, weerlegt. Een vroeg 'verkiezings'programma (idem, nr. 1092, 182) handelt over een programma van 28 oktober 1848, opgesteld door een Comité van Katholieke Staatsburgers, die bevreesd waren dat het recht van placet en de vrijheid van onderwijs en vereniging bij de grondwetsherziening in gevaar zouden komen. Een aantal liberale candidaten werd gevraagd hiermede in te stemmen, o.a. Thorbecke, en daarna aanbevolen. Niet de kiezers, maar de candidaten moesten dus hun instemming betuigen met een programma.

In Thorbecke als formateur (*Bestuurswetenschappen* 22, 1968, 148-159) onderzoekt de schrijver hoe Thorbecke de vijf keren dat hij formateur was, is te werk gegaan en vervolgens trekt hij vergelijkingen met de huidige praktijk bij kabinetsformaties. De Vice-President en de Koningin-Moeder (*Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap* 82, 1968, 228-240) tenslotte behandelt de relatie tussen Koningin Anna Paulowna en Mr. Ae. baron van Mackay van Ophemert in de jaren 1862-1863 aan de hand van diens dagboeken, waarin deze verhaalt van zijn gesprekken met haar tijdens bezoeken en diners. Allerlei binnenlandse en vooral buitenlandse aangelegenheden komen aan de orde. Pro-Russisch als de vorstin was spelen de gebeurtenissen in Rusland en Polen daarbij een belangrijke rol.

W.R.H.K.

DR. J.P. DUYVERMAN vergelijkt de omstandigheden van de kabinetsformaties van 1868, 1905 en in het bijzonder van 1918, de enige waarbij de formateurs zelf geen zitting in het ministerie namen (Wel formeren, niet zitten (1868-1905-1918), *Tijdschrift*

voor Overheidsadministratie 25, 1969, nr. 1114, 119-121). De redenen waren voor Thorbecke, Goeman Borgesius en Nolens verschillend, maar in alle drie gevallen was er critiek op hun handelwijze. Interessant is nog dat Colijn en Marchant, naar uit diens onuitgegeven papieren blijkt, het er over eens waren, dat er een gemengd kabinet van links en rechts moest komen, waarin ook sociaal-democraten zitting zouden nemen.

W.R.H.K.

DRS J.J. GIELE publiceerde een geschrift over enkele radicale auteurs en agitatoren die in 1848 enige onrust in Amsterdam verwekten (*De pen in aanslag. Revolutionairen rond 1848*. Fibulareeks 40, Van Dishoeck, Bussum, 1968). Het onderwerp is beperkter dan dat van M.J.F. ROBIJNS (*Radicalen in Nederland*, *1840-1851*, Leiden, 1967) die één keer geciteerd wordt maar wiens dikke boek merkwaardigerwijze in de bibliografie ontbreekt. Giele heeft zijn werk met vuur, inzicht en talent geschreven. Uiteraard zijn niet al zijn oordelen overtuigend. Zijn stelling dat sommige leiders van de radicale beweging in Amsterdam het ideaal van een politieke revolutie verlieten en gingen hopen op een sociale omwenteling, een overgang die door de schrijver blijkbaar als een vooruitgang wordt gewaardeerd, wordt uit de geciteerde teksten niet bewezen. Er staan ook bevreemdende opmerkingen in het boekje. Wat bedoelt de schrijver als hij de Nederlandse maatschappij van de jaren 1840 'failliet' noemt (blz. 12); waarom zegt hij dat de functie van hulpschoolmeester tot de ellendigste en armoedigste banen van die tijd behoorde; waarom vermeldt hij bij herhaling (blz. 12, 55) het 'type' van de radicale journalist in Nederland terwijl er toch bepaald te weinig exemplaren van dit genre leefden om van een 'type' te spreken; waarom zou een intellectueel zonder geldmiddelen geen plaats in de samenleving van die dagen kunnen verwerven (blz. 12) als Thorbecke en legioenen predikanten het tegendeel bewijzen? Maar al kan men bezwaren voelen tegen een zekere neiging tot overdramatisering en overaccentuering - de voorbeelden zouden gemakkelijk te vermeerderen zijn - toch valt deze studie te waarderen als een levendige en aantrekkelijke aanvulling op de bekende gegevens en schijnt zij de Fibulaprijs waarmee zij werd bekroond ten volle waard.

E.H.K.

Agrarische geschiedenis

Deel IX van *Historia Agriculturae*, *Jaarboek uitgegeven door Het Nederlands agronomisch-historisch Instituut te Groningen* (Wolters-

Noordhoff, Groningen 1968) bevat, behalve de jaarverslagen van het Instituut over 1964 en 1965 - de verslaggeving is blijkbaar ietwat achtergebleven - een Overzicht van landbouwhistorische werken verschenen in 1961, 1962 en 1963, samengesteld door J.H. VRIELINK (blz. 18-147). Het overzicht bevat een keuze uit de literatuur; in het documentatiesysteem van het Nederlands Agronomisch-historisch Instituut te Groningen, dat gaarne nadere inlichtingen verstrekt, bevindt zich een veel grotere verzameling literatuuropgaven.

T.W. BIEZE publiceert (blz. 150-178) een Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage, kaarten, die voor het historisch-geografisch en agrarischhistorisch onderzoek van grote waarde zijn. De auteur geeft een korte beschrijving van de door hem opgesomde kaarten, die hij indeelt in vier groepen, betrekking hebbende op de perioden 1780-1806, 1806-1811, 1811-1813 en 1813-1840. Omtrent deze periodisering geeft de schrijver in een inleiding nadere informatie. De lijst der kaarten is uitdrukkelijk beperkt tot kaarten, die relevant zijn voor agrarisch-historisch of historisch-geografisch onderzoek. Daaraan is als bijlage toegevoegd een overzicht van de gebieden waarop de behandelde kaarten betrekking hebben.

Een in deze bundel opgenomen interessante bronnenpublicatie is Het Shultregister van Jacob Koorn (1734-1748) door L.S. MEIHUIZEN en J.A. KUPERUS, die deze publicatie van inleidingen hebben voorzien. Het gaat hier om een 18e eeuwse agrarische bedrijfsboekhouding, namelijk die van Jacob Koorn, een welgestelde veeboer in Aartswoud, in Noord-Holland (oostelijk van Medemblik, in de polder De Vier Noorderkoggen). L.S. Meihuizen behandelt in een duidelijke inleiding de persoon en de familie van Jacob Koorn en voegt daaraan een reeks demografische gegevens toe alsmede bijzonderheden omtrent de opbrengsten, ten dele aan akkerbouw ontleend, de lasten en de risico's, die op het bedrijf drukten. De auteur waarschuwt hierbij terecht tegen te zeer doorgevoerde kwantitatieve berekeningen van de opbrengstfactoren. J.A. Kuperus geeft in zijn inleiding een toelichting op het waardevolle materiaal, dat de boekhouding bevat, waarbij hij de gegevens betreffende de verschillende bedrijfsonderdelen recapituleert in tabellen. Zij betreffen in hoofdzaak melkveehouderij, varkensmesterij, vetweiderij, schapenteelt en akkerbouw. De editie verdient lof om haar duidelijkheid en overzichtelijkheid.

W.J.A.

Geschiedenis der overzeese gebiedsdelen

Tot dusverre werden de vaak interessante artikelen op koloniaalhistorisch terrein in de aardige, met groot enthousiasme geredigeerde *Mededelingen van de Nederlandse Vereniging voor Zeegeschiedenis* niet in deze rubriek vermeld. De overgang met jaargang 1968 van een uiterlijk weinig aantrekkelijk gestencild blad naar een veel beter verzorgde offset-uitgave moge aanleiding zijn aan dat niet-vermelden een einde te maken. In de sedert verschenen nummers kwam tweemaal ter sprake ARTUS GIJSELS, *een vroege dienaar van de V.O.C.*, tegenstander van Coen, die er blijk van gaf door een paar belangrijke rapporten belangstelling te hebben voor de bevolking en haar zeden. Mevr. dr. M.A.P. MEILINK-ROELOFSZ heeft het over ARTUS GIJSELS in *Oost-Azië* in nummer 18 (maart 1969), p. 5-16, terwijl in nummer 17 (sept. 1968), p. 27-35, FRIEDRICH JORBERG diens veel later vallende (1650-1676) Geheimrat-schap in Brandenburgse dienst behandelt.

W.PH.C.

In het boekje *Ketters en kwezels*, *Regenten en rebellen* van W.F. WERTHEIM en A.H. WERTHEIM-GIJSE WEENINK (Laverman Drachten. 1968, p. 212) vindt men een viertal tijdschriftartikelen gebundeld, waarvan het eerste handelt over het vergaan van het V.O.C. schip Batavia ter Westkust van Australië in 1629. De andere drie brengen de lezer naar Multatuli en de dichter van de Vloekzang van Sentot, Sicco Roorda van Eysinga, en enige van hun tijdgenoten. Veel aandacht wordt gegeven aan twee bestuursambtenaren, Bekking en Nieuwenhuijzen, die min of meer als tegenstellingen worden geschetst.

W.PH.C.

In *Nederlands Archievenblad*, LXXII, 1968, p. 14-19, geeft Mevr. dr. M.A.P. MEILINK-ROELOFSZ niet alleen op, waar in Nederland memories van overgave van de Nederlands-Indische bestuursambtenaren te vinden zijn, maar zij licht ook historisch toe, waarom ze daar ondergebracht zijn (Memories van overgave van bestuursambtenaren in het voormalige Nederlands Indië). Voor de locale geschiedenis zijn dgl. memories vaak van groot belang.

W.PH.C.

Knap werk heeft de hoogbejaarde mevrouw J. DE LOOS-HAAXMAN verricht met het schrijven van *Verlaat Rapport Indië*, *Drie Eeuwen Westerse Schilders*, *Tekenaars*, *Grafici*, *Zilversmeden en Kunstnijveren in Nederlands-Indië*, Mouton, 's-Gravenhage, 1968

(230 blz.). Ze was daartoe bij uitstek bevoegd: zij beheerde voor de oorlog jarenlang de Landsverzameling Schilderijen (de Gouverneurs-Generaalsportretten) en schreef daarover in 1941 een interessant werk en bovendien organiseerde zij als bestuurslid van de Kunstkring te Batavia verscheidene belangrijke tentoonstellingen. Het nieuwe boek telt 23 korte hoofdstukken, waarin op levendige wijze de ontwikkeling van de kunst der Europeanen in Indië wordt behandeld, twee der langste handelen over Raden Saleh, de bekende Javaanse schilder, die gezien zijn wijze van werken, terecht tot de Nederlanders wordt gerekend. Uitvoerige noten geven alle bewijsplaatsen, er zijn drie bijlagen, een Engelse summary, een Bibliografie, addenda, een lijst van illustraties en een Index. Het boek bevat vier kleuren-en 101 andere reproducties, merendeels fraai, soms wat te donker. Dat ik ze nauwkeurig heb bekeken, moge ik bewijzen met de opmerking, dat het kindje met de vierkante kraag en de commandeurspenning van nr. 10 niet een meisje, maar een jongetje Van Riebeeck voorstelt, zoals wijlen Van Luttervelt in 1952, het Van Riebeeckjaar, aantoonde.

W.PH.C.

In *Zeeuws Tijdschrift*, 18, 1968, p. 133-138 kan men een artikel vinden over een zee-officier, die in 1806 in Indië komt, in 1817 betrokken is bij de onderwerping van Saparua en die vervolgens lid van de Raad van Justitie te Surabaja wordt; Robert Henri Cateau van Rosevelt, 1784-1826, zeeman en koloniaal ambtenaar; de auteur is een achterneef: F.R. VAN ROSEVELT.

W.PH.C.

In de *Bijdragen tot de Taal-Land- en Volkenkunde* dl. 125, 1969, p. 207-240 trachten HARRY J. BENDA en LANCE CASTLES een analyse te geven van The Samin Movement. Dit was een in 1890 in een afgelegen deel van Midden-Java onder eenvoudige dorpelingen ontstane beweging van individualistische aard. De aanhangers, nimmer meer dan enige duizenden gezinnen, maar ook thans nog niet uitgestorven, waren tegen elke overheid, ook de godsdienstige. Ze weigerden belasting te betalen, enige bemoeienis met ambtenaren te hebben en bevelen op te volgen. Overigens waren het rustige, ijverige mensen. De Nederlandse overheid, voor onrust vrezend, trad aanvankelijk vrij krachtig tegen hen op, maar toen die uitbleef, werden ze vrijwel met rust gelaten.

W.PH.C.

R. NIEUWENHUYS' *Tussen Twee Vaderlanden* (Van Oorschot, Amsterdam, 232 blz.) dient alsnog in deze kroniek te worden vermeld, hoewel het een tweede druk betreft, die ook al weer van 1967 dateert.

Dat dit niet eerder geschiedde, is, omdat de auteur eigenlijk litterator is en ik meende, dat deze bundel met vijf wel-geschreven essays zich op dat terrein bewoog. Dat is gedeeltelijk ook waar èn omdat één der opstellen, m.i. niet het beste, handelt over de naar mij voorkomt n'en déplaise Du Perron niet ten onrechte vergeten romancier Maurits (P.A. Daum) èn omdat Nieuwenhuys bij zijn cultureel- en sociaalhistorische studies romans en dgl. als bronnen gebruikt. Vooral Franse historici hebben in de laatste jaren naar aanleiding van zo grote auteurs als Balzac, Stendhal en Zola bestudeerd in hoeverre dat mogelijk, wenselijk of noodzakelijk is. Ook Nieuwenhuys heeft zich afgevraagd of de belletrie de Indische werkelijkheid weerspiegelde; hij schrijft, citerende, dat ze ‘een even eenzijdige als oppervlakkige en dus verkeerde opvatting van Indische personen en zaken doet ontstaan’ (p. 71). Dat zal men van zijn eigen conclusies zeker niet zeggen, hoewel de citaten in het eerste essay Tempo Dosloe (= Voorbije Tijd), handelend over het leven van allerlei klassen en soorten Europeanen en half-Europeanen in het Indië van 1870 tot 1900 een te sterk gekleurd beeld van de werkelijkheid geven. Toch waardeer ik dit opstel zeer: ik woonde zelf in de jaren 1921 tot 1934 in uithoeken van Nederlands Indië, waar de verhoudingen van een halve eeuw vroeger nog voortleefden en die waren, zoals men ze hier ziet voorgesteld. Dan vindt men een vroeger nog niet gepubliceerde studie over de even geniale als zonderlinge taalgeleerde Van der Tuuk, een man van hetzelfde, in Indië niet zo uiterst zeldzame genre, als de latere zo goed bekende archaeoloog Van Stein Callenfels. Bijzonder verhelderend en fraai is het essay over de zaak van Lebak, waarin N., uitgaande van wat hij een Indonesië-centrisch uitgangspunt noemt, Douwes Dekker als ambtenaar veroordeelt, maar als mens hooghoudt om van de kunstenaar niet te spreken. Anderzijds is dit een voortreffelijke sociaal-historische uiteenzetting over de verhouding van Europees bestuur, Inlands bestuur en bevolking. Tenslotte treft men een soort aanhangsel hierop aan, handelende over een iets minder geniale en iets minder zonderlinge navolger van Van der Tuuk, nl. Rouffaer en zijn bestudering van Douwes Dekker. Het is te hopen, dat Nieuwenhuys, thans verbonden aan Kon. Inst. voor Taal- Land- en Volkenkunde te Leiden voor het onderzoek van de geschiedenis der Europeanen in Indië, zijn belangwekkende werk zo goed zal voortzetten! Ik veroorloof mij een paar kleine opmerkingen: de ‘zekere’ E. Netscher van p. 113, intimus van Van der Tuuk, is de bekende Elisa N., later gouverneur van Sumatra's Westkust en raad van Indië, zelf een man met grote taalkundige en historische belangstelling, wiens De Nederlanders in Djohor en Siak (van 1870) nog steeds van grote waarde is. De

eveneens ‘zekere’ dr. Jacobs van p. 140 kan geen oud studievriend van Van der Tuuk geweest zijn; dr. J.K. Jacobs was een 18 jaar jongere medicus, maar hij werd geboren in een even obscure Groningse kampong als Nieuwenhuys' held.
W.PH.C.

Tijdens het 14e Congres van Nederlandse historici gaf drs. F. TICHELMAN een overzicht van De oorsprong van het communisme in Indonesië. Zie het verslag, *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 80, blz. 376-378. Het sterk Europese element in de beweging van de eerste jaren na 1920 werd afgedamd door de internering van mensen als Sneevliet e.a. in 1922-3.
P.J.V.W.

In *De Gids*, 1/2 1969, p. 92-98 geeft H. KELLER onder de titel Indonesia calling, het Wilhelmus-gevoel en Joris Ivens een verslag van het politieke optreden van deze cineast in Australië voor en na het vertrek van de luitenant-gouverneur-generaal Van Mook naar Batavia in 1945.
W.PH.C.

Een onopgesmukt relaas van de belevenissen van een jonge bestuursambtenaar op Sumatra, die wegens de oorlog met Japan gemobiliseerd werd, als soldaat en als krijgsgevangene, geeft mr. A.J.M. DE LEEUW, *Herinneringen uit mijn Krijgsgevangen Jaren*. Het boekje is niet in de handel, maar op aanvrage is, zo lang de voorraad strekt, een exemplaar verkrijgbaar bij de auteur, Neptunusstraat 81, Scheveningen.
W.PH.C.

Als Bulletin no. 6 van de *Ceylon Historical Manuscripts Commission* (verkrijgbaar Gov. Publ. Bureau, P.O. Box 500, Colombo tegen de prijs van Rup. 10.85) verscheen een werk van R. RAVENHART, getiteld The Dutch Wars with Kandy, 1764-1766, 1964, 231 p. In 1927 promoveerde dr. Zwier op dit onderwerp, maar hier vindt men, zoals in een uitgave van deze commissie te verwachten valt, na een goede inleiding, stukken afgedrukt, die op de oorlog betrekking hebben, in een 22 bijlagen, zo het dagregister, gedurende de expeditie gehouden, notulen van het geheime oorlogscommité, correspondentie, enz, enz. Een inhoudsoverzicht ontbreekt, wat het hanteren bemoeilijkt, maar er is een zeer uitvoerige index (p. 167-231), terwijl een kaartje het lezen vergemakkelijkt. Een nuttige uitgave.
W.PH.C.

J.J. RAS, *Hikajat Bandjar*, *a study in Malay Historiography*, (Den Haag, Martinus Nijhoff, 1968, 651 blz. *f* 70, -), zijnde het eerste deel van de door het Kon. Inst. voor Taal- Land- en Volkenkunde op

touw gezette reeks Bibliotheca Indonesica, behoeft in deze kroniek niet meer dan een korte vermelding. Met deze uitspraak wil allerminst kritiek op de uitgave worden uitgesproken. De auteur heeft blijkens zijn voorwoord niet, zoals vroegere uitgevers van dgl. kronieken, willen nagaan wat ze aan 'unadorned historical information' bevat, maar ze als literair genre beschouwd. De filoloog krijgt wat zijn hart begeert: een fraai uitgegeven werk in een donkerblauwe band met gouden letters met in een eerste afdeling samenvattingen en vergelijkingen van de twee belangrijkste versies, waarin het werk voorkomt, talrijke parallellen met andere maleise en javaanse verhalen, critische opmerkingen over versie I en een opgave van de bekende manuscripten, in een tweede de tekst van I met kritisch apparaat en de vertaling in het Engels, in een derde een uitvoerig glossarium met een index, allerlei bijlagen, een bibliografie en een algemene index. De historicus van Borneo krijgt meer dan hij na het voorwoord zal verwachten, nl. in de eerste afdeling een hoofdstuk over de Maleise kolonie in Zuidoost-Borneo en haar contacten met Java en in de bijlagen van de derde nog wat verspreide gegevens. Maar de historicus van de 'Dutch' vindt hen slechts vermeld als lieden, die (in 1612) Bandjarmasin bombardeerden. En wil hij wat weten over de geschiedenis van Zuidoost-Borneo, dan kan hij beter terecht in de dissertatie, die A.A. Cense in 1928 aan deze kroniek van Bandjarmasin wijdde.

W.PH.C.

Het artikel van CHR. SCHNAKENBOURG, getiteld Note sur les origines de l'industrie sucrière en Guadeloupe au XVIIe siècle (1640-1670) in de *Revue Française d'Histoire d'Outremer*, tome LV, 1968, p. 267-315, is ook van belang voor onze geschiedenis, daar het inzicht geeft zowel in het aandeel van de Nederlanders (uit Brazilië) in de invoering van de suikercultuur op de Kleine Antillen, vooral op het genoemde eiland, als in het grote aandeel van onze handel in de daar verworven producten.

W.PH.C.

In de *Nieuwe West-Indische Gids* van dec. 1968, vindt men p. 261-287 een belangrijk verslag over Een Archiefreis in West-Indië van de hand van Mevr. M.A.P. MEILINK-ROELOFSZ. Waarschijnlijk worden de bevindingen van de geleerde schrijfster het best gekenmerkt door van een willekeurige bladzijde iets te citeren: 'Op dit eiland is de toestand van het bestuursarchief eveneens meer dan treurig'. Men bedenke hierbij dat het verslag hoofdzakelijk over de Nederlandse Antillen en Suriname handelt.

W.PH.C.

Het artikel van J.I.S. ZONNEVELD, Toponymen in Suriname, in *Geografisch Tijdschrift* van Dec. 1967, blz. 369-377, zal ook de historicus interesseren. Rivieren hebben indiaanse namen, watervallen zijn door de negers vernoemd evenals de gebergten die ook wel Europese namen kregen; nederzettingen werden door de bewoners van een naam voorzien, daaronder vindt men er dus ook met een Javaanse naam.

W.PH.C.

The Politics of Surinam and the Netherlands Antilles by ALBERT L. GASTMANN, Institute of Caribbean Studies, University of Puerto Rico, 1968, 185 p. geeft een goed verslag van de staatkundige, staatsrechtelijke en politieke ontwikkeling van die gebieden sedert 1936, het jaar waarin de wetten op de Staatsregeling tot stand kwamen, vooral in hun verhouding tot het Koninkrijk. Het onderwerp wordt hier behandeld met het oog op buitenlanders, die hier kunnen leren, dat samenwerking op de voet van algehele gelijkheid tussen ver uiteengelegen delen van de wereld in staatkundig verband mogelijk is, zonder dat de vrijheid der delen wordt beperkt.

W.PH.C.

ANDREW SHARP's boek *The Voyages of Abel Janszoon Tasman*, (Oxford Clarendon Press, 1968, p. 375) geeft een voortreffelijke vertaling van de drie voornaamste bronnen van de reis van Tasman in 1642-1643, met goede in- en uitleidingen en de nodige toelichtingen. De waarde van het werk schuilt vooral in de nauwgezette bestudering van het kaartenmateriaal, ook voor de reis van 1644, waarvan geen journalen bewaard bleven. Engelstaligen krijgen hier vrijwel alles bij elkaar wat van belang is bij de reizen van Tasman en François Visscher.

W.PH.C.

Nadat M.P.H. ROESSINGH in *Asian Studies*, vol. V, number 2, aug. 1967 een artikel had gepubliceerd: Dutch Relations with the Philippines, A Survey of Sources in the General State Archives, The Hague Netherlands, liet hij thans in de *Bijdragen voor Taal- Land- en Volkenkunde*, 124, 1968, p. 482-505 een studie volgen getiteld Nederlandse Betrekkingen met de Philippijnen, 1600-1800. Bijzonder nuttig werk, want hiermee is althans een van de overtalrijke lacunes in onze kennis van de koloniale geschiedenis gedeeltelijk weggewerkt. Kan R. voor de periode 1600 tot ongeveer 1660 op enige voorarbeid teruggrijpen, voor de tijd daarna moest hij geheel op archiefonderzoek steunen. Natuurlijk kan de studie, een eerste poging van Nederlandse zijde, nog sterk uitgebreid worden. Zo vindt men hier niets over de betrekkingen, die vanuit

Ternate door de Nederlanders werden aangehouden met Moslimse en andere vorsten op Mindanao. Maar voor een stevige grondslag is nu op verdienstelijke wijze gezorgd.
W.PH.C.

In het in 1968 door de Harvard University Press met JOHN K. FAIRBANK als 'editor' uitgegeven *The Chinese World Order* kan men p. 225-256 en 368-380 een nuttige samenvatting vinden van onze kennis omtrent Ch'ing Relations with the Dutch, 1662-1690, van de hand van JOHN E. WILLS JR. die wel geen archiefonderzoek verrichtte, maar gebruik maakte van wat omtrent dit onderwerp bekend is uit zowel Chinese als Nederlandse publicaties. Hij geeft niet alleen een beschrijving van de relaties van de V.O.C. met China, maar bespreekt ook de 'motivation and conflict' die daarbij optraden.
W.PH.C.

In The Pan-Boer movement and the South African war (*Tijdschrift voor Geschiedenis*, 80 (1967), blz. 52-63) betoogt dr. H.R. VAN DE WALT dat beduchtheid voor een Transvaals expansionisme met annexatielust, die zich over geheel Zuid-Afrika zou uitstrekken, slechts een voorwendsel is geweest van degenen die op oorlog met president Krugers republiek hebben aangestuurd. Voorzover daarbij over militaire bedreiging uit het Noorden werd gesproken, is dit schrikbeeld inderdaad uit de lucht gegrepen. Een geestelijke werfkracht van Transvaal uit op de Afrikaners in de kaapkolonie is volgens J.S. Marais, 'The Fall of Kruger's Republic' (Oxford 1961), echter wel degelijk een punt van bezorgdheid van Lord Milner geweest dat hem op een spoedige oorlog deed aandringen.
P.J.V.W.

Regionale geschiedenis

In het *Jaarboek van de Geschied- en Oudheidkundige Kring van Stad en Land van Breda* '*De Oranjeboom*' (Deel XXI, 1968) wordt in een drietal bijdragen allereerst aandacht geschonken aan de Grote Kerk van Breda. J.M.F. YSSELING publiceert in De Grote of Onze Lieve Vrouwekerk te Breda enkele met schetstekeningen en foto's toegelichte aantekeningen over de in 1269 aanvangende bouwgeschiedenis (blz. 1-18). Bij dit artikel sluit aan een tweede bijdrage van deze auteur over De Restauratie van Kerk en toren te Breda (blz. 34-47). F.A. BREKELMANS geeft in Het Keurslijf van de Grote Kerk (blz. 19-33) bijzonderheden over de bij de Kerk aansluitende bebouwing, die een groot deel van de Kerk insloot, ge-

lijk dat in vele Nederlandse steden het geval was. Een deel van deze karakteristieke bebouwing is gelukkig behouden. Op volkskundig terrein voert een korte bijdrage van J.J.M. DE LEPPER over Meibomen en meikransen te Breda (blz. 48-51). Het gaat hier om volksgebruiken in de 17de eeuw, waartegen van de zijde van de Overheid bezwaren rezen, maar de tegenmaatregelen hadden blijkbaar weinig resultaat. Dezelfde auteur draagt aan deze bundel een artikel bij over Een instructie van Prins Willem III tegen de Katholieken in de Baronie en de gevolgen daarvan voor de Jesuïten (blz. 60-93), waarin een opvallende uitzondering op de in het algemeen verdraagzame politiek van de prinsen van Oranje wordt behandeld ten dele aan de hand van archivalia. De tekst van de instructie is als bijlage toegevoegd.

Naar de Middeleeuwen voert ons een korte bijdrage van L.A.C.M. VAN RIJCKEVORSEL over De dagtekening van een middeleeuws Breda's goederen register (blz. 52-59), dat in 1943 te voorschijn kwam en dat een kleine vergoeding vormde voor het verloren gaan van het Archief van de Heilige-Geesttafel te Breda. Het register bevat een opgave van erfpachten en erfcynsen van de Heilige-Geesttafel en geeft enig inzicht in de inkomsten van die instelling. De auteur dateert het op omstreeks 1415. - F.A. BREKELMANS doet een korte mededeling over de bewoners en de architectuur van Een hoeve aan de grens (blz. 94-100), een hoeve in de gemeente Nieuw-Ginneken in het gehucht Grazen, die uit de eerste helft van de 17de eeuw dateert. -

Over De symbolen van Stad en Land van Breda, (blz. 101-124) schijft W.A. VAN HAM een met fraaie afbeeldingen van zegels en wapenschilden geïllustreerd artikel. In deze bundel is opgenomen een register van persoons- en plaatsnamen over de Jaarboeken XVI-XX (1963-1967), alsmede een inhoudsopgave van de Jaarboeken 1948-1967.

In opdracht van het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheidkunde en Taalkunde te Leeuwarden is onder redactie van S.J. FOCKEMA ANDREAE en TH.J. MEYER een aanvang gemaakt met de publicatie van het *Album Studiosorum Academiae Franekerensis (1585-1811, 1816-1844)*. Het eerste deel van deze publicatie is verschenen (T. Wever, Franeker, 1968). Het bevat de naamlijst der studenten in chronologische volgorde, met vermelding van de plaats van herkomst en studierichting. Het tweede deel zal biografische notities betreffende de ingeschreven studenten bevatten. Het belang van deze publicatie gaat ver uit boven de Friese Geschiedenis omdat ruim 30% van de ingeschrevenen uit het buitenland afkomstig was en van de overigen

nog een zeer groot aantal afkomstig was uit Nederlandse gewesten buiten Friesland. Een personenregister (blz. 421-539) maakt het gebruik van het fraai uitgevoerde werk gemakkelijk. Een geografische index is niet opgenomen, mogelijk is het de bedoeling een zodanige index, die zeer nuttig zou zijn in het tweede deel op te nemen.

In *De Vrije Fries*, tijdschrift uitgegeven door het Fries Genootschap en de Fryske Akademy, deel 48, 1968, publiceert D. DE ROO VAN ALDERWERELT de tekst van een dagboek, dat Mr. Simon Vissering geschreven heeft van Een reis door Friesland, Drente en Groningen in het jaar 1845 (blz. 5-29). De schrijver van het dagboek, toenmaals redacteur van het Algemeen Handelsblad, later hoogleraar te Leiden als opvolger van Thorbecke, geeft een beeld van het toenmalige Noorden van ons land, dat ons onder meer doet zien hoeveel er in ruim honderd jaar veranderd en nauwelijks veranderd is. Interessant is het om deze aantekeningen te vergelijken met notities van de Fransman Havard en de Engelsman Bowring.

Een beeld van Het scheikundig onderwijs aan Frieslands Hogeschool en Rijksatheneum te Franeker 1585-1843 geeft J.J. MEINSMA, (blz. 30-52). Ook bijzonderheden over de hoogleraren worden ons medegedeeld, ook over hun salariëring; de eerste hoogleraar, Wyer Willem Muys, een Overijsselaar, had een salaris van *f* 1500, - 's jaars, voldoende om hem van een benoeming te Groningen te doen afzien. De leerstoel voor scheikunde was te Franeker een reeks van jaren met die voor de medicijnen verbonden. Al met al wordt ons hier een stuk geschiedenis van het hoger onderwijs in Friesland gegeven, dat een welkome aanvulling is op het onlangs gepubliceerde 'Album studiosorum' van de Franeker Alma mater.

Voor de kennis van de locale geschiedenis van Dokkum is Een register van betalingsordonnanties uit Dokkum (1585-1615) niet zonder belang. W.H. KEIKES doet er enkele korte mededelingen over, en laat zien hoe dat betalingsboek een bron kan zijn onder meer om iets te weten te komen omtrent in de jaren 1585-1612 ondernomen bouwwerken, b.v. van het stadhuis (blz. 53-56).

Een bijdrage van volkskundige aard is het artikel van J.J. KALMA over De Halbertsma's en har 'Heilingen'. (blz. 57-82). 'Heilingen' zijn oorspronkelijk aan heiligenafbeeldingen ontleende gekleurde kinderprentjes, die aan schoolkinderen vroeger werden uitgereikt ter beloning van ijver en vlijt en goede prestaties. Het Museum Princessehof te Leeuwarden heeft een interessante verzameling van

dergelijke ‘heilingen’, die ook toont dat het onderwerp van deze ‘heilingen’ in de loop der tijden meer het wereldlijke leven, het volksleven en het ambacht gaat betreffen. De oorspronkelijke religieuze kant van deze volksprenten raakt op de achtergrond; zij leeft nog voort in de bid- en devotieprentjes. Er doen zich een aantal vragen op, die nog maar tot een begin van onderzoek geleid hebben (vergelijk M. de Meijer, De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw). Over deze vragen schrijft Kalma op zijn bekende onderhoudende wijze en voegt daaraan toe een beschijving van de te Deventer gedrukte Friese ‘heilingen’ van de Halbertsma's, waarvan afbeeldingen met teksten zijn opgenomen.

In Vroege en late regenten in Friesland behandelt M.J. VAN LENNEP een belangrijk probleem, n.l. de vraag tot welke sociale laag de friese stadsbestuurders behoorden; de auteur komt daarbij tot de conclusie dat zij niet alleen tot de sociale toplaag, de regenten, behoord hebben. Zijn onderzoek omvat de 18e eeuw, de revolutiejaren en de 19e eeuw tot 1851. Het is een beachtenswaarde bijdrage tot het demografische onderzoek, dat thans bij vele historici grote belangstelling ondervindt (blz. 13-104).

Op het terrein van de Kerkgeschiedenis voert ons een bijdrage van J.T. NIELSEN (blz. 105-115). Foeke Sjoerds heeft ons in zijn ‘Beschrijving van Oud en Nieuw Friesland’ op gezag van de Lutherse predikant Rues, te Hamburg, het een en ander verteld over de groep Mennonieten ‘die men Oude Vlamingen noemt’. Hem bleek echter later uit mededelingen van een opziener in de Gemeente der Oude Vlamingen, dat zijn aanvankelijke uiteenzetting onjuist was. Foeke Sjoerds heeft die onjuistheid gecorrigeerd in een voorrede tot zijn ‘Kort vertoog van de Staat ende Geschiedenissen der Kerke des Nieuwen Testaments’. Bijzonderheden en nadere informatie hierover vindt men in de bijdrage van J.T. Nielsen: Doopsgezinde Oude Vlamingen.

Van S.J. FOCKEMA ANDREAE is in deze bundel een artikel opgenomen waarin deze onlangs overleden Rijksarchivaris in de provincie Friesland pleit voor Belangstelling voor Friesland in de Franse tijd (blz. 116-126). Hij doet dit onder meer omdat uit die tijd door persoonlijke overlevering nog iets te achterhalen is, dit in combinatie met archivalia en museale gegevens tot een vollediger beeld van deze ook voor Friesland belangrijke periode kan voeren. In dit verband brengt de auteur het ‘educatief archiefplan’ ter sprake.

Notariële protocollen uit de 17e eeuw zijn in Friesland zeldzaam. Tot nu was er maar één bekend. P.TH. ZWART heeft thans nog Een

achtergebleven protocol van notaris P.H. Alma (1648) ontdekt, waarover hij mededelingen doet (blz. 127-137). De bundel wordt afgesloten met een bijdrage van J.J. KALMA die enkele brieven uit de Briefwisseling J.H. Halbertsma-L.C. Luzac (1843-1847) publiceert (blz. 138-155).

W.J.A.

In *It Beaken*, tijdschrift van de Fryske Akademy (jrg. 29, 1967) publiceert PATER E. BRUNA O.F.M. een artikel over De Kalender van het missaal van Bolsward (blz. 204-217). Het gaat daarin om een laat-middeleeuws missaal, dat te Bolsward wordt bewaard en aldaar ten onrechte beschouwd werd als te zijn afkomstig uit de St. Maartenskerk aldaar. Ten onrechte, want de auteur toont door vergelijking van de Utrechtse en de Maartense feestkalender aan, dat het missaal afkomstig is uit het tot het bisdom Munster behorende aartsdiaconaat Frisia (het Groningse deel van het bisdom Munster). Omtrent de kalender deelt de schrijver nog verscheidene bijzonderheden mede die laten zien, dat oude kalenders als deze ons inlichten over de liturgische praktijk en over het religieuze leven in de Middeleeuwen.

Hwat der geande wie yn en om it houlik hinne yn Fryslân yn de 16e ieu (Wat er gaande was in en om het huwelijk in Friesland) (blz. 220-233) schetst P.TH. ZWART aan de hand van de inhoud van een aantal acten van de Leeuwarder notaris Nicolaes Joastsoan Clenting, ontleend aan diens protocol uit de jaren 1554-1571 (G.A. Leeuwarden). Het ging in die acten om de trouwbelofte, het huwelijk zelf en de omgang van man en vrouw buiten het huwelijk. Het protocol bevat ook acten over de vermogensrechtelijke facetten van het huwelijk, maar die laat de schrijver hier onbesproken.

In de jaargang 1968 van *It Beaken* komen enkele artikelen voor, die hier aangekondigd dienen te worden. J. JANSEN JR. en H.J. OVER doen een korte mededeling over References to liver fluke disease (fascidosis) in the Netherlands till 1600. (blz. 10-12), waarin zij wijzen daarbij op vermeldingen van deze veeziekte die de lever bij rundvee, schapen en varkens aantastte, in 1562 en omstreeks 1430.

W. LE FÈBRE behandelt in Een archivalische schimmenspel (blz. 13-29) het in 1967 verschenen geschrift van S.J. van der Molen over ‘de Hindelooper Wooncultuur’ (zie *Bijdr. v.d. Gesch. d. Nederlanden*, Dl. XXII, blz. 275). Schrijver is niet al te enthousiast over het boek van Van der Molen, hij is van mening, dat deze auteur een te groot vertrouwen in de waarde van geschreven en gedrukte teksten

gehad heeft en deze onvoldoende getoetst heeft aan de bewaard gebleven realia. Hij zet dit uitvoerig uiteen. Op deze critiek is S.J. VAN DER MOLEN het antwoord niet schuldig gebleven. In dezelfde jaargang zuivert hij zich van tal van verwijten hem door Le Fèbre gedaan: De Hindelooper Wooncultuur (blz. 150-155), terwijl hij op blz. 30-38 nog een aanvulling op zijn boek geeft met mededelingen over de uitrusting van weeskinderen, een bijdrage tot de kostuumgeschiedenis van Hindeloopen (18e eeuw): Uitbirising fan weesbern in bijdrage ta de kostumskiedinis fan Hyzljippen. Met een en ander is aan de kinderen van Friesland's 'Elfde stede' ruime aandacht besteed.

Over Een wederdoperse penning als doopgeschenk, een penning, die door Viglius van Aytta aan een jonggeborene wordt geschonken, en die geen wederdoperse penning blijkt te zijn, schrijft E.H. WATERBOLK daarbij menige bijzonderheid vermeldende over Viglius (blz. 38-46).

Op een geheel ander terrein voeren ons een tweetal bijdragen van archeologische aard. A. RUSSCHEN behandelt het sinds jaar en dag in discussie zijnd probleem van de herkomst der Friezen: Origin and earliest expansion of the Frisian tribe (blz. 127-140) waarbij hij nader ingaat op de belangrijke studies van H.T. Waterbolk over de herkomst van de bewoners van Westergo, studies, die medebrachten, dat de aandacht van de Noordzee naar de vlakte tussen Elbe en IJssel geleid werd. De kern van de Friese stam, zo luidt de met kaarten toegelichte conclusie, kwam uit het Oosten, uit het Weser-dal.

De tweede bijdrage van archeologische aard is van P. BRUINSMA: Enkele beschouwingen naar aanleiding van het onderzoek van een ondergeslibde terp bij Wartena-Warstiems, verricht 5-28 april 1965 (blz. 165-184). De terp, gelegen ten Z.O. van Leeuwarden is bewoond geweest in de eerste eeuwen van onze jaartelling. Het gevonden aardewerk moet nog nader onderzocht worden.

K. DE VRIES geeft (blz. 185-188) onder de titel: Nij Ark (nieuw gereedschap) een overzicht van de totstandkoming van het nieuwe handboek voor de Geschiedenis van Friesland (Zie *Bijdr. v.d. Gesch. der Nederlanden*, Dl. XXII, blz. 273).

Tenslotte bevat deze jaargang van *It Beaken* een toponymische bijdrage van H.T. OBREEN en M. GIJSSELING: Harlingen-Harms-Almeum (blz. 189-198).

W.J.A.

In het tijdschrift *Numaga* (jrg. 16, 1969) zijn twee uitvoerige bijdragen tot de kennis van de geschiedenis van Nijmegen gepubliceerd,

die beide ten dele op het terrein van de algemene Nederlandse geschiedenis liggen. De eerste bijdrage is een studie van J.A. SCHIMMEL over Het Katholicisme te Nijmegen na de reductie (1592-1672) (blz. 71-95), waarin hij de vraag behandelt en beantwoordt waarom het Katholicisme zich te Nijmegen in de eerste helft van de 17de eeuw ten dele heeft kunnen handhaven. Daarbij spelen met name de Commanderie van St. Jan, die tot 1638 bleef bestaan, het voortbestaan van verschillende kloosters, al waren zij slechts spaarzaam bevolkt, de missiewerkzaamheid en de op Nijmegen gerichte zielzorg, uitgaande van plaatsen buiten de Republiek, een belangrijke rol. Daarbij kwam nog de bepaald niet scherpslijpende houding van de Nijmeegse magistraat. - De tweede bijdrage is een studie van J.J. POELHEKKE: Nijmegen, Gelderland en de 'Grote Vergadering van 1651, waarin hij uitvoerig uiteenzet hoe de gebeurtenissen in en om de 'Grote Vergadering', waarvan hij vele details met elkaar in verband brengt en er een duidelijke lijn aan geeft, onder meer teweeg gebracht hebben, dat Gelderland van Oranje in sterke mate werd losgemaakt en dat Nijmegen als grensstad in deze politiek een mede bepalende rol speelde en daarin in Gelderland de leiding had. Op verscheidene tot nu toe weinig op de voorgrond gebrachte rechten van de gebeurtenissen en stromingen in de jaren van de 'ware vrijheid' valt nieuw licht; een bijdrage ook om helderheid en stijl zeer lezenswaard is. (blz. 96-173).

W.J.A.

Onder de titel *Withmundi Wichmond*, 794-1968, geeft M. REIDERS O.F.M. een kort kerkhistorisch overzicht betreffende het oudste kerkdorp van de Graafschap. (De Walburg-Pers, Zutphen, 1968). Hij schenkt daarbij met name aandacht aan Sint Ludger met wie de kerkhistorie voor dit vriendelijke, ten Zuiden van Zutphen gelegen dorpje begint. Voor het verkrijgen van inzicht in de kerkelijke geografie in deze streek bevat deze korte schets wetenswaarde bijzonderheden.

W.J.A.

Een onderwerp, dat in een vroegere studie over de sociale geschiedenis van Arnhem (E. VAN LAAR, *Hoop op gerechtigheid;* Deel 1 van de Bijdr. tot de Gesch. van Arnhem, 1966) eigenlijk niet voldoende uit de verf gekomen was, is thans uitvoerig en duidelijk behandeld in *De Volkshuisvesting in Arnhem*, 1829-1925 (Deel 3 van de Bijdr. tot de Geschiedenis van Arnhem, uitgegeven door het Gemeente-Archief, 1968) door J.TH.W. WILLEMSEN. De auteur behandelt eerst de huisvesting van de arbeiders in de vorige eeuw en de mogelijkheden tot verbetering die door de Woningwet geopend worden. Daarna be-

handelt hij de bouwactiviteiten in de jaren 1914-1929 en de daarmede samenhangende sociale problemen.

W.J.A.

De *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, deel XIII, 1968 (Van Gorcum, Assen, 1968) bevatten allereerst een doorwrocht artikel van J.C.G.M. JANSEN, medewerker aan het Sociaal-Historisch Centrum te Maastricht, over de Landbouw rond Maastricht, 1610-1865 (blz. 1-98). Deze studie, met de ondertitel 'Een analyse van de exploitatie-uitkomsten van enige lössbedrijven in halfwinning', behandelt uitvoerig de bedrijfsvoering op enkele boerenbedrijven, voornamelijk in de loop van de 17e en de 18e eeuw. Dit artikel is het resultaat van de bewerking van het bij het Sociaal-Historisch Centrum gedeponeerde archief van het XII-Apostelenhuis (voor de Inventaris van deze instelling zie men Deel XI van het jaarboek, 1966) waarin uitvoerige gegevens over de bedrijfsvoering op de landerijen van deze instelling zijn opgenomen mede als gevolg van de omstandigheid, dat het toegepaste verpachtings-systeem (halfwinning) controle op de opbrengsten vereiste. De auteur geeft allereerst algemene informatie over de bronnen, over het bezit van het XII-Apostelenhuis en over de pachtvormen. Daarna bespreekt hij het landgebruik en de vorm daarvan en tenslotte schetst hij een beeld van de Zuid-Limburgse landbouw in het geheel van de Westeuropese agrarische ontwikkeling, waarmede deze studie een belang verkrijgt, dat ver buiten de Zuid-Limburgse sfeer uit gaat.

De herdenking van de honderdste geboortedag van Monseigneur Poels op 16 februari 1968 te Heerlen was voor A.J. CORNELISSEN de aanleiding diens persoon in een rede te herdenken: Poels, de mens, Christen en priester (blz. 99-110), een moeilijke taak, waarvan de auteur zelf getuigt: 'Ik deed het gebrekkig. Tachtig boordevolle jaren laten zich niet in een half uur samenvatten. Maar ik deed het met dezelfde intentie als die mijnwerker, die zijn gezin dikwijls en veel over hem vertelde, want zijn kinderen zouden weten wie Poels was'.

In een literatuuroverzicht (blz. 111-163) is een zo volledig mogelijke opgave gedaan van de recente publicaties over Limburgse bedrijven, telkens met een korte toelichting omtrent de inhoud en strekking van de publicatie, een bijzonder nuttig systematisch overzicht, waaraan de heer N. SMEETS op verdienstelijke wijze heeft medegewerkt.

W.J.A.

M.A.F. CHARLES THEWISSEN heeft een verhaal over *Oud Maastricht* geschreven, dat verschenen is in de serie 'Historie van steden en dorpen' (Het Wereldvenster, Baarn, 1968), een boek bedoeld voor

een breed publiek, dat van Nederlands oudste stad en haar geschiedenis iets meer wil weten. Het onderhoudend geschreven boekje is bijzonder aardig geïllustreerd met foto's, waarvan er verscheidene het leven in deze stad en onmiddellijke omgeving daarvan typeren. Een beschrijving van de afbeeldingen en een beperkte opgave van literatuur is toegevoegd. Een uitvoerige recensie van de hand van A. Munsters M.S.C. vindt men in De Maasgouw, jrg. 88, 1969, kolom 61/62.

W.J.A.

De *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg*, het Jaarboek van het Sociaal-Historisch Centrum voor Limburg, deel XII, 1967, (Van Gorcum-Assen) bevatten een studie van J.F.R. PHILIPS over De landbouwstructuur van Zuid-Limburg in de eerste helft van de 19e eeuw, mede in vergelijking met de aangrenzende Duitse en Belgische lössgebieden (blz. 1-25). De schrijver gaat er van uit, dat het op grond van de grote verscheidenheid in omvang, aard en karakter van de landbouw in de verschillende Nederlandse gewesten, niet wel mogelijk is om de agrarische ontwikkeling in Nederland in één algemeen beeld samen te vatten: het Zuid-Limburgse lössgebied neemt ten deze een bijzondere positie in, die nog onvoldoende onderzocht is. Dat onderzoek moet onder meer verricht worden door vergelijking met de aangrenzende lössgebieden in Duitsland en België. Daarmede is in dit artikel een eerste, verhelderend begin gemaakt, waarbij achtereenvolgens ter sprake komen de achterstand in Zuid-Limburg, de feitelijke situatie aldaar, de agrarische structuur in de aangrenzende gebieden en de stagnatie in de Zuid-Limburgse landbouw, die een vergelijking met de buurlanden in het nadeel van Zuid-Limburg doet uitvallen.

Een uitvoerige Bijdrage tot de economische geschiedenis van de Maastrichtse lederambachten levert J.A.A.J. WINCKERS aan deze bundel (blz. 27-105). De auteur schetst achtereenvolgens de oudste vermeldingen omtrent de leernijverheid te Maastricht, die uit de 13de eeuw dateren, maar de bloeitijd van deze al spoedig in een ambacht georganiseerde nijverheidstak valt in de 15e en 16e eeuw. Ook deze bloeiperiode behandelt de auteur. Daartoe beschikt hij over meer gegevens dan voor de voorafgaande periode; omtrent het slot daarvan zal waarschijnlijk nog iets meer gezegd kunnen worden, zodra het eerste deel van de in voorbereiding zijnde editie der Maastrichtse Raadsverdragen voor de jaren 1377-1428 gereed is. Vooral aan het economische aspect en over de technische zijde van deze voor Maastricht belangrijke nijverheid besteedt de schrijver, zulks in tegenstelling tot vroegere studies, aandacht. Dat blijkt ook uit de bijzonder

nuttige bijlagen, waaruit onder meer naar voren komt dat de betekenis van de Maastrichtse leernijverheid ver uitging boven het locale belang. Het Jaarboek wordt afgesloten met een literatuuroverzicht, waarin een aantal korte besprekingen zowel van algemene als van uitsluitend op Limburg betrekking hebbende historische geschriften is opgenomen.

W.J.A.

Boekbesprekingen

J.G. Visser, *P.T.T.* 1940-1945. *Beleid en Bezetting*. (Geschiedkundige Uitgaven van het Staatsbedrijf der Posterijen, Telegrafie en Telefonie, deel VII.) 's-Gravenhage 1968, 348 blz., bijl., reg.

Over de geschiedenis van de P.T.T. zijn reeds verschillende publicaties verschenen. Thans heeft men een boek uitgegeven, dat de lotgevallen in de bezettingstijd behandelt, wat geen eenvoudige opgave was, omdat het bedrijfsbeleid in de oorlogsjaren nogal aan kritiek onderhevig is geweest. Veel gehate maatregelen van de Duitse instanties, door de Beauftragte Dr Linnemeyer - een felle nazi - afgedwongen, werden onder P.T.T.-vlag uitgevoerd, zoals bv. het ingrijpen in de telecommunicatie, het ontslag van joodse ambtenaren, de verplichte inlevering van radiotoestellen en de arbeidsinzet van personeel bij de postdienst in Duitsland. In de eerste bezettingsjaren bestond een weifelende houding ten opzichte van de vraag, in hoeverre men aan de Duitse eisen kon en mocht toegeven om daardoor het heft in eigen hand te houden en het personeel zoveel mogelijk te vrijwaren. Het belang van de handhaving van het bedrijf woog zeer zwaar en scheen soms de overhand te hebben boven het nationale beginsel. Een botsing tussen deze beginselen zou onvermijdelijk zijn geweest, als niet de directeur-generaal Ir M.H. Damme eind 1941 met pensioen was gegaan.

Zijn opvolger, Ir. W.L.Z. van der Vegte, was weliswaar een overtuigd N.S.B.-er, die echter heel vaak op dezelfde manier het bedrijfsbelang ten opzichte van de Duitse instanties met succes verdedigde en belangrijke sociale en organisatorische hervormingen wist door te voeren.

Het personeel was door de vooroorlogse gezagsverhoudingen en de strakke bedrijfsdiscipline zodanig opgevoed, dat van een bewuste verzetshouding aanvankelijk weinig sprake was, hetgeen bij de stakingsbewegingen aan het licht trad.

Over de illegale activiteiten in P.T.T.-verband wordt in dit boek niet uitgeweid, omdat de auteur dit in een afzonderlijk deel wil behandelen.

Over het beleid van de leiding, met name tot aan de totale ontwrichting in het najaar 1944, geeft het werk een gedetailleerd beeld zonder echter tot scherpe conclusies te komen. Deze studie diende als dissertatie in Leiden en werd grotendeels nog voorbereid onder leiding van Prof. Rüter, aan wie het boek ook is opgedragen.

J.F.R. PHILIPS

Th.H.J. Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917- maart 1918*. Fibula-Van Dishoeck, Bussum 1967.

Een Utrechtse dissertatie, die qua onderwerp en leesbaarheid een ruimere kring verdient dan die der historici. Bijzonder waardevol is de typering die Stoelinga van de belangrijkste Nederlandse kranten en andere periodieken geeft. Pikant is zijn conclusie over de houding van de NRC in de eerste wereldoorlog: de indruk wordt gewekt, aldus Stoelinga, 'dat de NRC er nauwelijks een eigen mening op nahoudt'. Stoelinga zou zich waarschijnlijk minder terughoudend hebben uitgedrukt als hij geweten had hoe Berlijn in die jaren gepoogd heeft met geld de pers in Nederland voor zich te winnen en dat onder anderen Nijgh, uitgever van de NRC, op die avances is ingegaan: volgens documenten in het Auswärtige Amt heeft Nijgh het aangeboden geld geaccepteerd! Veel interessants in Stoelinga's boek zit verscholen in de noten en daarom is het jammer dat deze zo slecht toegankelijk zijn.

H.J. SCHEFFER

J.M.H.J. Hemels, *De Nederlandse pers voor en na de afschaffing van het dagbladzegel in 1869*. Assen 1969.

Deze studie, waarop Hemels dit jaar te Nijmegen promoveerde, zou een drie keer beter boek zijn geworden als de schrijver zich meer tot zijn eigenlijke onderwerp had beperkt, als hij een kwart van de tekst had geschrapt en zijn gehele manuscript, alvorens het aan de zetter te geven, nog eens kritisch had doorgenomen of laten doornemen. Het ongetwijfeld interessante hoofdstuk VII, dat de resultaten van een onderzoek naar de behandeling in de pers van het Cobdenverdrag behelst, heeft bijvoorbeeld hoegenaamd niets met het object van studie te maken. Het gerucht wil dat dit opgenomen is op suggestie van promotor Winkelman. Vreemd! Helaas is onbeantwoord gebleven de vraag waarom juist in Rotterdam het Anti-Dagbladzegelverbond werd opgericht, althans de schrijver is er niet uitgekomen. Robijns' belangrijke boek over de radicale pers werd niet geraadpleegd. Ondanks deze en andere tekortkomingen is Hemels boek een waardevolle bijdrage tot de Nederlandse persgeschiedenis; het is een 'must' voor de pershistorici en voor hen die geïnteresseerd zijn in de staatkundige geschiedenis van ons land in de vorige eeuw. Veel nieuw materiaal wordt aangedragen en de pershistorici zijn Hemels dank verschuldigd voor het opnemen, achter in het boek, van het repertorium

van de Nederlandse pers, 1848-1890. Niet duidelijk is waarom de handelsuitgave een andere, nietszeggende titel moest krijgen *(Op de bres voor de pers)*. Nog minder duidelijk waarom het (gesubsidieerde) boek *f* 69,50 kost. Men legge Puchingers dissertatie over de kabinetsformaties 1918-1924, die voor *f* 37,50 wordt verkocht, er eens naast.

H.J. SCHEFFER

Jac. van Weringh, *Het maatschappijbeeld van Abraham Kuyper*. Van Gorcum & Comp. N.V. Assen 1967.

De spits van dit historisch-sociologisch onderzoek is gericht op Kuypers conceptie van het sociaal-wenselijke, zoals hij die met name in de laatste decennia der vorige eeuw naar voren heeft gebracht. De 'terminus a quo' valt daarbij omstreeks 1870. Voordien toont Nederland het beeld van een monolitische maatschappij met slechts twee sociale groepen: de aanzienlijken en het volk. Omstreeks 1870 zet de emancipatie in. Er ontstaat dan een situatie van desintegratie en normloosheid, waartegen op verschillende wijzen kan worden gereageerd. In aansluiting bij de typologie van Merton onderscheidt Van Weringh een vijftal reactiewijzen, waaronder die van de 'rebellie'. Het gereformeerde volksdeel, dat vóór 1870 de reactiewijs van het 'retreatisme', de 'berusting', volgt, gaat onder de krachtige, doelbewuste leiding van Kuyper 'rebelleren'. Het streeft naar andere doeleinden, nieuwe waarden. Het doet dit institutionaliserend, gestaltegevend op elk terrein. Het beeld is steeds hetzelfde: eerst breed en ruim; dan, stuitend op tegenstand, zich als een 'Gideonsbende' terugtrekkend in een 'binnenste cirkel', waar de kern van het volk zich anti-thetisch opstelt tegenover de rest, doch niet met de bedoeling zich, naar de regel van het 'retreatisme', daar berustend terug te trekken, doch steeds met de opzet zich vanuit dit krachtcentrum uit te breiden over 'de buitenste cirkel', die niet, als de 'binnenste cirkel', een levend organisme is, doch een atomistisch karakter draagt.

De schrijver toont hoe deze concentrerende en expanderende beweging valt op te merken op het terrein van pers en politiek, kerk en universiteit en school. Hij licht het toe uit de 'faits et gestes' van Abr. Kuyper, die met zijn buitengewone talenten temidden van deze beweging als leider en strateeg fungeert.

Ik acht het beeld van de beide cirkels en hun onderlinge ver-

houding in het algemeen juist getekend. De schrijver faalt echter, wanneer hij plaats en positie van Kuyper in dit geheel aangeeft. De eerst argeloze lezer van deze studie ontdekt met klimmende verbazing hoe de auteur bij de tekening van Kuypers persoon en positie steeds weer de terminologie van het fascisme over de 'élite', die zich boven de massa verheft en zelf met volstrekte gehoorzaamheid aan de Leider onderworpen is, gebruikt, zodat hij soms niet meer de figuur van Kuyper, maar de vage gestalte van de 'Fürer' of de 'Duce' voor zich meent te zien. Als de schrijver van deze recensie niet zelf uit een 'kuyperiaans' gezin was geboren en Kuyper uit diens werken had geproefd, dan zou hij geneigd zijn Kuyper als een prototype van de nationaal-socialist te zien. Nu reageert hij op deze tekening van Kuyper met een hartgrondig 'neen'.

De auteur heeft anders wel zijn best gedaan zijn beeld van Kuyper aannemelijk te maken. Alle trekken uit Kuypers persoonlijkheid en leven, die maar enigszins gebruikt kunnen worden, worden onder deze belichting geplaatst en in dit raam geperst. Diens dominerende persoonlijkheid, zijn oratorisch talent, zijn machtsvertoon op deputatenvergaderingen en toogdagen, zijn militante terminologie, zijn duitsgezinde sympathieen tijdens de eerste wereldoorlog, zijn brochure over 'Liberalisten en Joden' (1878), het feit dat, een van zijn aanhangers, prof. Hugo Visscher, later een volgeling van Mussert werd, en wat niet al wordt aangevoerd om een verborgen verwantschap tussen Kuyper en het nationaal-socialisme aan te tonen. In het slothoofdstuk, waarin een 'Poging tot vergelijking en plaatsbepaling' wordt gedaan, erkent de auteur wel, dat 'vergelijking geen gelijkstelling' is, maar de suggestie is onmiskenbaar dat het kuyperiaanse en het nationaal-socialistische maatschappijbeeld een broertje en zusje zijn.

M.i. moet de oorzaak van deze mistekening hierin worden gezocht, dat de auteur het diepste motief van Kuypers leven en streven heeft miskend.

Dat motief lag in de religie. De auteur heeft Kuyper sociologisch benaderd en daardoor is het geheim van Kuypers kracht en van diens invloed op het volk, dat hem volgde, in de schaduw gebleven. Uiteraard zijn de vele kwaliteiten van Kuyper van invloed op zijn werk geweest, maar hij heeft die alle dienstbaar gemaakt aan zijn levensideaal om 'Gods heil'ge ordonnantiën, in huis en kerk, in school en staat, weer vast te zetten, 't volk ten baat'.

Ik ontkom niet aan de indruk, dat de schrijver in het belang van de tendens van zijn studie, aan verschillende gegevens een over-accent heeft gegeven. Als hij Kuypers brochure over 'Liberalisten en Joden' bespreekt, zegt hij van diens verweer tegen het verwijt van anti-semitisme: 'nauwlijks te geloven, dat dit serieus kan zijn bedoeld'. Toch had Kuyper geschreven: 'le dat niets door ons tegen de Joden, maar veel tegen de afvallige Christenen gezegd is; 2e dat de laatdunkende wijze, waarop vele Christenen zich over den Jood uitlaten, door ons niet verdedigd, maar bestreden is; en 3e dat het ontnemen van den Jood van iets, wat hij aan rechten won, bij ons op onvermijdelijken tegenstand zou stuiten'.

Naar onze mening heeft de auteur de bedoeling van Kuypers brochure niet verstaan, en spreekt hij, mede op grond van een ingezonden stuk(!) in de Volkscourant van Appingedam, ten onrechte van een 'latent anti-semitisme' bij Kuyper. Maar als symptoom van een verborgen nationaal-socialistische tendens was dit natuurlijk goed te gebruiken.

Een tweede opmerking: men zou verwachten dat, in de lijn van deze studie, de volgelingen van Kuyper in de jaren dertig zich in brede groepen bij de N.S.B. zouden hebben aangesloten. De schrijver staat echter voor het raadsel, dat volgens objectieve gegevens van De Jong, Bouman e.a. 'het werkzame aandeel van antirevolutionairen en gereformeerden in het afbreuk doen aan de Duitse overmacht zeer groot is geweest'. Hij maakt hierover slechts de opmerking: 'maar dit geldt niet van allen!' en vindt verder het verzet der gereformeerden maar moeilijk te verklaren. Had de schrijver het levensmotief van Kuyper c.s. gezien, dan was de verklaring heel eenvoudig geweest: het was een religieus verzet.

Er zou nog veel meer zijn te noemen. Ik noemde slechts enkele voorbeelden. De schrijver heeft aan het slot van zijn boek, evenals op de titelpagina, enkele caricaturen van Kuyper opgenomen. Er zijn door Kuypers tegenstanders veel caricaturen van hem gemaakt. Ik heb in mijn jeugd van de producten van Albert Hahn in de Notenkraker vaak genoten. In een caricatuur is steeds wel iets van de persoon zelf te herkennen. Maar het beeld is vertékend, doordat sommige trekken over-geaccentueerd, andere scheefgetrokken zijn. In dit boek is ook zeker iets van Kuyper te herkennen.

Het algemene maatschappijbeeld van de binnen- en de buitencirkel bevat veel, dat juist is. Maar de consequenties en be-

schouwingen, die de schrijver daaraan verbindt, doen meermalen denken aan een caricatuur. Op pag 179 noemt hij nog ‘terloops enkele punten als het apartheidsbeleid in Zuid-Afrika, de rassenkwestie in Amerika, voorts Franco-Spanje, waaraan Kuyper wel eens mede debet zou kunnen zijn. Hij verbindt deze punten echter niet door lijnen, want hiervoor zou een uitvoerige studie nodig zijn’.

Inderdaad. En ook een diepere studie, met waarschijnlijk een ander resultaat dan de schrijver nu vermoedt.

C. VAN DER WOUDE.

De auteurs

Drs. F. BOERSMA (geb. 1940), studeerde te Leiden, 1966 doctoraal, sinds 1964 leraar geschiedenis in Den Haag. Werkte mee aan een aantal door de regering betaalde films.

Prof. dr. J. ROELINK (geb. 1910), studeerde aan de V.U., promotie 1946 bij Van Schelven. Medewerker aan de A.G.N. en de Historische W.P. en redacteur van de B.G.N. Publiceerde vooral over de zestiende eeuw. Was tot 1961 werkzaam bij het onderwijs, tevens docent didactiek aan de V.U. en de Universiteit van Amsterdam (1949-1962). Studieleider, later rector van de Vrije Leergangen (m.o.-opl.) van 1949 tot 1961. Wetensch. hoofdambtenaar aan de V.U. (1961), lector (1964), gewoon hoogleraar vad. geschiedenis van de M.E. (1969).

J. STEUR (geb. 1905), studeerde geschiedenis en staatsinrichting M.O., was korte tijd leraar aan de R.H.B.S. te Zaltbommel, daarna volontair op het A.R.A., wetenschappelijk assistent op het Kon. Huisarchief, archivaris-bibliothecaris op het departement van O.K. & W. Na de oorlog archivaris bij het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie, vervolgens verbonden aan het Rijksarchief in Utrecht. Thans werkzaam op het A.R.A. als waarnemend rijksarchivaris der tweede afdeling. Publiceerde artikelen over de koninklijke familie en hun relaties met de Nassause landen. Opdrachthouder van de Rijkscommissie voor Vad. Gesch. tot het uitgeven van aanvullende documenten op Colenbranders Gedenkstukken voor de regering van Willem I.

Mr. Jan den Tex is geboren te Amsterdam 8 mei 1899. Hij promoveerde aan de Gem. Universiteit van Amsterdam in 1926 op proefschrift ‘Locke en Spinoza over de Tolerantie’. Werkt sinds 1946 aan een vijfdelige biografie van Oldenbarnevelt waarvan de eerste drie delen verschenen zijn in 1960 tot 1966.

DR. A.J. VAN DE VEN (geb. 1897) studeerde te Utrecht en promoveerde er bij Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama in 1923 cum laude tot doctor in de Rechtsgeleerdheid op proefschrift ‘Over den oorsprong van het aartsbisschoppelijk Kapittel der Oud-Bisschoppelijke Clerezij’. Legde in 1924 het examen af als wetenschappelijk archiefambtenaar 1e klasse, was in de jaren 1925-1946 werkzaam als chartermeester bij de Provinciale Archiefinspectie in Gelderland en werd in 1946 benoemd tot Rijksarchivaris in de provincie Utrecht. Gepensioneerd in 1963. Is sedert 1955 in functie als archivaris der Oud-Katholieke Kerk van Nederland (Oud-Bisschoppelijke Clerezij). Publiceerde naast verschillende archiefinventarissen artikelen over onderwerpen uit de Gelderse en Utrechtse geschiedenis, oud-vaderlands recht en kerkgeschiedenis. Heeft een door wijlen J. Bruggeman en hemzelf bewerkte inventaris der collectie Franse archivalia in het bezit der Oud-Katholieke kerk (z.g. Fonds Port-Royal) voor publicatie gereed.

Register op de bijdragen en mededelingen van het historisch genootschap deel 73 (1968) t/m 84 (1969)*

* Register op de delen 1 (1877) t/m 60 (1939) opgenomen in deel 61; register op de delen 61 (1940) t/m 72 (1958) opgenomen in deel 72.
In dit register zijn zowel de voordrachten, gehouden op de algemene ledenvergadering van het H.G., als de in de B. en M. opgenomen artikelen en bronnenpublikaties verwerkt.
De delen 83 en 84 van de B. en M. zijn verschenen onder de titel *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*.
De in B. en M. 84 opgenomen kroniek is niet in dit register verwerkt.

AKVELD, L.M., Journaal van de reis van Piet Heyn naar Brazilië en West-Afrika 1624-1625.
B. en M. 76. p. 85-174.

ALBERTS, W. JAPPE, Bijdrage tot de geschiedenis van de betrekkingen tussen Gelre en Deventer.
B. en M. 75, p. 3-12.

ALBERTS, W. JAPPE, Middelnederlandse heiligenlevens uit de kring van de devotio moderna.
B. en M. 75, p. 13-64.

ALBERTS, W. JAPPE, De overrentmeestersrekening van Zutphen over het jaar 1457-1458.
B. en M. 77, p. 51-189.

ALBERTS, W. JAPPE, Het financiële beheer van de stad Zutphen in 1445/46 op grondslag van de oudste overrentmeestersrekening en de bijbehorende onderrentmeestersrekening.
B. en M. 78, p. 77-228.

ALBERTS, W. JAPPE, De Arnhemse stadsrekening van 1447/1448.
B. en M. 79, p. 105-218.

ALBERTS, W. JAPPE, De tolrekeningen van Lobith over de jaren 1404/1405 en 1408/1409.
B. en M. 81, p. 58-177.

BELLUSH, B., The academy and American foreign policy.
B. en M. 81, p. 34-56.

BOERSMA, F., De diplomatieke reis van Daniël van der Meulen en Nicolaes Bruyninck naar het Duitse leger bij Emmerik, augustus 1599.
B. en M. 84, p. 24-66.

BONENFANT, P., Les traits essentiels du règne de Philippe le Bon.
B. en M. 74, p. 10*-28*.

BOOGMAN, J.C., Achtergronden en algemene tendenties van het buitenlands beleid van Nederland en België in het midden van den 19e eeuw.
B. en M. 76, p. 43-71.

BRUGMANS, I.J., Standen en klassen in Nederland gedurende de negentiende eeuw.
B. en M. 74, p. 30*-50*.

BIJL, M. VAN DER, De Franse politieke agent Helvetius over de situatie in de Nederlandse republiek in het jaar 1706.
B. en M. 80, p. 152-194.

CAENEGEM, R.C. VAN, Boekenrecht en gewoonterecht: Het Romeinse recht in de Zuidelijke Nederlanden op het einde der Middeleeuwen.
B. en M. 80, p. 12-33.

COOLHAAS, W.PH., De Nisero-kwestie, professor Harting en Gladstone.
B. en M. 78, p. 271-325.

COOLHAAS, W.PH., Een bron van het historische gedeelte van Hugo de Groots De Iure Praedae.
B. en M. 79, p. 415-540.

COORNAERT, E., La correspondance commerciale au XVIe siècle.

B. en M. 73, p. 12*-24*.
CRAEYBECKX, J., Alva's tiende penning een mythe?
B. en M. 76, p. 10-40.

DASZINSKA, B.Z., Bartholomee Wasowski S.J., foederatorum ordinum Batavorum Descriptio.
B. en M. 74, p. 3-43.
DORSTEN, J.A. VAN zie: GEURTS, P.A.M.
DRIEL, G. VAN en J.W. MARSILJE, De rekeningen van Hulst over 1326 en 1341.
B. en M. 80, p. 95-140.
DUKE, A.C., An enquiry into the troubles of Asperen, 1566-1567.
B. en M. 82, p. 207-227.
DUYVERMAN, J.P., De vice-president en de koningin-moeder. (Baron Mackay van Ophemert en Anna Paulowna in 1862/1863.)
B. en M. 82, p. 228-240.
DUYVERMAN, J.P., Een Kamerheer en disgrâce (Mr. AE. baron Mackay van Ophemert, 1845/46).
B. en M. 83, p. 99-115.

GANSHOF, F.L., Op de vooravond van de eerste crisis in het regeringsbeleid van het Frankisch rijk onder Lodewijk de Vrome. De jaren 828 en 829.
B. en M. 82, p. 12-31.
GEURTS, P.A.M. en J.A. VAN DORSTEN, Drie redevoeringen van Bonaventura Vulcanius over de stichting van de Leidse universiteit.
B. en M. 79, p. 387-413.

HENGEL, C.G. VAN DEN, Grondbezit in de Gelderse polder te Zevenbergen 1574-1609.
B. en M. 79, p. 335-386.
HERINGA, J., Diplomatiek ceremonieel in het midden van de achttiende eeuw.
B. en M. 75, p. 75-114.
HEIJST, J. VAN, Robert Fruin in brieven en andere stukken.
B. en M. 77, p. 239-392.
HEIJST, J. VAN en TH.J. MEIER, Robert Fruins rede ‘Onze Tijd vergeleken met dien der Sophisten’ (1849).
B. en M. 79, p. 541-589.
HEIJST, J. VAN, zie KERNKAMP, J.H.
HOOYKAAS, G.J., Brieven van A.G.A. van Rappard aan C.J. van Assen.
B. en M. 80, p. 195-280.
HOOYKAAS, G.J., Het archief-Weitzel, een bijdrage tot de kennis van koning Willem III en zijn regering.
B. en M. 83, p. 213-223.
HUGENHOLTZ, F.W.N., Het kaas- en broodvolk.
B. en M. 81, p. 14-32.

JONG, L. DE, De verslagen van de parlementaire enquête-commissie ‘Regeringsbeleid 1940-1945’ en hun waarde als historische bron.
B. en M. 73, p. 26*-54*.

KALVEEN, C.A. VAN, Kroniekfragment uit Grave (1552-1558).
B. en M. 77, p. 191-202.
KALVEEN, C.A. VAN, Het polderdistrict Veluwe in de Middeleeuwen.

B. en M. 79, p. 219-334.

KERNKAMP, J.H., KLAASSEN-MEIJER, A.J. en F. NAUTA, De rekeningen betreffende de exploratietocht van Den Swerten Ruyter naar het Middellandse Zeegebied in 1589/1590.
B. en M. 73, p. 3-54.
KERNKAMP, J.H. en J. VAN HEIJST, De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599).
B. en M. 76, p. 175-262.
KLAASSEN-MEIJER, A.J., zie KERNKAMP, J.H.
KOREMAN, J., De stadsrekening van Maastricht over het jaar 1399/1400.
B. en M. 82, p. 59-206.
KOSSMANN, E.H., België en Nederland, 1780-1830; enkele beschouwingen en vragen.
B. en M. 77, p. 27-46.
LOCHER, G.W., Nieuwe relaties tussen de culturele antropologie en de geschiedenis.
B. en M. 83, p. 33-52.

MARSILJE, J.W., zie: DRIEL, G. VAN
MEIJER, TH.J., zie HEIJST, J. VAN

NAUTA, F., zie KERNKAMP, J.H.

OESTREICH, G., Politischer Neustoizismus und niederländische Bewegung in Europa und besonders in Brandenburg-Preußen. Ein Beitrag zur Entwicklung des modernen Staates.
B. en M. 79, p. 11-75.
OFFRINGA, C., Johannes van Vloten: Aufklärung en liberalisme.
B. en M. 83, p. 150-212.
POSTMA, F., De visie van de Nederlandse regering op het verdrag van Augsburg aan de vooravond van de 80-jarige oorlog.
B. en M. 80, p. 141-151.

REINSMA, R., De autobiografie van Jan Jacob Rochussen (1797-1871).
B. en M. 73, p. 55-138.
REINSMA, R., De samenwerking tussen G.-G. de Eerens en Cornets de Groot en haar nasleep.
B. en M. 74, p. 68-87.
ROELINK, J., 'Van sinen lechame...'
B. en M. 84, p. 139-150.
ROESSINGH, H.K., Gelderse landmaten in de 17e en 18e eeuw. Een empirische benadering.
B. en M. 83, p. 53-98.

SCHILFGAARDE, P. VAN, Thorbecke tegenover Fransen van de Putte in 1866.
B. en M. 74, p. 44-67.
SCHILFGAARDE, P. VAN, De liberale politiek in de laatste jaren van Thorbecke.
B. en M. 75, p. 115-148.
SCHÖFFER, I., Viel onze Gouden Eeuw in een tijdvak van crisis?

B. en M. 78, p. 45-74.

SCHULTE NORDHOLT, J.W., Nederlanders in Nieuw Nederland. De oorlog van Kieft (met als bijlage het 'Journael van Nieu-Nederland').
B. en M. 80, p. 38-94.
SLICHER VAN BATH, B.H., Economische ontwikkeling en sociale verschuivingen in de pre-industriële maatschappij van West-Europa.
B. en M. 79, p. 77-99.
STEHKÄMPFER, H., Zum Parteiwechsel der fünf Utrechter Stadtstifte im Verlauf des großen Schismas.
B. en M. 76, p. 75-84.
STEUR, J., November 1813 een handschrift van mr. Hendrik baron Collot d'Escury, heer van Heinenoord.
B. en M. 77, p. 203-238.
STEUR, J., Documenten betreffende het ontstaan der grondwet van 1814.
B. en M. 78, p. 229-270.
STEUR, J., Staatssecretarie en kabinet des konings onder Willem I.
B. en M. 84, p. 88-138.

TEX, J. DEN, Oldenbarnevelts geschil met de hoven van justitie.
B. en M. 84, p. 5-23.
TONGERLOO, L. VAN, Een Hessisch diplomaat over de staatse politiek ten opzichte van Duitsland (1630).
B. en M. 75, p. 65-74.

VEENENDAAL, A.J., De advocaat Lipman exponent van de Amsterdamse geest in 1830.
B. en M. 83, p. 116-149.
VEN, A.J. VAN DE, Een standaardwerk van pater Polman.
B. en M. 84, p. 67-87.
VOET, L., Het Plantijnse huis te Leiden. De bedrijvigheid van het drukkersgeslacht Raphelengius en zijn betrekkingen met Antwerpen.
B. en M. 75, p. 10*-34*.
VROEDE, M. DE, Het openbaar lager onderwijs in België onder koning Willem I: De katholieke school.
B. en M. 78, p. 10-42.

WAL, S.L. VAN DER, De nationaal-socialistische beweging in Nederlands-Indië.
B. en M. 82, p. 35-56.
WEE, H. VAN DER, De economie als factor bij het begin van de Opstand in de Zuidelijke Nederlanden.
B. en M. 83, p. 15-32.
WELS, C.B., De formatie van het eerste ministerie-Thorbecke.
B. en M. 76, p. 263-317.
WILSON, CH., Taxation and the decline of empires, an unfashionable theme.
B. en M. 77, p. 10-23.
WINTER, P.J. VAN, Louisiana gekocht en betaald.
B. en M. 75, p. 37*-55*.

WOLTRING, J., Een Indische gouvernementsnota uit (ca.) 1871 omtrent onze rechten op Nieuw Guinea en hetgeen nopens de inwendige toestand van dat eiland op dat ogenblik bekend was.

B. en M. 75, p. 147-173.